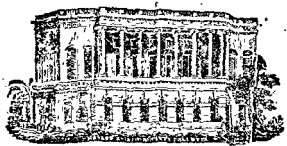

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 925.

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

TRIKĀṆDA-MANDANAM

BY
BHĀSKARA-MIṢRA, SOMA-YĀJĪ

BEING
AN EXPOSITION OF THE SOMA-YĀGA APHORISMS
OF ĀPASTAMBA.

WITH AN
ANONYMOUS COMMENTARY ENTITLED VIVĀRANA

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRAKĀNTA TĀRKALĀṆKĀRA.
FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE HARTLEY MUSEUM PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1898.

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 925

TRIKĀṆḌA-MANḌANAM

BY

BHĀSKARA-MIṢRA, SOMA-YĀJĪ

BEING

AN EXPOSITION OF THE SOMA-YĀGA APHORISMS

OF APASTAMBA

WITH

AN ANONYMOUS COMMENTARY ENTITLED VIVARANA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRAKĀNTA TARKĀLAṆKARA.

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

1898

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

प्रथमकाण्डम् ।

(अधिकारिनिरूपणम्)

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहाय नमः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका)

भुजगांभुजगा यस्य वामगा* वामलोचना ।

सर्वदः सर्वदा दिग्धात् सशिवः स शिवः शिवम्^(१) ॥१॥

उच्चैर्गतिर्जगति सिध्यति धर्मतस्त्रेत्

तत्र प्रमा† स वचनैः हतकेतरैस्त्रेत् ।

तेषां प्रकाशनदृश्या‡ सुरोः सकाशा-

न्तस्मात्तमेनमहमादरतो§ नमामि ॥२॥

* यस्य स्याद् - इति ख० पु० पाठः ।

† प्रभा - इति क० पाठः ।

‡ प्रकाशनदृशा च - इति ख० पाठः ।

§ तस्मात्तमेवमहमादरतो - इति क० पाठः ।

(१) सशिवः शिवया सशितः स पूर्वोक्तकक्ष्ण- शिवो महादेव शिवं मङ्गलं दिग्धादित्यर्थः ।

व्याख्याऽनपेक्षः सुधियां प्रबन्धो*

व्याख्याव्यपेक्षोऽन्धधियां निबन्धः ।

दुरूहशब्दार्थविधानयुक्ता

भा चेद्वृथा तद्व्ययनप्रयासः ॥३॥

त्रिकाण्डमण्डनव्याख्यामतः . पदप्रकाशिकाम् ।

स्फुटां स्फुटप्रबोधाय कुर्वे सङ्क्षिप्तयुक्तिभिः ॥४॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य प्रत्यूहापोहद्वारा परिषमाप्त्यर्थं स्मृति-
शिष्टाचारपरिकल्पितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं खेष्टदेवतानमस्कार-
रूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिष्यायै निबन्धस्याभिधेयं प्रतिजानीते ।

श्रियं वागीश्वरीं देवीं सम्प्रणम्य विनायकम् ।

गुरुञ्च सोमयागस्य प्रयोगः प्रवितन्धते ॥ १ ॥

श्रियमित्यादिना ।

नन्वन्वय्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति
विघ्नध्वंसं प्रति वा न कारणत्वमिति चेत् । न, अविगीतशिष्टा-
चारविषयत्वेन “मङ्गामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते”—
इत्यादिस्मृतिभिश्च मङ्गलस्यावशं कर्त्तव्यतामिद्धौ तत्र फलजिज्ञासा-
यामर्थवादगतस्य दृष्टस्यैव फलस्य न्याय्यत्वात् ।

तत्र समाप्तिरेव फलं, विघ्नध्वंसस्तु द्वारमिति प्राञ्चः । नन्यास्तु
विघ्नध्वंस एव मङ्गलफलं समाप्तिस्तु प्रतिभावुद्वादिकारणकत्वापात् ।

* निबन्धो - इति ख० पाठः ।

† गुरुञ्च - इति ग० पुस्तकपाठः ।

तत्र सङ्कलितेनापि एकदेवतानमस्कारेण सिद्धावपि किरणावल्या-
दियन्त्रेषु सत्यपि मङ्गले तद्दर्शनाद् बलवत्तरविघ्नप्राचुर्यसम्भावनायां
तन्निरासार्थमनेकाभां देवतानां नतिरिति न पौनरुक्त्यम्^(१) ।

तत्र तावदुपासकानामतिप्रागल्भ्यदात्रौ भारतीमेव नौति ।
वागीश्वरीमिति । वाचामीश्वरीं अधिष्ठाह देवतां, वायुपां वा
ईश्वरीं, देवीं द्योतमानां, अयं लक्ष्मीप्रदाहत्वेन लक्ष्मीरूपाम् ।
तदुक्तम् । काव्यं यगसेऽर्प्यते इत्यादि । विद्या नाम नरस्य रूप-
मधिकं प्रयच्छन्नमन्तर्धनमिति च । यद्वा, स्त्रैष्टरूपां अयं महालक्ष्मी,
वागीश्वरीं महासरस्वतीं, देवीं महाकालीं संप्रणम्य । समित्यनेन
साष्टाङ्गप्रणामोध्यन्ते । विघ्नविघाताय विघ्नराजस्यैव समाख्यया
शक्तिमत्त्वात्^(२) तमपि नौति । विनायकमिति । विनायकं विघ्न-
राजम् । अविघ्नो विघ्नकर्त्ता च इत्येते षड्विनायकाः । विनायको
विघ्नराज इति च वचनात् । यतो विज्ञानोपलब्धिस्तमपि यन्त्यस्य
प्रचरदवस्थायै* प्रणमति । गुरुमिति । गुरुं कुमारस्वामिनं । तस्यैव महा-

* प्रचरदवस्थायै - इति ख० पाठ ।

(१) सिद्धावपीति मङ्गलाचरणस्येति शेष । अथवा, तत्र फले सिद्धावपि
सिद्धेऽपीत्यर्थः । फलविषयिण्या सिद्धौ सत्यामपीति वा । किरणा-
वल्यादिप्रकारैः सत्यपि मङ्गलाचरणे समाप्तेरदर्शनात् तत्र विघ्नप्राचुर्यं
सम्भाव्यते । प्रचुरो हि विघ्नः प्रचुरेणैव मङ्गलेन ध्वस्यते न त्वन्येन ।
अतः प्रकृतेऽपि बलवत्प्रचुरविघ्नसम्भावनायाऽनेकदेवतानमस्कार इति
वात्पर्यार्थः ।

(२) समाख्ययाऽनुगतार्थेन नाम्ना विघ्नराजस्य विघ्नविघातशक्तिमत्त्वात् विघ्न-
विघाताय तमपि नौतीत्यर्थः ।

शुक्तात् । जनकत्वेन सोमद्रव्यवान् चागोऽग्निष्टोमाख्यस्तस्य प्रयोगः, प्रयु-
ष्यते अनेनेति प्रयोगो निबन्धः प्रवितन्यते । प्रवीत्युपमर्गद्वयोपेतस्य
तनुधातोः सूत्रसूत्रान्तरोक्तसकलधर्मपुरस्कृतविस्तारोऽर्थः^(१) ।

ननु दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वाऽन्येन यजेतेति श्रुतेः पूर्वं दर्शपूर्ण-
मासौ वक्तव्यौ । तदर्थञ्च आधानमेव प्रथमं निरूपणविषयं* न तु
सोमयागस्यादाववसर इति चेत् । मत्स्यं, महातन्त्रे अल्पतन्त्रनिवे-
शनस्य^(२) शास्त्रसिद्धत्वात्, लोके च तदेवाद्रियते घटेकक्रिययाऽनेक-
कार्यसम्पत्तिसम्पादनदत्तं बुधैरिति^(३) अग्निष्टोमे दीक्षणीयादिद्वारा
पूर्णमासतन्त्रनिवेशस्य सम्भ्रमान्तया, प्रसङ्गाच्चाधानस्यापि तत्र तत्र
कश्चित् निरूपणीयत्वेनात्रैव आदरो युक्तः, न तथा आधानाद्युपक्रमे
पुनरुत्सृष्टादिविचारसम्भवः । एतेन अधिकारिसम्बन्धविषयप्रयोजन-
रूपानुबन्धचतुष्टयं दर्शितम् ।

ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य-
इति श्रुत्या सकलवैदिकधुरीणानामात्मज्ञानसाध्यपरमपुरुषार्थाप-

* प्रथमनिरूपणविषयं - इति क० पाठः ।

- (१) सूत्रमापस्तम्बसूत्रं, सूत्रान्तराणि बोधायनादिसूत्राणि । तदुक्ताधि-
कार्यादिसकलधर्मपुरस्कृतविस्तार इत्यर्थः ।
(२) तन्त्रमितिकर्तव्यता । महातन्त्रे महैतिकर्तव्यताके, अल्पतन्त्रस्य अल्पे-
तिकर्तव्यताकस्य यत् निवेशनं तस्येत्यर्थः ।
(३) एकोक्रियया अनेककार्यसम्पादनदत्तं ब्रूवति, तदेव लोके बुधैराद्रियते
इति हेतोरित्यर्थः ।

वर्गमुख्योपायात्मानात्मविचार एव श्रेयस्कर इति किमुत^(१) कर्म-
चितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुत्या धूमार्चिरादिमार्गप्रदर्शनेन^(२) च
बुद्धफलकोऽयमारम्भ इति चेत् । उच्यते । ये तु नित्यसुखाभि-
व्यक्तिं योऽपि दुःखध्वंसं वा अविद्यानिवृत्तिं वा लिङ्गशरीरलय
वाऽपवर्गमाह्वयेषामपि शरीरपरिग्रहाभावे अविवाद एव । एत-
द्विरुद्धायास्तु वात्स्यायनस्यतेर्द्वाष्टवर्षकामिनीनीविमोच एवापवर्ग
इति, तस्याः काममूलेनाप्रामाण्यनिश्चयाद्वैसर्जनाधिकरणन्यायेन^(३)
श्रुत्यकल्पनात् । अतः सर्ववादिषम्यतमिदमेवापवर्गलक्षणं कर्काचार्यै-

- (१) उत पुनरर्थे । किं पुनरयमारम्भ इति वक्ष्यमाणेनास्य सम्बन्ध । तद्-
यथेह कर्मचितो लोक क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोक क्षीयते
इति छान्दोग्योपनिषत्पठिता श्रुतिमेकदेशमात्रेण पठति कर्मचित-
इति । कर्मिणा ह्यद्यादिना चित लोको भोग्य श्रम्यादिरित्यर्थ ।
- (२) केवलकर्मिणा धूमादिमार्गेण, देवताविज्ञानादियुक्ताना कर्मिणा-
श्चार्चिरादिमार्गेण श्रमनम् । उभयत्रापि नास्ति मोक्षप्राप्ति । धूमा-
र्चिरादिमार्गी च छान्दोग्योपनिषदादिषु पठितौ, शरीरकादौ
व्याख्यातौ च ।
- (३) स च न्यायो मौमासादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थसूत्रे
भाष्यकारादिभिर्श्रुत्यादित । तत्र हि दृष्टमूलकसूत्रेण प्रामाण्यमतो-
न तथा श्रुतिकल्पनमिति सिद्धान्तितम् । वात्स्यायनीय कामशास्त्रमपि
दृष्टमूलकमिति न तेन श्रुतिकल्पनम् । अधिकरणञ्च, विषयो विग्रह-
श्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पक्षाङ्ग शास्त्रेऽधिकारक मत-
मित्युक्तञ्चक्षणम् । विषयो विचारार्थवाक्यम् । विग्रह सशयः । पूर्व
पक्ष प्रकृतार्थविरोधितर्कोपन्यास । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलतर्कोप-
न्यास । निर्णयो वाक्यतात्पर्यार्थनिश्चय ।

रुदाहृतम् । शुभाशुभकर्मोपभोगनिमित्तनैरनार्येण प्राणिनां शरीर-
परिग्रहाभावोऽपवर्ग इति । अथञ्चापवर्गो निषेध^(१)काम्यवर्जनाश्रि-
त्यानुष्ठानाच्च जायते नेतरया ।

(१) नन्विदमयुक्तं, कर्मणां तावत्कर्मणा पितृलोक इति फलान्तर-
विधानेन निराकाङ्क्षात्, प्रत्युत एतदेव प्रवाजिनो लोकाभिच्छन्तः
प्रव्रजन्तीति, न कर्मणा न प्रजया, नास्यकृतः कृतेनेत्यादिश्रुति-
सहसैर्मुमुक्षोः कर्मणां त्यागविधानात् । अतो न कर्मसाध्यत्वमिति^(२)
चेत् । सत्यं । तथापि कर्मणां विविदिषावाक्येन मोक्षे उपादानात् ।
तथा हि, यथाऽप्येन जिगमिषन्तीत्यत्र गमनफले यामसंयोगेऽथो-
पादानं, तथा तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसा ऽनाशक्रेनेत्यनेनापवर्गोद्देशेन तृतीयाश्रुत्या^(३) कर्मणां संयोग-
वृथक्ताधिकरणन्यायेन^(४) तादर्थ्येन प्रयोगान्तरानुपादानात्^(५) मुक्तेः

(१) निषिध्यते इति निषेधो निषिद्ध इत्यर्थः ।

(२) निव्यानुष्ठानादपवर्गो जायते इत्यत्र श्रद्धते नन्विति ।

(३) न कर्मसाध्यत्वमपवर्गस्येति श्रेयः ।

(४) यज्ञेनेत्यादि तृतीयाश्रुत्येत्यर्थः । श्रुतिर्द्वितीया चमता च लिङ्गं वाक्यं
पदान्येव तु संज्ञतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमो-
योगवत्तं समाख्येत्यत्र द्वितीयापदं कारकविभक्त्युपसक्तञ्चम् ।

(५) स च न्यायो मौमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमसूत्रे
श्रुत्यादितः ।

(६) तादर्थ्येन मुक्त्यर्थत्वेन । प्रयोगान्तरमनुष्ठानान्तरम् । नित्यविधिप्रेर-
णयाऽनुष्ठितानामेव नित्यकर्मणा मुक्तिसाधनत्वम् । न तु मुक्त्यर्थं तेषा-
मनुष्ठानान्तरमित्यर्थः ।

कर्मसाध्यत्वम् । न च पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वं^(१)
 स्यान्न मुक्तिरिति वाच्यम् । तयोरपुरुषार्थत्वात्, विधिश्रुत्या पुरुषार्थ-
 स्यैव भाव्यत्वात्, पदश्रुत्यपेक्षया तस्या बलीयस्त्वात्^(२) । तत्र कथं
 कर्मणा मोक्षः साध्यत इत्यपेक्षया पूर्वाक्तोपभोगभावद्वारेणेति सर्वं
 समञ्जसम् । अस्ति चात्मज्ञानस्यापि परम्परयोपयोगः^(३) । ^(४)अस्तु
 चात्मज्ञानस्यापि मुक्तिव्यापारत्वं, व्यापारस्तु तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
 जनक इति । तच्च नित्यकर्मणैवेति सङ्क्षेपः ।

(१) पदश्रुत्या विविदिषन्तीति पदश्रुत्या । विवितिषन्तीति श्रुत्या विविदि-
 श्यैव भाव्यत्वेन प्रतीयते । विविदिषा च वेदनेच्छा । तत्र प्रकृत्यर्थस्य
 प्राधान्यविवक्षायां वेदनस्य, प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यविवक्षायां चेच्छाया-
 भाव्यत्वं भवितुमर्हति । अयमभिप्रायः । विविदिषन्तीति विध्यर्थे षट् ।
 भट्टनये च भावगैव विध्यर्थः । भावना च किं केन कथमित्यपेक्षितांश-
 चयवतौ । किमिति भाव्याकाङ्क्षा, केनेति करणाकाङ्क्षा, कथमित्येति
 कर्तव्यताकाङ्क्षा इति विभागः ।

(२) तथाच पदश्रुत्या इच्छावेदनयोरन्यतरस्य भाव्यत्वसम्भवेऽपि तयोरपुरु-
 षार्थत्वात् तदुपेक्ष्य विधिश्रुत्या वेदनफलस्यापवर्गस्यैव भाव्यत्वमव-
 धार्यते । अपुरुषार्थं विधेः प्रवर्तकत्वायोगादिति भावः ।

(३) मुक्ताविति शेषः । ज्ञानकर्म्मणोः समुच्चयेनानुष्ठानान्मोक्ष इति मते-
 नेदम् । अथवा । देहादित्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्तरेण कर्मानुष्ठाना-
 योगात् कर्मानुष्ठानमन्तरेण च मुक्त्यसम्भवात् देहादित्यतिरिक्तात्म-
 ज्ञानस्य परम्परया मुक्तावुपयोगः ।

(४) अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक इति स्मृतिमाश्रित्याह अस्तु
 चेति । चकारो वाऽर्थः । अस्तु वेति तु समीचीनः पाठः । तच्चेति
 ज्ञानमित्यर्थः ।

ननु तथापि धर्मै,—

• पुराण-न्यायमीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इत्यादिवाक्यैः प्रमाणत्वेनोपकृतानां^(१) सदाचारसहितानामेषा-
मभ्यसनीयतया तैरेव प्रतिपादितानामेव कर्मणामनुष्ठेयतया प्रसिद्धौ
तद्विन्नशाक्यादिग्रन्थानामिवास्य न धर्मं प्रामाण्यमिति चेत् । न,
इदानीन्तनानामपि माधवप्रभृतीनां मन्वादिवेदानामेव धर्मं
प्रामाण्यमभ्युपगन्तॄणां आप्तत्वेन शाक्यवैलक्षण्यतया तत्प्रणीतानां
श्रुतिसूत्यविरुद्धानां कालमाधवादिनिबन्धानां व्याख्याग्रन्थानाञ्च
क्वचिदेकान्तरितञ्च ह्यन्तरितञ्च*^(२) सदाचाराधिकरणन्यायेन^(३) धर्मं
प्रामाण्यं निर्विवादम् ।

आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

* ह्यन्तरितञ्च — इति नास्ति क०पुस्तके ।

- (१) श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः सस्य च प्रियमात्मनः । एतच्चतुर्विधं प्राहुः
साक्षाद्दर्शमेव लक्षणमिति मनुस्मृतिमनुद्वयाच्च सदाचारसहिताना-
मिति । आत्मतुष्टेर्वैकल्पिकविषयतया नेह समुल्लेखः ।
- (२) स्मृतीनां प्रामाण्यमेकान्तरितमनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् । व्याख्या-
ग्रन्थानां प्रामाण्यं ह्यन्तरितं, व्याख्येयस्मृतितन्मूलश्रुत्युभयसापेक्षत्वात् ।
- (३) स च न्यायो मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायवृत्तीयपादगतः । सदा-
चाराणां प्रामाण्यं ह्यन्तरितं, आचारेण स्मृतेः, तथा च श्रुतेरनु-
मानात् । यत्रेदमुक्तम् । आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्प-
नम् । तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकथ्यते इति ।

इत्युक्तेः सदाचारस्यापि प्रमाणतया स्वीकरणात् किमुत* तत्रणीतानां ग्रन्थानाम् । दृश्यते हि प्रकृतस्यास्य कल्पसूत्रप्रणीतः सर्वोऽर्थः । तेन कल्पोपजीव्यप्रामाण्यस्यास्य क्वचित्परप्रत्यक्षवेदमूलकत्वं क्वचित् स्वप्रत्यक्षवेदमूलकत्वं चावश्यमभ्युपेयम् । न चैवमस्य प्रणयनं तथापि निरर्थकमेवेति^(१) वाच्यम् । अष्टकादिस्मृतीनामिवे-
ष्वपि नानाशाखासमधिगम्यानेककल्पसूत्रोपस्थितानेक-कर्मापष्टंभक-
तत्तदिकल्पानामङ्गप्रधानकर्मणां तत्तद्गुणेषु विप्रकीर्णतया अल्प-
पुरुषैरल्पमत्या सुखेन बोद्धुमशक्यत्वात्परमकरुणया सर्वमङ्गद्वार्योऽय-
मारम्भः ।

स्यादेतत् । ननु तथापि स्वाध्यायविधुत्यापिताध्ययनविधौ
उपादेयस्वाध्यायगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वेन^(२) स्वपूर्वजपरिगृहीतस्य
वेदावयवैकशाखायामेव स्वाध्यायशक्तौ पारम्पर्यस्यैकवेदस्य द्वयोस्त-
थाणां वा प्रत्येकं एकैकशाखाऽध्ययनविषयत्वेन प्रतिज्ञाता, न त्वन्या ।
एवञ्च सति अध्ययनस्य दृष्टार्थता सङ्गच्छते । अन्यथाऽदृष्टार्थता-
प्रसङ्गः स्यात् । तथा कल्पसूत्राणामपि वेदाङ्गत्वेनाध्ययनं स्वाध्याय-
वद् व्यवस्थिवम् । एवञ्चानेकसूत्रार्थसंग्रहः किंफलायेति चेत् ।
सत्यम् । अधिकारिपरत्वेनात्र वैषम्यात्^(३) । न चापस्तम्बधनितार्थ-

* किमु - इति क० पुस्तके ।

(१) वेदमूलकतया प्रामाण्ये वेदादेव निर्वाहे किमेतत्प्रणयनेनेति भावः ।

(२) स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वाध्यायगतमेकत्वं प्रत्येकत्ववदुपादेयगततया
विवक्षितमिति भावः ।

(३) तथाचाधिकारिभेदाभिप्रायेणानेकसूत्रार्थसंग्रह इति भावः ।

कारिकास्त्रिति वक्ष्यमाणत्वात् कथमेतदिति^(१) वाच्यम् । सूत्राधि-
करणन्यायेनास्यापि सुवचत्वात्^(२) । तदुक्तम् ।

तस्मिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमतः ।

षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पते ॥ इति ।

यद्वा, साकाङ्क्षस्यान्यतः पूरणाय शाखान्तराधिकरणन्याय^(३)-
मूलकोऽयं संघट्टः ॥ १ ॥ अवान्तरप्रकरणन्यायः—

तत्राधिकारकालादि प्रथमं प्रतिपाद्यते ।

सूत्रान्तरमतं बध्ये सोमयागं क्वचित् क्वचित् ॥ २ ॥

तत्रेति । अधिकारोनाम कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । अधि फलेभ्य-
उपरि क्रियते अनेनेत्यधिकार इति व्युत्पत्तेः । तत्र सोमप्रयोगे,
प्रथमं अधिकारः कस्मिन् कर्मणि कस्याधिकार इति निरूपणम् ।
कालोवमन्तादिः । स च,

कालदोषोऽधिकारस्य हानिं वितनुते क्वचित् ।

इत्यादिना वक्ष्यते । आदिपदात् पत्न्यादिनिरूपणम् । प्रथमं,
प्रथमपरिच्छेद इति यावत् । प्रतिपाद्यते उच्यते । तथा सोमयागं

(१) अनेकसूत्रार्थसंघट्टे हि बोधायनादिसूत्रध्वनितार्थकारिकास्त्रित्यपि
यत्तुमुचितमित्यभिप्रायः ।

(२) तथाचापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थानां बाहुल्यात् तयोक्तमिति भावः । सूत्रा-
धिकरणन्यायस्य, सोमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे ध्युत्पादितः ।

(३) शाखान्तराधिकरणन्यायस्य सोमांसादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे चिन्तितः ।

प्रति सूत्रान्तरमतम् । सूत्रान्तराणि बोधायनादीनि, तेषां मतं तदुक्तार्थं, क्वचित् साकाङ्गादिस्थले, प्रतिपाद्यते । वीष्णाकरणमनियमप्रदर्शनार्थं ॥ २ ॥

प्रसङ्गाभङ्गायाह,—

प्रसङ्गादग्निहोत्रेष्टिपञ्चाधानोपयोगि यत् ।

तत्रापि लेशतः किञ्चित् प्रवक्ष्ये तत्र तत्र च ॥ ३ ॥

प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गात् प्रसङ्गसङ्गत्या^(१) । अग्निहोत्रं तन्नामक-
कर्मविशेषः । दृष्टिर्दर्शपूर्णमासाग्रयणेश्यादिः । पशुरग्निषोमीयादिः ।
आधानम् । एतेषु उपयोगि यत् देशकालद्रव्यप्रतिनिध्यादि । तत्र-
वक्ष्ये । एतदपि न साकल्येनेत्याह । तत्रापीति । लेशतः सङ्क्षेपेण ।
सर्वविभक्तिकस्तसिः । न तु क्रमेणापीत्याह । तत्र तत्रेति । तस्मिन्
तस्मिन् प्रसङ्गे ॥३॥

तत्र प्रथमोद्दिष्टमधिकारं निरूपयति*,—

अधिकारास्त्रिधा नित्यकाम्यनैमित्तिकत्वतः ।

ते च श्रौतार्थवादोत्पत्त्यल्पत्वेन त्रिधा पुनः ॥ ४ ॥

अधिकारा इति । कर्मणां त्रैविध्यादधिकारस्यापि त्रैविध्यमिति
भावः । नित्यादीनां लक्षणानि वक्ष्यन्ते । पुनस्तु अधिकाराः श्रौतार्थ-
वादकल्पत्वेन त्रिविधा भवन्ति । एतदुक्तं भवति । सौर्धं चरुं निर्व-
पेदित्यादिः श्रौतोऽधिकारविधिः । प्रतितिष्ठन्ति ह वा यएताराचौ-

* नास्तीत्युक्त्वात् क० पुच्छते ।

रूपयन्तौत्यादिरार्थवादिकोऽधिकारः । विश्वजिता यजेतेत्यादौ
कल्पो^(१) विधिरित्याद्युद्धम् ॥ ४ ॥

अथ पित्रयज्ञे अधिकारविन्ना । तदर्थमिदं विधायते । किं
पित्रयज्ञोद्गार्हपत्यमुत नेति । तत्र मतभेदेनोभयमपि सिद्धान्तयति ।

पित्रयज्ञस्य चाङ्गत्वमापस्तम्बेन दूयितम् ।

साधितं तु भरद्वाजसूत्रभाष्यकृता श्रुतेः* ॥ ५ ॥

पित्रयज्ञश्चेति । पित्रयज्ञ इति तत्प्रत्ययान्तात्कर्मनाम^(२) ।
अङ्गत्वं दर्शाङ्गत्वम् । कात्यायनोऽपि । प्रकरणलिङ्गानुयहवचनाना-
दितामिच्छुतिभ्योऽनङ्गमिति पूर्वपक्षसूत्रेणानङ्गत्वमाह । श्रुतेरिति ।
हेतौ पञ्चमीयम् । पूर्वेषु पित्रभ्यो निष्क्रीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते
इति श्रुतेः । कात्यायनमु । अङ्गं वा समभिव्याहारादिति
सिद्धान्तमाह ॥ ५ ॥

* पञ्चमपष्ठश्लोकी व्यत्ययेन लिखितौ म० पुस्तके ।

(१) कल्पते इति कल्पः । कल्प इति तु समीचीन पाठ । विश्वजिता
यजेतेत्यादौ फलव्यवशाभावात् निष्फले च नित्यातिरिक्तो प्रत्यक्षसम्भवात्
तत्तत्प्रत्ययविशेषकल्पनापाश्च विनिगमनाऽभावात् सर्वेषामिच्छामोचर-
त्तमं एव फलत्वेन कल्पते । तेन स्वर्गकामस्य तत्राधिकारः । स्पष्टमिदं
भौमासादर्शनस्य चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे ।

(२) एतच्च भौमासादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे तत्प्रत्ययान्त-
शास्त्रमित्यस्मिन् सूत्रे विचारितम् ।

एवमङ्गलपक्षे आधानपितृयज्ञयोरधिकारसाधनार्थमाह ।

आधानं नित्यमेवेष्टं पितृयज्ञोऽपि तादृशः ।

कैश्चिन्मीमांसकैः काम्यः पितृयज्ञो निरूपितः* ॥ ६ ॥

आधानमिति । आधानं नित्यमिति याज्ञिकसिद्धान्तः । इति-
र्यज्ञसंख्यासु पाठात्पुरुषोययोगित्वात् । चिन्ताप्रयोजनं तु यथा-
ऽधिकारं विनियोगज्ञापनेति । तेनाङ्गहीनानामयधिकार इति ।
एवमाधानपितृयज्ञयोर्नित्याधिकारमुक्त्वा मतान्तरेण काम्याधिका-
रमाह । कैश्चिदिति । वार्तिकमते पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गलपक्षेण
काम्यत्वम् ॥ ६ ॥

मतान्तरेणाधानस्यापि काम्यत्वमाह ।

आधानस्यापि काम्यत्वं बोधायनमताद् भवेत् ।

सर्वकामार्थमाधानमिति तेन निरूपितम् ॥ ७ ॥

आधानमिति † । बोधायनीये आधानस्य काम्यत्वमुक्तं, तेनो-
भयोः काम्याधिकारोऽप्यस्येव ॥ ७ ॥

अथेदं श्रूयते । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, वसन्ते ‡ ज्योतिषा
यजेतेत्यादि च । तत्र जेषु चिन्नित्यकाम्याधिकारः, जेषु चित्का-
म्यनैमित्तिकाधिकारः, जेषु चिन्नित्याधिकार इत्याह ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परन्तु आधानस्येति - इति भविष्युमुपितम् ।

‡ वसन्ते वसन्ते - इति क० पुराणे पाठः ।

द्विप्रकाराधिकाराणि कर्माण्यन्यानि कानिचित् ।
 ज्योतिष्टोमोनिरूढश्च पशुः शौचामणी तथा ॥ ८ ॥
 चातुर्मास्यानि दर्शश्च पौर्णमासोऽग्निहोत्रकम् ।
 वाजपेय इतीमे स्युर्नित्याः काम्या इति द्विधा ॥ ९ ॥

द्विप्रकाराधिकाराणीति । नित्यकाम्यभेदेन द्वौ प्रकारौ ।
 अन्यान्याधानभिन्नानि । कानिचित्, न सर्वाणि । आययणादीनां
 नैमित्तिककाम्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तान्येवाह । ज्योतिष्टोम-
 इति । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, स्वाराज्यकामो वाज-
 पेयेन यजेतेत्यादि तत्तद्वाक्येषु फलश्रवणादिति भावः ॥८॥

ज्योतिष्टोमे नित्यकाम्यत्वस्य विशेषमाह ।

ज्योतिष्टोमस्य चाप्यग्निष्टोमसंस्थस्य नित्यता ।
 अथ वीकथ्यादिसंस्थस्यापीच्छन्त्यन्येतु* नित्यताम् ॥१०॥

ज्योतिष्टोमस्येति । अग्निष्टोमः सामविशेषः समाप्तौ यस्य षो-
 ऽग्निष्टोमसंस्थो ज्योतिष्टोमः । स नित्यः । अन्ये त्वग्निष्टोमादयो-
 ऽनित्याः काम्या इति यावत् । मतान्तराश्रयणेनाह । अथ वेति ।
 वीकथ्यादीनामपि संस्थासु पाठान्नित्यतेति भावः ॥१०॥

वसन्ते वसन्त इति वीष्णाश्रयणात् नियतनिमित्तकत्वाच्च
 ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वम् । कामनाऽधीनत्वाच्च काम्यत्वम् । तत्र
 नित्यत्वे सोमप्राप्तित्तः महत्करणं वेति मतभेदेन पक्षद्वयमाह ।

* अन्येषुपि, - इति क० ए० पुस्तकयोः पाठः ।

ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादवृत्तिः प्रतिवत्सरम् ।

अथ वा सक्तदेव स्यान्नित्योऽप्याधानकर्मवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमस्येति । प्रतिवत्सरं वसन्तं* प्राप्येत्यर्थः । अथ वा शब्दे-
विकल्पे । वीष्णा आदरार्था^(१) । पुरुषसंस्कारत्वेन गौतमस्मृतौ संखानां
पाठात् नित्यानां सक्तदेवानुष्ठानं दृष्टान्तेनाह । आधानेति ॥ ११ ॥
काम्येन नित्यसिद्धिमाह ।

काम्यबुद्ध्या यदैतानि कर्माणि कुरुते तदा ।

तेनैव नित्यसिद्धिः स्यान्न नित्यार्था[†] पृथक् क्रिया ॥ १२ ॥

काम्येति । स्पष्टम् ॥ १२ ॥

क्वचित्कामनिमित्ताभ्यामधिकारस्तत्रोदाहरणमाह ।

क्वचित्कामनिमित्ताभ्यां सहिताभ्यामधिक्रिया ।

यथैवाग्रयणे‡ यागे यथा जातेष्टिकर्मणि ॥ १३ ॥ -

क्वचिदिति । अत्र शरत्कालीनवशस्यागमोनिमित्तम् । तदग्र्यं

* वसन्तं वसन्तं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† नित्यार्थं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ यथैवाग्रयणे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाच पुरुषसंस्कारस्याधानवत् सक्तदेवानुष्ठानेनैवोपपत्तेः न नित्यस्यापि
ज्योतिष्टोमस्य प्रतिवत्सरमावृत्तिः । वसन्ते वसन्ते इति वीष्णा तु न
नित्यार्था किन्वादरार्थेति भावः ।

कामः । एवं पुत्रोत्पत्तिर्निमित्तम् । पूतत्वादिकं कामना । तत्र
सहदनुष्ठानेनोभयसिद्धिः^(१) ॥ १३ ॥

अत्र नैमित्तिकाधिकारः एवेति एकदेशिमतमाह ।

केचिन्निमित्तमात्रेणैवाधिकारमिहाब्रुवन् ।

पूततोत्पत्त्यन्नवाप्ती*कामाभावेऽपि सिध्यतः ॥ १४ ॥

केचिदिति । पूतत्वान्नवाप्ती†^(२) अनुषङ्गिकं फलम् । तच्च
कामनां विनैव सम्भवति ॥ १४ ॥

उद्भिदादिष्वधिकारस्वरूपमाह ।

अन्ये नैमित्तिकाः केचित् यागाः काम्यास्तथाऽपरे ।

काम्यनैमित्तिकाः केचिदिति वैधं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥

अन्ये इति । उक्थ्यादिभ्योऽन्ये विश्वजिदादयः । सत्रायागूर्या-

* पुत्रोत्पत्तिर्नवाप्तिः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पूतत्वान्नवाप्तिः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) काम्यते इति कामः फलम् । कामना इत्यत्रापि हृदविहितो भावो-
दृश्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन फलमेवार्थः । तथाचैतन्मते ध्याययच्छेष्टि-
र्नांतेष्टिश्च नैमित्तिकी काम्या च । इयोरधिकारयोः संबलनात्
सहदनुष्ठानमिति भावः ।

(२) पुत्रपूतत्वमन्नावाप्तियेयर्थः । वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योरुपरगंधोरित्य-
नेनाकारणोपः ।

शक्तौ विश्वजिताऽतिरात्रेणेत्यादिवाक्यैर्नैमित्तिकत्वम् । अपरे श्वेन-
यागादयः । उपसंहरति इतीति ॥ १५ ॥

अस्मिन्नर्थे भरद्वाजमतमाह ।

काम्यताऽपि हि सोमानां वैकृतानामशेषतः ।

नित्यतोक्ता भरद्वाजेनाधिकारमखैर्विना ॥ १६ ॥

काम्येति । अशेषाणामित्यशेषतः वैकृतानां विश्वजिदादीनां सर्वेषां
यागानां नित्यकाम्यत्वं भरद्वाजसूचीकं, अधिकारमखा ऐन्द्राग्नाश्वि-
नादयः, तान् वर्जयित्वा । तेषां नैमित्तिकत्वमेवेति भावः ॥ १६ ॥

निमित्तमधिकारकमुक्तं^(१), तच्चोभयनिष्ठम् अन्यतरनिष्ठं वोभ-
योरप्यधिकारं जनयतीत्याह ।

जायापुरुषसम्बन्धि निमित्तमधिकारकत् ।

जीवनादि यथा होमे गेहदाहादि वा यथा ॥ १७ ॥

जायेति । उदाहरति । जीवनादीति । उभयसम्बन्धि यावज्जी-
वनं होमाधिकारनिमित्तम् । तेनैकतरमृतौ नाधिकारः । यदा
व्ययः सन्ति, तदा, तदाङ्गरपत्नीकोऽप्यग्निहोचमाहरेदिति वचना-
दग्निहोत्रेऽधिकारः, न तु दर्शपूर्णमासादौ, तथा व्यवहाराभावादिति
तन्तरत्वे । अन्ये दर्शपूर्णमासापयणहोमनैमित्तिकेऽपि अपत्नीक-
स्याधिकार इत्याहुः । गेहदाहोऽपि उभयनिमित्तम् । पाणिपह-
णाद्वि महत्त्वं कर्मसु तथा द्रव्यपरिच्छेपु चेति स्यते ॥ १७ ॥

(१) अधिकारकमधिकारहेतु ।

अन्यतरस्योदाहरणमाह ।

क्वचिदन्यतरस्येन निमित्तेनोभयोरपि ।

साधारणोऽधिकारः स्याद् भार्यासङ्गमणेष्टिवत् ॥ १८ ॥

क्वचिदिति । भार्यासङ्गमणेष्टिराहिताग्नेर्द्वितीयपाणियक्षणेत्तर-
मास्नाता इष्टिः । अत्र यदृगतमेव* निमित्तमुभयाधिकारकम् ॥१८॥

क्वचिदेकस्य दयस्यं वा अधिकारकमुदाहरति ।

क्वचिदन्यतरस्यं वा द्वयस्यं वाऽधिकारकम् ।

यथा मांसाशने वाऽश्रुकर्मण्यन्तभाषणे ॥ १९ ॥

क्वचिदिति । मांसाशनादि दयस्यमेकस्यं वा व्रातपतीव्रात-
भृत्याद्याः प्रयोजयति,—इति भावः ॥१९॥

प्रधानकर्मण्यधिकृतस्यापि गुणकर्मण्यधिकारान्तरं भवतीत्याह ।

क्वचित्त्वधिकृतस्यैव चाधिकारान्तरं भवेत् ।

यथा गोदोहनाद्येषु पशुकामोऽधिकारभाक् ॥ २० ॥

क्वचिदिति । गोदोहनेन पशुकामः प्रणयेदिति वचनात् ॥२०॥

अथ निषेधवाक्येषु निवृत्तेरेव फलत्वान्तस्यास्य प्रवृत्तं प्रत्येव
मार्थकत्वात् † स च रागतः शास्ततो वा भवति । अतस्तुअत्येव
निषेधशास्त्रमधिकारहङ्गवति न सर्वांनित्याह ।

* यदृगमेव,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

† अधिकारमुदाहरति,— इति ख० पुस्तके पाठः ।

‡ समर्थत्वात्,— इति ग० पुस्तके पाठः ।

निषिद्धेषु* प्रवृत्तः सन्निषेधेष्वधिकारवान् ।

मन्त्रशून्येऽपि† भावार्थे विद्वानेवाधिकारवान् ॥ २१ ॥

निषिद्धेष्विति । विद्वत्तन्त्राधिकारितावच्छेदकमिति वक्ष्यति । दूर्बि-
होमादौ मन्त्राभावाद्द्वित्वमयाप्तं स्यात्तदर्थमाह । मन्त्र इति ॥२१॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, शुचिना कर्म कर्तव्यमुपवासवता‡
बहुकच्चेन कर्तव्यमित्यादिवाक्यैः कालशौचादिमज्जीवनं निमित्तम-
धिकारकमित्याह ।

होमादौ कालशौचादिमन्निमित्तन्तु(१) जीवनम्॥ ।

अग्निहोत्रादिकं तस्मात् काले शौचे॥ विधीयते ॥ २२ ॥

होमादाविति । आदिपदाद्दर्शपूर्णमासादि । द्वितीयादिप-
दादशुक्त्वादि । उपसंहरति । अग्निहोत्रादिकमिति ॥ २२ ॥

अकाले कृतमकृतमिति न्यायेन सिद्धमकाले कृतस्य पुनः
करणम् । अशुचित्वादिकृते मन्देहः । तदर्थं मतान्तराभिप्रायेण(२)
पचदयमुपन्वच्छति ।

* निषेधेषु, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः । एवं परत्र टीकायाम् ।

† न्यूनैऽपि, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ यावज्जीवमग्निहोत्रं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

§ मुमयवासवता, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

॥ जीवितम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

ग तस्य काले शौचं, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) कालस्य शौचस्यैतद्विग्रहः ।

(२) अन्तरग्रन्थोभेदार्यः । मतभेदाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

अज्ञानाद्शुचिः कर्म कृत्वाऽशुचिधनेन वा ।
 नावर्तयेत्पुनः कर्म प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥ २३ ॥

अज्ञानादिति । अशुचिधनेन,

अस्तिगात्मा धनं जाया शृद्धं यस्य चतुष्टयम् इति ।

स्मरणात् । चोरितद्रव्यस्यैवाशुचित्वमिति वक्ष्यति । नावर्तयेदिति । कृतस्य पुनः करणं नास्तीति वचनात् । तथा च निदानसूत्रम् । अङ्गपरिममाप्ते प्रधाने कियते परिममाप्ते तु न^(१) कर्तव्यमित्यादि ॥ २३ ॥

पदान्तरमाह ।

अपरे त्वशुचिद्रव्यकर्षादिकृतकर्मणः ।
 आवृत्तिः सर्वथा कार्येत्येवमाहुर्विपश्चितः ॥ २४ ॥

अपरे त्विति । स्पष्टम्* । अचाङ्गः । परस्यां व्याख्यायां ज्ञाना-
 ज्ञानव्यवस्थाभेदेन विकल्पमाङ्गः । तथाचाज्ञानाद्शुचिना कर्म-
 णां ज्ञानोत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं नावृत्तिः । ज्ञानात्करणे तु पुनरा-
 वृत्तिरिति ॥ २४ ॥

प्रसङ्गात् क्षापित्कर्मणि दीक्षितस्थानधिकारमाह ।

* नाम्नेतत् क० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । कर्मणि कृते, - इति तु भवितुमुचितम् ।

(१) प्रधानपरिममाप्ते पूर्वं वैगुण्येऽवगते, पुनः सर्वमेव कर्तव्यम् । समाप्ते तु प्रधाने नावृत्तिरित्यर्थः ।

दौक्षितोऽनङ्गभूतेष्टिहोमपश्चादि नाचरेत् ।

होमेष्टिपशुमध्येऽपि काम्यं कर्मान्तरं न च ॥ २५ ॥

नित्यं नैमित्तिकं तन्त्रं* प्राप्तकालं समाचरेत् ।

दौक्षित इति । दौक्षितो न जुहोतीत्यादिवाक्यात् पुरुषार्थ-
भूतहोमादीनां बाधः क्रियते । न लङ्गभूतहोमप्रायश्चित्तेष्ट्यादीनां
बाधः । अथ प्रवृत्ते नित्यं दोषविशेषादित्यधिकरणन्यायेनाह ।
होम इति । कर्मान्तरनिषेधेन गुणान्तरन्तु भवति । प्राप्तकालमिति ।
पश्चिष्ट्यादौ क्रियमाणे देवात्सायङ्काले समागते मध्ये सायं होमं
समाप्येव पूर्वप्रवृत्तसमाप्तिः । एवमग्निहोत्रार्थमुद्धरणे कृते सन्ध्याका-
लप्राप्तौ सन्ध्यां कृत्वैव होमः ॥ २५ ॥

विशेषमाह ।

अल्पतन्त्रे[†] महातन्त्रं यदि सन्नियतेत् क्वचित् ॥ २६ ॥

तन्मध्ये तन्न कर्त्तव्यं तत्समाप्य तदाचरेत् ।

अल्पतन्त्रे इति । यथा होमे क्रियमाणे रासभान्तरा^(१)गमने
समाप्येवेष्टिः । श्वेडकवराहादीनाञ्चान्तरागमनेऽल्पतन्त्रं प्रायश्चित्तमु-
दकधारारूपं कृत्वैवाप्ये कर्मण्यधिकार इति भावः । एतदुक्तं भव-
ति । प्रवृत्ते कर्मणि नित्यं नैमित्तिकं वा कर्मान्तरं अल्पतन्त्रं समा-
गतन्त्रं वाऽऽपतति तदोत्तरकर्माधिकारार्थं वादरायणिन्यायं बाधि-

* तत्र, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तन्त्रं, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं परत्र टीकायाम् ।

त्वाऽऽगन्तुकं कृत्वैव शेषस्य करणम् । महत्तन्त्रपाते • तु अङ्गाङ्गं
प्रधानाङ्गेनेति न्यायेन प्रवृत्तं समाप्य तत्कार्यमिति ॥२६॥

समानं तन्त्रमपि पश्चादेव कार्यमिति एकदेशमनेनाह † ।

कैश्चित्पञ्चिष्टिमध्योऽन्यत्पञ्चिष्ट्यादि समागतम् ॥ २७ ॥

तन्मध्ये तन्न कर्त्तव्यं ‡ पाश्चात्यं कार्यमिष्यते ।

कैश्चिदिति । स्पष्टम् ॥२७॥

कृतप्रकृतियागत्वञ्च विकृतिस्वधिकारप्रयोजकमित्याह ।

प्रयुक्तप्रकृतेरेव विकृतावधिकारिता ॥ २८ ॥

नायं नियम इत्यन्ये यथाकामं प्रयुञ्जते § ।

प्रयुक्तेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिद्वाऽन्येन यजेत, एष वाव प्रथमो-
यज्ञोयज्ञानामित्यादि॥वचनात् ॥२८॥

एकदेशमतमाह । नायमिति । अकृतसोमयागस्यातिरात्रा-
दिकं, अकृतदर्शपूर्णमासस्यापि पर्जन्यादिकामनायां कारीर्यादिकं
भवति । अपरा व्याख्या । असोमयाजिनोऽप्यग्निपोमीयविकारा-
मतभेदेन विकल्पिता इति ।

एवं श्रूयते । पुत्रे जाते वैश्वानरं द्वादशकपासं निर्वपेदिति ।
तत्र संग्रहः । अनेकभार्यस्यैकस्यामपि पुत्रोत्पत्तौ एकस्या एवाधि-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । महातन्त्रपाते, - इति तु भवितुमुचितम् ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । एकदेशमतेनाह इति तु भवितुमुचितम् ।

‡ न कार्यं तत् समाप्यैव, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ प्रयुज्यते, - इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ यज्ञानां यज्योतिष्टोम इत्यादि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

कार उत सर्वासामप्यधिकार इति । तत्रैकस्या व्रतस्योपनिमित्तमे-
कस्या व्रातपतीतिन्यायेन प्राप्तं पूर्वपक्षं निराकरोति ।

बह्वीनामेकपत्नीनामेकस्याः* पुत्रजन्मनि ॥ २९ ॥

सर्वासां तेन जातेन जातेष्टावधिकारिता ।

बह्वीनामिति । एकपत्नीनामित्यवधारणे^(१) षष्ठी ॥२९॥

ननु

भ्रातृणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरव्रवीत् ॥

इति मनुक्तेरेकस्य भ्रातुः पुत्रे जाते सर्वेषामप्यधिकारो न वेति
सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

भ्रातृणां यद्यनेकेपामेकस्योत्पद्यते सुतः ॥ ३० ॥

स एवैकोऽधिकारी स्यात् जातेष्टावितरे न तु ।

भ्रातृणामिति ॥३०॥

ननु श्रुतौ विशेषश्रवणात्[†] पुत्रशब्दस्य सापत्यदाचकत्वेन पुमान्
पुत्रो जायत इत्यत्र दृष्टत्वात् चेचजाद्युत्पत्तौ कन्याजनने चेद्यमिष्टिः
स्यान्न वेति सन्देहे सिद्धान्तमाह ।

श्लेषजादिसुतोत्पत्तौ पुत्रिकातनयोद्भवे ॥ ३१ ॥

यमौ जातौ पुमांसौ चेत् तयोरेकोऽपि वा पुमान् ।

* मेकस्यां, - इति ग० मुक्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । विशेषश्रवणात्, - इति तु भवितुमुचितम् ।

दुहितुर्जनने वाऽपि न जातेष्टिर्विधीयते ॥ ३२ ॥
 कृत्वा वैश्वानरीं कुर्यान्मारुतीमिष्टिमप्यथ ।

चेदजादीति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ प्रायश्चित्तसमुच्चयार्थमाह ।
 यमाविति ।

मरुद्देवताकथरुद्रव्यकोयागः ॥ ३२ ॥

थमयोर्मरणे विशेषमाह ।

मारुत्यैकैव मरणे स्त्रीत्वे वा यमयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥
 पुमानन्यतरः सोऽपि मृतस्तत्रापि सैव हि ।

मारुतीति । अधिकारात् थमयोरित्यथाहारः । एकैव मारुती ।
 न जनननिमित्तजातेष्टिः । एकलिङ्गयोर्भिन्नलिङ्गयोर्वा यमापत्य-
 योर्मरणे केवला मारुतेष्टिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं साधारणमधिकारं निरूप्य विशेषाधिकारार्थं प्रतिज्ञापयति ।
 एवमुच्चावचेपूक्तेष्वधिकारोपयोगिषु ॥ ३४ ॥
 पुनः सङ्क्षेपतः सोमस्याधिकारौ निरूप्यते ।

एवमिति । उच्चा असाधारणाः, अग्निहोत्रादिषु अधिकारोप-
 योगिनः । अवचाः साधारणाः । यथैकस्याः पुत्रोत्पत्तौ सर्वासाञ्चा-
 तेष्टावधिकारोपयोगिनः । तेषु अधिकारोपयोगिषु अधिकारे
 पक्षभुक्तौ उपयोगो येषान्तेषु उक्तेषु, प्रमत्तानुप्रमत्तयेति शेषः ।
 पुनः प्रकृतमेव सङ्क्षेपेण सोमाधिकारिणं निरूपयिष्यामः । सङ्क्षेप-
 पक्षसाक्षात् यानि अधिकारिविशेषणानि लोक्तानि, तानि उपस-
 र्शेन ज्ञातव्यानीत्यर्थः । यथा पवित्रपाद्यादि ॥ ३४ ॥

तत्र सोमेज्याऽधिकारिविशेषणान्याह ।

अहिताग्निः शुचिः शक्तः सश्रद्धोऽपतितो द्विजः ॥ ३५ ॥

स्वर्गं कामयमानोऽन्यत् यत्किञ्चिद्वा फलान्तरम् ।

अहिताग्निरिति । सिद्धाग्निमन्तमेव सर्वकतूनां प्रवृत्तेर्न ततः प्राक्^(१) । एवं शुचित्वं शक्तत्वं सश्रद्धत्वं अपतितत्वं द्विजत्वं साधिकारितावच्छेदकम् । अश्रद्धया उतञ्जप्तमित्यादि वचनात् । ब्राह्मण-राजन्यवैश्यानामिति श्रुतिरिति कात्यायनोक्तेर्द्विजानामेवाधिकारः । स्वर्गकामत्वमप्यधिकारितावच्छेदकं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे-तेत्यादिवचनात् । यत्किञ्चित्कामनावत्वमपि तत् । श्रीपुत्रका-मनयाऽपि सोमेऽधिकारः, श्रीराष्ट्रपुत्रायुष्कामानामप्येवम् इति वचनात् ॥ ३५ ॥

ननु फलममुच्ये सति अनेकफलोद्देशेन महत्प्रयोगः, उत प्रतिकाभमावृत्तिरिति । तत्र पूर्वपक्षमेव^(२) सिद्धान्तत्वेन स्वीकरोति । अन्यत्कामयमानोऽपि स स्वर्गं वाऽपि केवलम् ॥ ३६ ॥ समुच्चितं वा युगपत् स्वर्गादि सकलं फलम् । निष्कामोऽप्येनसोभीतो वसन्ताख्यनिमित्तवान् ॥ ३७ ॥

अन्यदिति । स्वर्गादन्यत्पुत्रादि । स्वर्गं वा केवलं कामय-

(१) सिद्धाग्निमन्तं जनं प्रत्येव कतूनां प्रवृत्तिर्न तु ततोऽग्निसिद्धे पूर्व कतूप्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः ।

(२) चाश्रद्धितयो पक्षपो. प्रथमपक्षम् अनेकफलोद्देशेन महत्प्रयोग इति पक्षमिति यावत् ।

मानो यथा निरपेक्षः* स अधिष्ठतो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

तथा, समुच्चितं स्वर्गपश्चादि सकलं फलं^(१) युगपत्कामनावानधिकारौ । पर्यायेणेत्यपरेषां सिद्धान्तः^(२) । मित्रविन्दा श्रीराष्ट्रमित्रायुष्कामस्येत्यादावप्येवम् । एवं सोमस्य काम्यत्वमुक्त्वा नित्यनैमित्तिकत्वमप्याह । निष्काम इति । कामनाभाववतोऽप्यधिकारः । विधेर्भाव्याकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थमाह । एतस इति । एतः पापम् । एतेन उपाप्तदुरितक्षयस्योत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धस्य वा भाव्यत्वमुक्तं भवति^(३) । वसन्त इति श्रवणात् वसन्ते निमित्ते ज्योतिष्टोमस्य विधानाद्वसन्तकालनिमित्तमप्यधिकारितावच्छेदकम् ॥ २७ ॥

* निरपेक्षं, - इति क० पुस्तके पाठः ।

(१) फलं प्रतीत्यर्थम् ।

(२) सकलफलकामना न युगपत् किन्तु पर्यायेणैत्यन्येषां सिद्धान्त इत्यर्थम् ।

(३) अयमर्थः । भद्रमते भावनैव विध्यर्थम् । भावना धोत्पादनापरपर्यायो-
भावचितुर्थापाः । सा च किं केन कथमित्यंशप्रथमपेक्षते । किमित्याकाङ्क्षाया फलं भाव्यतयाऽन्वेति । निष्फले प्रवृत्त्ययोगात् । केनेत्याकाङ्क्षायां धात्वर्थापागादिः करणत्वेनान्वेति । यदाऽऽः । भावनैव हि भाव्येण फलेनान्वयमर्हति । धात्वर्थः करणं तत्र लाघवात् समिकर्षतः इति । कथमित्याकाङ्क्षायासङ्गजातमितिकर्षतयाऽन्वेति । एवञ्च, प्रपञ्चादिभिरपकारं सम्पाद्य दर्शपूर्णमासयोगेन स्वर्गं भावयेत् स्वर्गकाम-
इति स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्या यजेतेतिविधिवाक्यस्य बोधः । नित्यकर्मणि तु फलाश्रवणात् उपाप्तदुरितक्षयो वा अकरणभाव्यनिष्ठ-
प्रतिबन्धो वा फलतयाऽन्वेति । तदुक्तम् । क्षयं केचिदुपाप्तस्य दुरि-
तस्य प्रपद्यते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते । नित्यक्रियां
तथा चान्ये अनुसङ्गत्वात् श्रुतिमिति ।

मतान्तरमुपन्यस्यति ।

यदा वसन्तकालादिजीवनाख्यनिमित्तवान् ।

सोमेन यजते ब्रह्मविद्याश्रेयतयाऽथवा * ॥ ३८ ॥

यदेति । वीष्णाश्रवणात्^(१) वसन्तकालीनजीवनमधिकारितावच्छे-
दकमिति भावः । अपवर्गच्छुत्वमयधिकारिविशेषणमाह । सोमे-
नेति । ब्रह्मविद्याऽङ्गत्वेन कर्मणोमोक्षसाधनत्वं स्फुटीकृतं भगवता अर्जुनं
प्रति । तथा ।

“कर्मणा शुद्धहृदयो ब्रह्मबुद्धिसुपैष्यति” ।

“कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः” । इत्यादि
ब्रह्मभिर्वाक्यैर्गीतायामन्यत्रापि च । स्वर्गं कामयमान इत्यारभ्य
थानि विशेषणानि^(२), यथासम्भवं † पर्यायेण बोध्यानि^(३) ॥ ३८ ॥

परिवेत्नादिदोषनिवृत्त्यर्थमधिकारिविशेषणान्तरं सर्वसाधारणमाह ।

अधिकारदशाप्राप्तपुरुषान्तरवर्जितः ।

कर्त्रवस्थागतैरन्यैर्वक्ष्यमाणैस्त्रिभिर्युतः ॥ ३९ ॥

अधिकारेति । अधिकारदशायां प्राप्तं पुरुषान्तरं, तेन वर्जि-
तोऽहीनः । सत्यधिकारे पितरि ज्येष्ठे सोदरे चानौजाने मति

* श्रेयतया च वा, - इति क० पुस्तके पाठ । श्रेयतयाऽपि वा, -
इत्यपि पाठान्तरमस्ति ग० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । तानि यथासम्भवं - इति तु पुस्तम् ।

(१) वसन्ते वसन्ते इति वीष्णाश्रवणादित्यर्थः ।

(२) लक्ष्मणौति श्रेयः ।

(३) तथापि विशेषणानामेकैकमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।

अधिकारो नास्तीति तदभाववत्त्वमधिकारितावच्छेदकमिति भावः ।
 घाष्ठं^(१) विद्वत्त्वमप्यधिकारितावच्छेदकमित्यत्र पञ्चम्यमाह । कर्त्तुंति ।
 वक्ष्यमाणैरनुपदम्, अन्यैः कर्त्तुरवस्थायान्दशायाङ्गैर्विद्यमानैस्त्रिभि-
 र्विशेषणैर्युक्तोऽधिकारी ॥३८॥

तान्येवाह ।

स्वाध्यायविधिसंसिद्धकृत्स्नवेदार्थवेदनः ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धानुष्ठेयमखमात्रवित् ॥ ४० ॥

स्वाध्यायेत्यादिना । स्वाध्यायोऽथेत्य इति विधिवोदितपङ्क्त-
 मकलस्रशाखाऽपर्यायवेदाध्ययनसंसिद्धार्थज्ञानवत्त्वमधिकारितावच्छे-
 दकमिति भावः । तत्र, विधिवाक्यानां विधायकत्वेनार्थवादानां
 स्थावकत्वेन, मन्त्राणां स्मारकत्वेन, नामधेयानां परिच्छेदकत्वेन धर्म-
 प्रामाण्यमिति सकलोऽपि वेदोर्ध्वं प्रमाणमित्यन्यत्र विस्तरः ।
 तच्चार्यप्रत्यायनद्वारा, न त्वच्चारणमात्रेण प्रमाणम्^(२) । एवं चाध्ययनं
 दृष्टार्थम् ।

द्वितीयं पञ्चमाह । यदेति । स्वाध्यायविधुत्यापितानुष्ठेयमात्रो-
 पयोगिस्वाध्यायार्थज्ञानवत्त्वमधिकारित्व^(३)मिति भावः । तेनाध्ययन-
 दृष्टार्थत्वं युक्ततरं भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

(१) श्रीमोतादशमस्य षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे अधिकारचिन्तितः । तत्र
 च विदुष्य एवाधिकार इति स्थितम् ।

(२) तत्र प्रमादमर्थप्रत्यायनदारेति सम्बन्ध । विधेयप्रामाण्यविवक्षया
 तथेति मरुत्तरनिर्देशः ।

(३) अधिकारितावच्छेदकमिति, अधिकारिविशेष्येणमिति वाऽयं ।

द्वतीयं पक्षमाह ।

यद्वाऽध्ययनसंसिद्धविज्ञानरहितोऽपि सन् ।

नातीवाधिक्रियाशून्योभर्तृयज्ञादिदर्शनात् ॥ ४१ ॥

यदेति । तादृशवेदाध्ययनवत्त्वमेवाधिकारिविशिष्टं नार्थज्ञानवत्त्वमेव । तेनार्थज्ञानाभावे कर्मण्यधिकारो नास्तीति वक्तुं न युक्तमिति भावः । तदर्थं सम्प्रतिमपि दर्शयति । भर्तृयज्ञादीनां दर्शनात् । तत्कृतनिबन्धेषु* भाष्यरूपेषु दृष्टत्वादित्यर्थः । सत्यर्थज्ञाने भूयसी फलसिद्धिः ।

ननु अर्थप्रत्यायनद्वारा मन्त्राणां दृष्टार्थत्वमिति स्वीकुर्मः । तदभावे तु सिद्धमुच्चारणमात्रेणादृष्टमेव । न ततोऽन्यद्दृष्टमुपलभामहे । येनादृष्टकल्पनमन्यायं भविष्यति । दत्ततिलाञ्जलिश्च जैमिनि-सिद्धान्तः^(१) इति चेत् । उच्यते । अनुष्ठानहेतुभूतानुष्ठेयस्मरणार्थकत्वं

* भर्तृप्रपञ्चनामकभाष्यकारकृतेषु तत्कृतनिबन्धेषु, - इति क० पुस्तके पाठः । तत्कृतनिबन्धेषु इत्येतावन्मात्रं ख० पुस्तके । भर्तृप्रपञ्चनामकभाष्यकारकृतेषु निबन्धेषु, - इत्यंशस्तु तत्कृतनिबन्धेषु, - इत्यस्य टीकारूप इति प्रतिभाति ।

(१) स्यादिति शेषः । भौमास्तादर्शनस्य द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे अर्थविधानसामर्थ्यान्मन्त्राणां विनियोगे जैमिनिना सिद्धान्तितः । अर्थज्ञानवत् एव कर्मण्यधिकारे स सिद्धान्तस्यैवावतिष्ठते । अर्थज्ञानरहितस्याधिकारपक्षे तु स सिद्धान्तो भग्यते । प्रयोक्तृव्यर्थज्ञानशून्यत्वेन मन्त्राणामर्थप्रत्यायनासम्भवादिति भावः ।

करणमन्त्राणां वदन्तो मन्त्रप्रयोक्तुरेव मन्त्रजन्यशब्दबोधं मन्यन्ते । तत्तु वयं न मृश्यामहे । किन्तु श्रोतुरेव मन्यामहे । शब्दोच्चारणस्य परं प्रत्येव शब्दबोधजनकत्वस्वाभावात् । न हि स्वस्मिन्नेव शब्दबोधाय वाक्यप्रयोगोऽर्थवान् भवति । वक्तुस्तदर्थवबोधस्य शब्दप्रयोगात् पूर्वमवग्रंभावित्वात् । न ह्यनुद्वेऽर्थे वाक्यरचना युज्यते । सूत्रकरोऽपि^(१), “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः (मी० १ अ० २ पा० ४० सू०)” इति लौकिकस्य वैदिकस्य च वाक्यस्यार्थवबोधं निर्विशेषं ब्रुवन् श्रोतुरेव शब्दबोधमभ्युपगच्छति । अन्यथा, लोके श्रोतुः शब्दबोधः मन्त्रेषु उच्चारयितुरिति वैरूप्यापत्तेः ।

किञ्च, श्रोतुरेव मन्त्रतः शब्दबोध इत्ययमर्थो मन्त्रगतशब्धिः स्पष्टं लभ्यते । प्रायेण हि सर्वे मन्त्राः सम्बोधविषयाः । तथाहि । इये त्वोर्जे त्वेत्ययं मन्त्रः शाखाच्छेदने विनियुक्तः । तत्र साकाङ्क्षत्वात् । त्वाशब्दस्य सम्बोधैकविषयत्वाद्द्वितीयायोगवत्त्वाच्च शाखे, छिन-
द्वीत्यध्याहार्यम्^(२) । शाखे इति सम्बोधने प्रथमा, सम्बोधने चेति व्याकरणसूत्रविहिता । सम्बोधनं ज्ञापनम् । इये त्वोर्जे त्वा छिनद्वि इति शाखां प्रति ज्ञाप्योऽर्थः । मन्त्रं प्रयुञ्जानो ज्ञापयति । तत् ज्ञात्वा शाखाऽनुजानाति । शाखाशब्देन तदभिमानिनी देवता अभे-
दोपपद्यते । ततश्च छेदमस्य तज्ज्ञापनस्य च तत्रान्वयो न विरुध्यते ।

(१) मीमांसासूत्रकारो जैमिनिरपीत्यर्थः ।

(२) त्वाशब्दस्य संबोधमागार्थवदित्वात् शाखे - इति सम्बोधनप्रदाध्याहारः । त्वा - इति द्वितीयायोगवत्त्वात् छिनद्वीति क्रियाध्याहार इति भावः ।

“अभिमानिष्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् (वे० २ अ० १ पा० ५ सू०)” इति वादरायणसूत्रे तद्वाच्यादौ च स्पष्टमेतत् । विष्णो ह्यस्य रक्षस्वेत्यादौ सूत्रपादमेतत्^(१) ।

ननु देवताविषयवैतन्यादिकं नवमे^(२) निराकृतम् । सत्यम् । निराकृतमुत्सूत्रं भाष्यकृता । न तु सूत्रकृता । प्रत्युत सूत्रकारस्य देवताविषयवैतन्यादिकमभिमतमेवेति विस्तरभयान्नात्र प्रपद्यते । किञ्च, स्तोत्रशस्त्रीया षडशो^(३) देवतास्तुतिपराः स्तुत्यदेवताः प्रत्येव तद्गुणबोधकाः । लोके हि स्तोता गद्यपद्यादिभिः स्तुत्यं स्तौति । स्तुत्यस्य तत्त्वानं चमत्कारज्ञानानं प्रसीदति । वैदिकेऽपि हि तथा भाष्यम् । न च स्तोत्रस्त्राणि गात्रग्रन्थिचोः स्तुत्यगुणबोध षडशः कुर्वन्ति । अत्र आयाहि,—इत्यादिमन्त्रोपपत्तेः । किञ्च मातत्येन ग्रन्थेन न ग्रन्थित्वर्थबोधतदनुसन्धानस्फुरणसम्भवात् । स्तुत्यदेवतार्थबोधवादे तु न विरुध्यते । किञ्च द्वादशे तृतीये, “मन्त्रान्तेन कर्मादि-सन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् (मी० १ २ अ० ३ पा० ५ सू०)” इत्यस्मिन्नधिकरणे करणमन्त्रेषु तदन्तेन कर्मादिसन्निपातः सिद्धान्तितः । मन्त्रार्थस्मरणस्य प्रयोक्तृगतत्ववादे मन्त्रोच्चारण ततोऽर्थस्मरणं ततः कर्मेति श्रमः । ततश्च तेन^(४) व्यवधाने भिद्धान्त्याकोपः । मन्त्रबोधदेवतागान्धबोधवादे तु न काचिदनुपपत्तिः । पदुक्तमदृष्टार्थमेव स्यादिति । तदपि न । देवतागतशाब्दबोधमादायैव

(१) तत्र विष्णोवादीनां देवतातामेव साक्षात् सम्बोध्यत्वादिति भावः ।

(२) मीमांसादर्शनस्य नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमसूत्रे ।

(३) प्रयोगतमन्त्रसाध्या ऋति स्तोत्रम् । अत्र प्रयोगतमन्त्रसाध्या स्तुति शस्त्रम् ।

(४) तेन अर्थस्मरणेन ।

दृष्टार्थत्वसम्भवात् । जपानुमन्त्रणादिषु तु भवन्मतेऽप्यदृष्टत्वात् ।

न च श्रोत्रदेवतागतार्थज्ञानस्य कथं दृष्टत्वं देवतानामप्रत्यक्षत्वात् इति वाच्यम् । तर्हि लोके परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् वाक्यस्य परप्रत्यायकतयाऽदृष्टार्थत्वम् । अनुमानादिना परस्मिन्नर्थज्ञानस्य दृष्टत्वमिति चेन्नोक्तवद्वेदेऽपि तुल्यम् ।

इयांस्तु विगेषः । लोके वाक्यरचनायाः प्रयोक्तृधीनत्वादर्थज्ञानं विना तदसम्भवात् प्रयोक्तुरर्थज्ञानज्ञानन्तरौयकमस्ति । न तु तात्पर्यविषयीभूतम् । मन्त्राणां त्वपौरुषेयत्वेन नित्यसिद्धतया तत्प्रयोक्तुरर्थज्ञानं नावश्यकम् । तथाचाव्युत्पन्नानामपि मन्त्रप्रयोगो न विरुध्यते । न हि वक्तुरर्थज्ञानं श्रोतुरर्थबोधे प्रयोजकम् । अव्युत्पन्नशुक्सारिकाद्युद्दौरितगद्यपद्येभ्योव्युत्पन्नानां शाब्दबोधात् । ये तु भाष्यादिपन्था वक्तुरर्थज्ञानमिति ज्ञापयन्ति । तत्फलाम्बुदयहेतुत्वमात्रं न तु अधिकारितावच्छेदकमिति सर्वमनवद्यम् । यदि च नैवं मन्यसे चेदुपनीयमानस्य वटोरुपनीतमात्रस्य च वटोर्मन्त्रविधिः कथं मद्गच्छेत् । न हि तस्य मन्त्रार्थज्ञान कथमपि सम्भाव्यते । इति दुस्तरापोहतरङ्गिणी ।

ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्यइति विधौ वार्त्तिके अधीतेन स्वाध्यायेन फलवदर्थज्ञानं कुर्यादिति वाक्यार्थो मीमांसामारे चाधीतेन स्वाध्यायेन यच्छक्यं ममीहितं तत्कुर्यादिति वाक्यार्थः । (१) न सर्वोऽप्यार्थिकः । वाम्नाविकस्तु स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्मिन् वाक्ये अध्ययनकरणीकार्या भावनायां स्वाध्यायस्य कर्मत्वम् । तच्च योग्यतया

(१) ममाधत्ते स इत्यादिना ।

प्राप्यत्वम् । तेनाध्ययनेन स्वाध्यायं प्राप्नुयादिति सुखोऽर्थः । न च अनर्थकस्य प्राप्यत्वायोगाद्वाक्यान्तरेणार्थवत्त्वज्ञानादीदृशं वचनं युज्यते अधीतेन स्वाध्यायेन यकर्तुं शक्नुयात्तत्कुर्यादिति वाच्यम् । तां चतुर्भिरभिनादत्ते । उरू प्रयस्वेति प्रययति । ऐन्द्र्या गार्हपत्य-सुपतिष्ठते । इत्यादि श्रौतलैङ्गिकविनियोगाभ्यामर्थवत्तानिश्चयेन तत्कल्पनं युक्तमिति मञ्जुपः ॥ ४१ ॥

अन्यान्यथधिकारितावच्छेदकान्याह ।

शिखावानुपवीती च स्नाताचान्तोऽस्पृशन् परम् ।
आत्मानञ्चाशुचिद्रव्यं शूद्रादीनविलोकयन् ॥ ४२ ॥

शिखावानिति । शिखिलं बद्धशिखत्वस्याणुपलक्षणम् । उपवी-
तित्वञ्च सव्यांशोपरिष्ठतयज्ञोपवीतित्वम् ।

“विशिखी ध्युपवीती च यत्करोति न तत्प्रतम्” ।

इति स्मरणात् । स्नातत्वञ्च वधिः सर्वशरीरजलसंयोगित्वम् ।
यद्यपि सप्तविधं स्नानं^(१) स्मर्यते, तथापि वारुणमेव^(२) सर्वकर्माङ्गम् ।

“स्नानानामपि सर्वेषां वारुणेन च मानवः ।

कर्तुमर्हति कर्माणि विधिवत्सर्वदा द्विज” ॥

इति आग्नेयात् । इदं च हतसन्ध्यादित्वस्यापलक्षणम् ।

“सुस्नातः सम्यगाचान्तः हतसन्ध्यादिक्रियः ।

(१) मान्तं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायवं दिव्यमेव च । वारुणं मानसश्चैव सप्तस्नानं
प्रकीर्तितमिति स्मृतौ सप्तविधं स्नानमुक्तम् ।

(२) वारुणं चावगाहं स्यादित्याद्युक्तेरवगाहनस्नानं वारुणम् ।

कामक्रोधविहीनश्च पाखाण्डस्पर्गवर्जितः ।

जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु शस्यते” ॥

इति हेमाद्रौ वाराह्यात् । छतसन्ध्यलघ्वानुदितहोमिभिन्नानामेव विशेषणम् । अनुदितहोमिनां * तु उदयात्प्रागेवोद्भरण^(१) कृत्वा होमोत्तरं सन्ध्यावन्दनमिति धर्मसूत्रात् । दशमे श्रीधरोऽप्येवमाह । उद्भृत्य सन्ध्यावन्दनं ततो होम इति देवजानीयपद्धतौ । युक्तं तु,

“सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु” । इति ।

दशवचनेन शुचित्वमन्यादनद्वारा सर्वकर्माङ्गत्वात् प्रातःसन्ध्योत्तरं समुद्भरणं होमश्च । आचान्तशब्देन छतद्विराचमनत्वमुच्यते । कर्मा-
रम्भे द्विराचामेदिति स्मृतेः । परं आत्मानमशुचिद्रव्यं समाजंन्युपा-
नहादीन् असृशन् अधिकारी भवति । शूद्रादीन् । आदिना
स्त्रेच्छादीनपि अविलोकयन्नधिकारी । एतच्च दिङ्मात्रे प्रद-
र्शितम् । तेन कृताहतवासः^(१) परिधानप्राणायामसपत्नीकत्वादीन्यु-
क्तानि भवन्ति ॥ ४२ ॥

तत्र सपत्नीकत्वमधिकारप्रयोजकमित्युक्तम् । तदर्थं पत्नीवि-
शेषणान्याह ।

स्वाध्यायमात्रं त्यक्त्वाऽन्ययजमानोक्तलक्षणाः ।

भार्याः सन्तीह यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः ॥ ४३ ॥

* अनुदितहोमिना, — इति क० एतके पाठ ।

(१) होमार्थमभ्युद्भरणमित्यर्थः ।

(२) ईषद्भौतं नवं शुक्तं मदशं मग्न धारितम् । व्याहृतं तद्विजानीयात् देवे
पित्ये च कर्मैषि इत्युक्तलक्ष्यं वास व्याहृतवासः ।

स्वाध्यायेति । स्वाध्यायव्यतिरिक्त-धावद्विगेषणविशेषितो यज-
मानस्तथैव स्रचणोपेताधावत्यः पत्य ताभि सर्वाभि * सहितोऽधि-
कारी ॥ ४३ ॥

पदान्तरमाह ।

यदा सवर्णया ज्येष्ठभार्ययैव समन्वितः ।

यदाऽऽधानादुपर्यूढकामपत्नीविवर्जितः ॥ ४४ ॥

यदेति । सवर्णज्येष्ठभार्यया सहितोवाऽधिकारी न तु सर्वाभि* ।
सवर्णानामप्यनेकत्वे ज्येष्ठाया एव साहित्यं द्योतयितु ज्येष्ठाग्रहणम् ।

दत्तौय पत्रमाह । यदेति । आधानानन्तर ऊढा विवाहिता
कामार्थं^(१) या पत्नी, तथा सहितोऽपि अधिकारीत्यर्थं ॥ ४४ ॥

अधिकारिनिरूपणसङ्गत्या पत्यधिकारे वैषम्य वक्तुमुपक्रमते ।

एवं सिद्धेऽधिकारित्वे† पत्याः किञ्चिन्निरूप्यते ।

तुल्य एवाधिकारः स्यादम्पत्योरुभयोर्मिथः ॥ ४५ ॥

एवमिति । अधिकारित्वे अधिकारिरूपे । न तु जाति^(२) ।

* सर्वाभि, — इति नास्ति क० पुस्तके ।

† सिद्धेऽधिकारित्वे, — इति क० पुस्तके पाठ ।

(१) कामार्थं विवाहिता न धर्मार्थमित्यर्थः । कामार्थमेव या विवाहिता
सैव कामपत्नीत्युच्यते ।

(२) अधिकारित्वे इत्यन स्वरूपाद्ये सार्थे वा लघ्वयो न भावे इत्याशयः ।

स्वर्गकामो यदेतित्यादिना कामनायां स्त्रीपुंसोरविशेषादुभयोरपि
 यागेष्वधिकाराद्दग्धायरथन्यायेनान्योन्याकाङ्क्षेव यागनिर्दत्तेः प्रथमं
 तुल्याधिकारपक्षमाह । तुल्येति* । फलिसंस्कारभूतकर्मसु पत्न्या
 अपि कर्तृत्वेन तुल्याधिकार इत्यर्थः । तत्र वपने शत्रुणोऽपि
 साहित्यदर्शनादपने नास्तीति(१) ॥ ४५ ॥

न च, वय एवाधनाः स्युता इत्यभ्यानिर्धनत्वेन त्यागे नाधि-
 कारइति । स्त्रीधनानि षडित्यादिसूत्योपेतद्रव्यत्वात्त्यागेऽपि तुल्या-
 धिकारमाह ।

कर्तृत्वं तु तयोस्तुल्यं द्रव्यत्यागे प्रचक्षते ।

यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात् पत्नी तमनुमन्यते ॥ ४६ ॥

अधिकारेऽपि वैपम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ।

कर्तृत्वमिति । तुल्याधिकारपक्षेऽपि मतान्तरेण द्रव्यत्यागे
 वेल्लक्षणमाह । यदेति । त्यागं स्वस्वत्वपरिहारपूर्वकं परस्वलोत्पादन-
 रूपं इन्द्रायेदं न ममेति, इन्द्रायेदं त्यजामीति रूपं वा, स्वामी
 कुर्यात् । पत्नी तमनुजानाति । सत्यपि साधनत्वे † स्वतन्त्रत्वाभावात्

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । तुल्यइति, — इति तु समोधीनम् । एव परत्रा-
 प्यनेकत्र ।

† इत्यमेष पाठः सर्वत्र । साधनत्वे, — इति तु भवितुमुचितम् ।

निर्धनत्वे नशब्दोच्चारणं यजमानस्यैवेति भावः^(१) । इति शब्दा-
नुसारिरुद्रदत्तमतम् * ॥४६॥

तुल्याधिकारमुक्त्वा महाधिकारपक्षमाह ।

प्राधान्येन स्वनिष्ठः सन् यजमानोऽधिकारवान् ॥४७॥

पत्नी तत्परतन्त्रा सत्यङ्गभूताऽधिकारिणी ।

तस्माद्विरुद्धधर्मत्वे पतिधर्मा बलाधिकाः ॥ ४८ ॥

प्राधान्येति । स्वनिष्ठः स्वतन्त्र । स च प्राधान्यत्वे हेतुः ।
परतन्त्रत्वञ्च गुणभूतत्वे । विचारप्रयोजनं, फलिषस्कारा ये वाच-
निका उभयोरास्मातास्त एव स्युः नेतरे । उक्तश्रायमर्थाऽपराधे
व्रतोपायनीयमश्नीत इत्यस्मिन् सूत्रव्याख्यावमरेः कर्कोपाध्याये ॥४७॥

तस्मादिति । महाधिकारादेव हेतोर्यत्रान्योन्यधर्मविरोधस्तत्र
यजमानधर्मा एव भवेयुः । प्राधान्यात् ॥४८॥

ननु पक्षद्वयेऽपि कर्ममध्यएवान्यतरमृतौ अधिकारविघातात्तत्रैव
सत्यापनीयमित्येकदेशितं दूषयति ।

म्रियेतान्यतरः पत्योर्यदीष्ट्यादौ विसंस्थिते ।

अवशिष्टः प्रकुर्वीत तत्समाप्तिं यथोचिताम् † ॥ ४९ ॥

* शब्दानुसारोऽरुद्रदत्तमतम्.— इति क० पुस्तके पाठ । शब्दानुसारोऽरु-
द्रदत्तमतम्— इति ख० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र । इत्येतत्सूत्रव्याख्यावमरे,— इति तु भवितुमुच्यते ।

‡ यथोचितम् — इति ग० पुस्तके पाठ ।

(१) पत्न्या साधनत्वपक्षेऽपि भार्यापुत्रद्वेषादिवधनेस्तस्या धनानग्न्यस्योक्त-
त्वात् न ममेति त्यागो यजमानस्येव न तस्या । पत्न्यानिर्धनत्वपक्षे तु
सुतरामेव तद्येयमिषाय ।

स्रियेतेति । यदौघ्यादौ । आदिपदात् पश्चादयः । विमंस्थिते
अपरिचमाप्ते । पत्न्योर्दम्पत्योः । अन्यतरः जाया पतिर्वा । अवशिष्ट-
स्तयोरेकः । यथोचितान्तत्तत्कर्मलोपयुक्तमपि । इदं प्रक्रान्तकर्म-
विषयम् । नाप्रक्रान्तविषयम् ॥ ४८ ॥

देशान्तरे यदृमृतौ अप्रक्रान्तमपि किञ्चित्कालं * कर्त्तव्यमित्याह ।
देशान्तरमृतं यावद्दहेयुर्वैदिकाग्निभिः ।
तत्पत्नी कारयेत्तावद्भिहोवाद्युपस्थितम् ॥ ५० ॥

देशान्तरेति । उपस्थितं काले प्राप्तम् । आदिपदेन नित्येष्टि-
राययणं च । पत्नीपदं यष्टुरप्युपलक्षणम् । पत्नीप्रवासस्य वज्रवादि-
सम्मतत्वाभावात्पत्नीयक्षणम् ॥ ५० ॥

एवमेव शास्त्रार्थं काम्येष्ववतारयति ।

श्वमिष्ट्यग्निहोवादि प्रक्रान्तं कर्म किञ्चन ।
मृते पत्नौ यथाशास्त्रं पत्नी परिसमापयेत् ॥ ५१ ॥
काम्यं कर्म प्रवृत्तः सन् वीतरागस्ततो यदि ।
कामाधिकारशून्योऽपि तद्वश्यं समापयेत् ॥ ५२ ॥

एवमिति । एवमवश्यं समापयेदित्युत्तरस्योक्तेनाश्रयः । प्रक्रान्तं
प्रारब्धं किञ्चन नित्यं नैमित्तिकं च । मृते पत्नौ । अन्तरेति शेषः ।
पत्नी यजमानो वा । यथाशास्त्रं मृदण्डस्थाधस्तास्यमिधधारणादि-
शास्त्रमनतिक्रम्य यथा समापयेत् तथा काम्यमपि प्रारब्धं सदन्तरा

* किञ्चित्कालमित्यादर्शपुस्तकपाठः ।

वृक्षादिरूपकामनायां सिद्धायां तदुत्तरं कामनाविरहेणाधिकार-
शून्येनापि प्रारब्धं समापनीयमेव । न त्वन्तरा त्यागः । शिष्टवि-
गर्हणात् । दोषश्रवणाच्च । यद्वा, पूर्ववचनमपि काम्यपरतयो-
न्नेयम् ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥

तुल्याधिकारसहाधिकारपक्षोपष्टम्भं पक्षदयमाह ।

काम्यत्वे दम्पती कामं कामयेते पृथक् पृथक् ।
यद्वा कामयते स्वामी नावश्यं कामना * स्त्रियाः ॥ ५३ ॥

काम्यत्वेति । कर्मण इति शेषः । कामनाविषयत्वे सति
उभयोरपि युगपदायुष्यादिकामनायामेक एव काम्येष्ट्यादिप्रयोगः
कालभेदे तु पृथगिति । अन्यतराधिकारे तु उभयोरप्यधिकारो-
ऽनुपदं वक्ष्यते । द्वितीयं पक्षमाह । सहाधिकारपक्षे यद्युरेव
काम्याधिकारः । कामनाः स्त्रिया अवश्यं निश्चयेन न सन्तीति
शेषः । तस्याः पारतन्व्यादिति भावः ॥ ५३ ॥

नित्यकर्मण्याद्विज्ञेयथाऽधिकारं विनियोग इति षाष्ठसिद्धान्ते-
नाह(१) ।

यस्तिरोहितशक्तिस्तस्याधिकारो न नश्यति ।
कर्मस्ववश्यकार्येषु नष्टशक्तेस्तु नश्यति ॥ ५४ ॥

* ध्यादर्शंपुस्तकत्रयेऽप्येकवचनान्तपाठदर्शनात् तथैव निवेशितः । टीका-
कारमते तु कामना, - इति बहुवचनान्तः पाठः ।

(१) मीमांसादर्शनस्य षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादगतसिद्धान्तमात्रियथाहेत्यर्थः ।

यस्त्विति । अवश्यकार्येषु नित्यनैमित्तिकेष्विति यावत् । कर्मसु । आधानानन्तरं चतुर्नाशादिना तिरोहिताऽन्तरिता शक्तिः सामर्थ्याभावलोकनादिरूपं यस्य तादृशस्य पुरुषस्याधिकारो न गच्छति । नित्येषु यावच्छक्यन्यायात् । यदा तु नित्येष्वपि आरम्भसामर्थ्यं नास्ति तदानौमधिकारणोप इत्याह । नष्टशक्तेरिति ॥ ५४ ॥

ननु नित्येषु केषु चित् यावज्जीवानुष्ठेयत्वेनोपदेशेऽपि जीर्णस्य कर्मण्यनधिकार इत्येकदेशिमतं दर्शयितुं सम्यक्तिं दर्शयति ।

यावज्जीवादिसंकल्पकारिणः शक्तिलोपने ।

अधिकारस्तदन्तः स्यादिति शालीकिनायधीः* ॥ ५५ ॥

यावदिति । तदन्तः सामर्थ्यपर्यन्तः । मनुष्याणामेवाधिकारः आरम्भसामर्थ्यादिति प्राक् प्रयुक्तहेतोरविशिष्टत्वात् । शालीकिनायो षडपिः ॥ ५५ ॥

पूर्वाक्रमेकदेशिमतं दूषयितुमाह ।

यावज्जीवादिसंकल्पादूर्ध्वं चेच्छक्तिलोपनम् † ।

तथापि नाधिकारस्य हानिर्वार्तिकदर्शनात् ॥ ५६ ॥

यावदिति । असामर्थ्येऽपि यथा कथञ्चित् नित्यं कर्त्तव्यमेवेति भावः ॥ ५६ ॥

* शालीकिनायधी, — इति क० पुस्तके पाठः । शालीकिनायधी, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† लोपने, — इति क०, ख० पुस्तकयोः पाठः ।

एतदर्थं याज्ञिकसम्पत्तिं दर्शयति ।

प्रायेण याज्ञिकाचारोऽप्येवमेवोपलभ्यते ।

न हि संकल्पितं कालमसंपूर्य त्यजन्ति ते ॥ ५७ ॥

प्रायेणेति । आचारस्यापि धर्मं ह्यन्तरितप्रामाण्यत्वेन नित्यया-
दाचारग्रहणम् । आचारमेव विशदयति । न हीति । यावज्जी-
वादिरूपं कालं असंपूर्य सम्पूर्णमकृत्वा न त्यजन्ति ॥ ५७ ॥

ननु यावज्जीवादिसङ्कल्पे भानाभावात्प्रत्यहं यथाकालं नित्यानां
प्रयोगमङ्गन्याश्रयणेनैव निर्वाहाय* यावच्छक्ति नित्यानां करणमिति
पूर्वपक्षमाशङ्क्य निराकरोति ।

यावज्जीवादिसंकल्पो न्यायप्राप्तो न यद्यपि ।

तथापि वचनात्प्राप्तंस्तस्मात् कर्तुं स युज्यते ॥ ५८ ॥

यावदिति ॥ ५८ ॥

पक्षद्वयमप्युपसंहरति ।

एवंकृते तु संकल्पे ततः शक्तिविलोपने † ।

युक्ता दर्शनभेदेनाद्याधिकारास्तिनास्तिता ॥ ५९ ॥

एवमिति । एवं यावज्जीवादिरूपे । दर्शनभेदेन शास्त्रीकिवाधिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । निर्वाहाय - इति तु भवितुमुचितम् ।

† शक्तेर्विलोपने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

शास्त्रभेदेन । अधिकारस्य अस्तिता नास्तिता च ज्ञेया^(१) ।
इहान्ते श्रूयमाणस्य तत्प्रत्ययस्य प्रत्येकमभिपत्त्यन्वः ॥ ५८ ॥

अशक्त्याऽभावप्रसङ्गादाह ।

अशक्त्या याजमानं चेत्यत्नीकर्म च लुप्यते ।
न तावता क्रतुभ्रंशः स्यादयर्वणसूत्रतः ॥ ६० ॥

अशक्तेति । याजमानं पुरुषार्थरूपम् । न क्रतुङ्गम् । पत्नी-
कर्मापि तादृशं योक्तवन्वनादिरूपम् । क्लृप्त्यन्तु समाख्ययाऽध्वर्युः
करोति ॥ ६० ॥

ननु त्यागस्य याजमानत्वेन तदशक्त्या पूर्वान्यायेन त्यागलोप-
दति पूर्वपक्षं दूषयितुमाह * ।

त्यागन्तु सर्वथा कुर्यात्तत्राप्यन्यतरस्तयोः ।
उभावप्यसमर्थौ चेन्नियुक्तः कथं न त्यजेत् ॥ ६१ ॥

त्यागमिति । त्यागं सर्वथा स्वयमेव, पत्न्यपि पूर्वोक्तपक्षाश्रयणेन
कुर्यात् । सर्वथाशब्दस्तु अशक्त्यानुपासीतोपसर्पणाशक्तावासनमद्य इति
कात्यायनोक्तप्रकारार्थः । अतन्नाशक्तौ त्वाह । तच्चेति । यजमा-
नस्य तत्रापि त्यागेऽप्यशक्तौ स्त्रामित्वाविशेषेण तयोर्दम्पत्योरन्यतरः

* इदंश्रितुमाह, — इत्यादर्शं पुस्तकपाठौ न समोचीनः ।

(१) तथाच शास्त्रीकिनाशमते यावज्जीवादिदसंकल्पकरयानन्तरं शक्ति-
लोपे शास्त्रेवाधिकारः । दार्शनिकमते त्वस्तीति यथायीगं बोद्धव्यम् ।

एकः पत्नी यथा वा । उभयोरसामर्थ्यं तु आध्वर्यवे नियुक्तः कश्चन
अस्वाम्यपि अध्वर्युः त्यागे अधिकरोति ॥ ६१ ॥

अथेदं चिन्त्यते वज्रभार्यस्यात्र सर्वसामधिकार इति प्रागुक्त-
प्रथमपक्षे कनिष्ठाया अङ्गवैकल्ये आज्यावेक्षणासम्भवात् कथमधि-
कारइति पूर्वपक्षं दूषयति ।

सर्वे स्वस्वक्रियाशक्तिमात्रेणैवाधिकारिणः ।

तस्मादनेकभार्यस्य ज्येष्ठा चक्षुष्मती यदि ॥ ६२ ॥

कनिष्ठाऽन्धाऽपि नित्येष्टिहोमादावधिकारिणी ।

ऋत्वर्थाज्येष्ण्यादीनि ज्येष्ठैव कुरुते यतः ॥ ६३ ॥

सर्वे इति । सर्वे स्वामिपत्नीचत्विजः स्वस्वकर्मसामर्थ्येनैवाधि-
कारिणः । कर्मसामर्थ्यञ्च चत्विजां समाख्यया वचनयोगाच्च । पत्योस्तु
फलयोगाद्वचनाच्च । तदुक्तं, कर्मणि पुरुषाणां प्रधानं स्वामी फलयो-
गात् * । पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्रागे सामर्थ्यात् । वचनविरोधा-
भ्यामन्य इति । तत्राज्यावेक्षणस्य केवलकत्वर्थत्ववादिमतेनोत्तरमाह ।
तस्मादिति । यस्मात्सामर्थ्यमधिकारकं, तस्मात् अन्धाऽपि कनिष्ठा
पत्नी संस्कारकर्मसु त्यागे चाधिकारिणीति भावः ॥ ६२ ॥

न चावेक्षणे चक्षुर्वैकल्यादसम्भवेन नाधिकार इत्यत आह ।

ऋत्वर्षेति । शास्त्रार्थस्य † निष्पन्नत्वादिति भावः ॥ ६३ ॥

आज्यावेक्षणस्य पुरुषार्थतावादिमतेनाह ।

* स्वामिफलयोगात्, - इत्यादर्शंपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

† शास्त्रार्थस्या, - इत्यादर्शंपुस्तकपाठो न समीचीनः ।

अन्ये त्वाज्येक्षणादीनि * सुप्रजास्त्वफलान्वयात् † ।
सर्वाः कुर्युरिति प्राहुः तस्मादन्धां त्यजन्ति ते ॥ ६४ ॥

अन्ये इति । श्रूयते हि सुप्रजास्त्वादिरूपं फलं तच्छ्रवणाच्च
पुरुषार्थताऽऽज्यावेक्षणस्य । तच्च सर्वासामपि नान्धानाम् ॥ ६४ ॥

अधिकारिताविघातकमिरूपणेन तदवच्छेदकान्याह ।

परीष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।
स च दोषः प्रपञ्चेन सम्यगवाभिधीयते ॥ ६५ ॥

परीष्टेति । न यष्टव्यम्, आधानादिकमपि न कुर्यादित्यर्थः ।
शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

दोषलक्षणायाह ।

दर्शष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसङ्ग्रहम् ।
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ ६६ ॥

दर्शष्टिमिति । एतन्निषेधापालनमेव परिवेत्त्वमिति ‡ भावः ।
अत्र प्रत्येकं निमित्तानि न तु समुच्चयः । तद्यथा । कृतदर्शनजनक-
ज्येष्ठोरसोदरस्यैव दर्शष्टिधिकार इति यथातथमूह्यम् । तथा च
कृताधानजनकसोदरत्वत्वेऽपि तथोरकृतपौर्णमासादिकयोः सतीरेतस्य
पौर्णमासादौ नाधिकार इति भावः । निमित्तेन पुनराधानो-

* अन्ये त्वाज्येक्षणादीनां - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । सुप्रजास्त्वफलान्वयात्, - इति तु भवितुमुचितम् ।
एवं परचाण्डनेयम् ।

‡ इत्यमेव पाठः सर्वत्र । परिवेत्त्वमिति, - इति तु भवितुमुचितम् ।

त्तरमकृतदर्शादित्येऽपि तयोर्नांतिप्रसङ्ग इति सूचयितुं प्रथमे
इति^(१) ॥ ६६ ॥

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ।
श्वेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥ ६७ ॥
नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ।
पङ्कन्धमूकवधिरपतितोन्माददूषणे ॥ ६८ ॥

अत्र सोदर इति श्रौरसः सोदरो ग्राह्यः । तथा च वक्तव्ये ।
श्वेत्रजादाविति । श्वेत्रजादौ सोदरे इत्यनेनान्वयः । आदिशब्देन
कन्यावस्थायां जातः ॥ ६७ ॥

सोदरस्त्वैवैरसस्य भिन्नोदरत्वेऽपि विघातकत्वमाशङ्क्य परिह-
रति । भिन्नेति । एकारः समुच्चये ।

अथ तयोराधानादिषु अधिकारित्वे सत्येव दोषो नान्यथेत्याह ।
पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिर्निरङ्गिः । एकेन द्वाभ्यां वा । एवं सर्वत्र ।
अन्धो नेत्रहीनः । मूको वाक्हीनः । बधिरोऽश्रोत्रः । पतितः पातित्या
पादकर्मकारि । उन्मादोऽपस्मारः, तदेव दूषणं चम्य ॥ ६८ ॥

संन्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे ।
जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्याद्वैवेतरः क्रियाम् ॥ ६९ ॥

(१) जनकादिभिर्दर्शादीं कृते सत्येव दर्शादावधिकारो न लक्षते । एतच्च
दर्शादेः प्रथमानुष्ठाने बोध्यम् । यदि तु जनकादीनां पुनराधाननिमित्तमुप-
निपतति, तदा तेषां पुनराधानोत्तरं दर्शादिकरण्यात् पूर्वमपि दर्शाद्यनुष्ठानं
न विदध्यते इति भावः ।

संन्यस्येति । संन्यस्ये आधानाद्यह्नवैव प्रसजिते । द्विसप्तहस्तादौ ।
 आदिभ्रष्टात् नासिकादिः । यदा । प्रकारान्तरेण समुच्चयनिवार-
 णार्थं वाग्रहणम् । तेन प्रत्येकं निमित्तता । षण्डः प्रसिद्धः ।
 अष्टविधनपुंसकग्रहणार्थं आदिपदम् । ज्येष्ठे सोदरे श्रीरमसोदरे
 एवं विधे सति इतरः पुत्रः कनिष्ठबन्धुर्वा पूर्वोक्तं सर्वं कुर्या-
 दित्यर्थः ॥६८॥

तयोरस्त्वानधिकारित्वान्नैतस्याधिक्रियाश्चतिः ।

ज्येष्ठे अद्वाविहीने सत्याधेयं तदनुज्ञया ॥ ७० ॥

तयोरिति । तयोस्त्वानधिकारादिति । अथ सोदरस्य विशेष-
 माह । ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठे पूर्वोक्तदोषरहिते ज्येष्ठे सोदरे अद्वावि-
 हीने सति कामतोऽकारिणि, आज्ञां प्राप्यैवाधिकारः ॥७०॥

तादृशे^(१) पितरि तु अनुज्ञयाऽपि माधिकार इत्याह ।

पितुः सत्याप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ।

पितर्यनाहिताभ्रावप्यादधीताथ वा सुतः ॥ ७१ ॥

अग्निहोचञ्च जुहुयादिति लौगाक्षिकारिका ।

पितुरिति । लौगाक्षिमतमुपन्यसति । पितरौति । अनुज्ञ-
 येत्यप्याहारः ।

“अनुज्ञातस्तु पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत्” । इति ।

भुमन्तुस्मरणत् । तथाच विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः ॥७१॥

एतदर्थं कठसम्प्रतिगाह ।

(१) तादृशे अद्वाविहीने ।

पिता यस्याग्रजो * भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ॥ ७२ ॥
तपोऽग्निहोचं यज्ञं वा सर्वं † कुर्यात् कठाशयात् ।

पितेति । तप आधानम् ॥ ७२ ॥

अथ सोदरगतनिमित्तान्याह ।

योगशास्त्राभियुक्ते वा कुञ्जे वा वामने जडे ॥ ७३ ॥
गङ्गदे वाऽग्रजे दुष्येत्परिविन्दन्न चानुजः ।

योगेति । योगः पातञ्जलम् । कुञ्जो भग्नपृष्ठः । वामनो ह्रस्वः ।
जडो वेदशून्यः ॥ ७३ ॥

गङ्गदः सुलङ्घीः । एषां शुचित्वेऽपि कर्मानर्हत्वमसामर्थ्यात् । न
हि सर्वस्मिन् इष्टिवेद्यादौ सुगामादनाटिसम्भवः । तदर्थं च सुगा-
दिपरिमाणबाधेन कार्यानुपपत्तेश्चेति दिक् ।

देशान्तरस्थे सत्यपि ज्येष्ठे नानधिकारः इत्याह ।

देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो ज्ञायेताहितवानिति ॥ ७४ ॥
कनीयानधिकारी चेदादधीताविचायरन् ।

देशान्तरस्य इति ॥ ७४ ॥

प्रोपितज्येष्ठस्य तु कालविशेषप्रतीचयैवाधिकारः इत्याह ।
प्रोपितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेतानाहितानलः ॥ ७५ ॥
पङ्क्तसरान् प्रतीक्षेत आदधीतानुजस्ततः ।

* यस्याग्रजो, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† सुत, - इति ग० पुस्तके पाठ ।

प्रोषित इति । अत्रत्योविशेषो हेमाद्रौ कल्पतरौ च ज्ञेयः ।
विस्तरभयान्नोच्यते ॥ ७५ ॥

परौष्टिदोषस्य मतान्तरेण वैकल्पिकत्वमाह ।

यद्वा पापं भवेज्ज्येष्ठात् पर्वं भार्यापरिग्रहे ॥ ७६ ॥

यागाग्निहोत्रे तन्नास्तीत्याह कश्चिन्मतान्तरम् ।

यदेति । यागः आधानपूर्णमासादिः । एतच्च अनुज्ञापरम् ।

“सोदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविन्देरन्नाग्निहोत्रेण नेज्यया” ॥ इति

स्मरणात् । इदं च विवाहे प्रायश्चित्ताधिक्यज्ञापनार्थं वचन-
मिति केचित् ॥ ७६ ॥

न कुयाञ्जनके ज्येष्ठे इति प्रागुक्तस्यापवादमाह ।

पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि वा ॥ ७७ ॥

अधिकारविघातस्तु न पुत्रस्योपजायते ।

पितरीति । अत्रापि देशान्तरपुरस्कारेण वड्व्यादिकाङ्ग-
प्रतौक्षणं ज्ञेयम् ॥ ७७ ॥

वैकल्पिकमधिकारिविशेषणमाह ।

कृष्णकेशः समुत्पन्नपुत्रोऽग्न्याधेयमाचरेत् * ॥ ७८ ॥

सूत्रान्तरेऽनुक्तत्वान्नियमो नेति केचन ।

कृष्णकेश इति । कृष्णकेश इति शरीरबलोपलक्षकम् । जातपुत्र
इति । तामाग्निधमाशासते तन्तवे ज्योतिभक्तौमिति ब्रूयाद्यस्य

* मारभेत्, - इति क० पुस्तके पाठ ।

पुत्रोऽजातः स्यादिति श्रुतौ श्रवणाज्जातपुत्र इत्यवस्थाविशेषोपसक्त-
कम् । सा च षोडशवर्षादूर्ध्वंति । तेनाष्टाचत्वारिंशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं
चरेदिति सतिस्त्वका भवति । सत्यमुग्रहाय मतान्तरमाह ।
नियम इति । सूत्रान्तरेषु तन्मूलभूतश्रुतिवचनेषु । * यद्दहरेवैनः
अद्भोपनमेदयादधीतेति श्रवणात् ॥७८॥

क्वचित्पत्नीं विनैवाधिकारमाह ।

व्यभिचारवती योषा द्वेषिणी द्रोहिणी च या ॥७९॥
आधाने सा परित्याज्या न वा त्याज्या† मतान्तरात् ।

व्यभिचारवतीति । द्वेषिणी भर्तृद्वेषिणी । द्रोहोऽप्रियभाषणं
कर्म च । आधाने आधानोत्तरभाविकर्मसु च । परित्याज्या अन-
धिकारिणीति भावः । मतान्तरमाह । न वेति । मतान्तरात्
महाधिकारवादिमतादित्यर्थः ॥७९॥

अधुना यजमानामन्निधाने क्वचित्कर्मणि पत्न्या अधिकार इत्याह ।

देशान्तरगते पत्यावग्निहोत्रादिकं तथा ॥८०॥
ऋत्विक्समाहिता ‡ पत्नी कुर्यान्नैवं § तु सौमिकम् ।

* यथा, - इति ख० पुस्तके अधिकः पाठः ।

† नाधिकारो, - इति क० पुस्तके पाठः । सूत्रकार, - इति ग० पुस्तके
पाठः । न वा त्याज्या इति पाठान्तरतया तत्र लिखितमस्ति ।

‡ समायुक्ता, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ नैव, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

देशान्तरेति । अग्निहोत्रादिकमिति । आदिना पूर्णमासाद्
सर्वे नित्यम् । अतिगिति ।

“निचिष्याग्नीन् स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा” ।

इति वचनात् । मोनसंस्थां निषेधति । नैवमिति ॥ ८० ॥

उद्दत्तमतमाह ।

पितृयज्ञाग्निहोत्रं च* प्रकृतेष्टिं विनेतरत् ॥ ८१ ॥

पश्चिज्यासोमयागादि याजमानां क्रियाऽन्वितम् ।

स्वामिनि प्रोपिते नास्तौत्युक्तं शब्दानुसारिणा ॥ ८२ ॥

याजमानक्रियाशून्यं दर्विहोत्रादि किञ्चन ।

पितृयज्ञ इति । एतत्त्रयं विनाऽन्यत्किमपि न भवतीत्यर्थः ।
याजमानक्रियाऽन्वितमित्येतेन वक्ष्यमाणाययणे त्रीहिसामपक्षो भव-
तीति भावः ॥ ८१ ॥

ननु तथापि त्यागस्य याजमानस्य विद्यमानत्वेन तदशून्यत्वात्
कथमधिकार इत्याशङ्कां परिहरति ।

याजमानेति । याजमानक्रिया पूर्णपात्रघृणविष्णुकमणादयः ।
तच्छून्यं कुर्यात् ॥ ८२ ॥

उद्देशत्यागमात्रेण याजमानेन संयुतम् ॥ ८३ ॥

कुर्याद्वसरप्राप्तमृत्विक् पत्नीसमन्वितः † ।

* पितृयज्ञोऽग्निहोत्रं च, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† यावमान, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रत्नीसमीपतः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

देवतोद्देशत्यागात्मकयाजमानसहितं तु काले काले षडतिक्
कुर्यात् त्यागमात्रं पत्नी कुर्यादित्यर्थः ॥८३॥

उभयासन्निधानेऽपि पूर्वाक्तत्रयाणां कर्मणां* अवग्न्यकरणमाह ।

पत्यां रजस्वलायां वा प्रसूतायामथापि वा ॥ ८४ ॥

सर्वमेव † नियुक्तः सन् कुर्याद्वित्विग्यथोचितम् ।

पत्यामिति । अपिशब्दात्पतितायाम् । वाशब्दो विकल्पे । सर्वं
कर्म त्यागञ्च । षड्विगध्वर्युः । यथोचितं ब्रह्मादयः स्वं स्वं कर्म-
त्यर्थः । तदभावे चथो द्वौ वा एको वा प्रचरेत् । तदा बौधायन-
निष्कृतिः ॥८४॥

रुद्रदत्तमतमुपसंहरति ।

अतोऽग्निहोत्रं नित्येष्टिः पितृयज्ञ इति त्रयम् ॥८५॥

कर्त्तव्यं प्रोपिते पत्यौ नान्यत् स्वामिक्रियाऽन्वितम् ।

अत इति । स्पष्टम् ॥८५॥

पूर्वाक्तं दर्विहोममाह ।

प्रवसत्याहिताग्नौ यद्वाग्रयणमुपागतम् † ॥ ८६ ॥

अग्निहोत्री व्रीहिस्तम्बमिति पक्षं ‡ समाश्रयेत् ।

* कर्मणां, - इति नास्ति क० पुस्तके ।

† पूर्वमेव, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ यद्याग्रयण उपागतः, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

§ यच्च, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

प्रवसतीति ॥८६॥

नैमित्तिकीनामिष्टोनां गौणकालाभावात्प्रोपप्रमत्तावाह ।

नैमित्तिकास्तु* जातेष्टिगृहदाहेष्टिपूर्विकाः ॥ ८७ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्या ह्यशेषतः ।

नैमित्तिका इति । पूर्विका इत्यत्र बद्धश्रीहिः, पुरुषोपया-
तरूपाः । अशेषतः स्वरूपेण । तामां स्थाने पूर्णाङ्कतिरपि नेति
भावः ॥८७॥

कर्मापयातरूपासु विशेषमाह ।

प्रायश्चित्तेष्टिसम्प्राप्तौ कुर्यात् पूर्णाहुतिं बुधः ॥ ८८ ॥

उद्घातेष्वुपसम्प्राप्तौ जुहुयात् द्वादशाहुतीः ।

प्रायश्चित्तेति । प्रायश्चित्तेष्टयः प्रातपत्यादयः । बुध इति ।
प्रभुः प्रथमकल्पस्येत्यादिना निषिद्धं पूर्णाङ्कतिपत्रमेव प्रथमपत्रभा-
मर्थेऽपि कुर्यादिति भावः । उद्घातेष्टौ विशेषमाह । † स्पष्टम् । ‡
मित्रायेत्यादयः ॥८८॥

शोधितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयमाह ।

अग्न्याधेयादिकं प्राप्तमुभयानुगमादिना ॥ ८९ ॥

स्वाम्यागमनपर्यन्तमुत्क्रष्टव्यमसंशयम् ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । नैमित्तिक्यस्तु. - इति तु भवितुमुचितम् ।

† अत्र, उद्घेति, - इति भवितुमुचितम् ।

‡ अत्र, द्वादशाङ्कतयो, - इति भवितुमुचितम् ।

अग्न्याधेयमिति । अदिना सर्वैः पुनराधाननिमित्तैः । असं-
शयं हृदिलेखोन कार्यं इति भावः । यस्मिन्भावग्नौ अभिनिष्पेषेदि-
त्युभयानुगमः प्रसिद्धः ॥८६॥

तादृशस्थले पुनराधानोत्कर्षे अग्न्युत्पत्तये * नैमित्तिकमाह ।

मथित्वा पावकं सर्वप्रायश्चित्तं† विधाय च ॥ ८७ ॥
मित्रायेत्यादिभिर्हुत्वा द्वादशानुगमाहुतैः ।

मथित्वेति । सर्वप्रायश्चित्तञ्च होमविशेषः । चकारः समुच्चये ॥ ८७ ॥
पुनराधानोत्कर्षादावपि पूर्वोक्तं नित्यं कार्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं यथाकालं नित्येष्टिञ्च समाचरेत् ॥ ८८ ॥
आ स्वाम्यागमनात्तिष्ठेदागत्यायादधीत सः ।

अग्निहोत्रमिति ॥ ८८ ॥

केशवसिद्धान्तानुसारेण रुद्रदत्तमतमुपन्यस्य मतान्तरमत्रोप-
दिशति ।

एवं केशवसिद्धान्तात् प्रोपितस्याग्निषु क्रियाम्‡ ॥ ८९ ॥
अवश्यं भाविनीमुक्त्वा§धुना वश्ये मतान्तरम् ।

एवमिति ॥ ८९ ॥

* अनुत्पत्तये, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† सर्वं प्रायश्चित्तं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ क्रिया, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अवश्यं भाविनीमुक्त्वा - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

काम्याः क्रिया न कर्तव्याः स्वामिनि प्रोषिते सति ॥६३॥
नित्या नैमित्तिकी कार्या* प्रवसत्यपि भर्तारि ।

काम्या इति । अत्र भिन्नवाक्यत्वाच्च पौनरुक्त्यम्^(१) ॥६३॥
नित्येष्वपि कश्चिदपवादार्थमाह ।

तत्रापि नैव कर्तव्याः क्रियाः सोत्तरवेदिकाः ॥ ६४ ॥
आधानपुनराधाने न स्तः पत्यौ प्रवासिनि ।

† सोत्तरवेदिकाद्यातुर्मास्यपश्चादयः । नित्यनैमित्तिकत्वाभ्यां
प्राप्ते निराकरोति । आधानेति ॥६४॥

नन्वाधाननिषेधे आधानोत्कर्षः स्वादित्याग्रह्य परिहरति ।

उभयानुगमादौ तु प्राप्तेऽग्नयाधेयतः पुरा ॥ ६५ ॥
न किञ्चिद्ग्निसोवादि कर्तव्यमिह दर्शने ।

उभयेति । आदिपदान्पूर्णाभासेष्टिः । तद्भावाद्धारणश्च न
भवति । इह दर्शने एतन्मते ॥६५॥

आकृतमथधिकारितावच्छेदकमिति वक्तुं भाग्येः प्रवासमाह ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्निहोत्रिणः ॥ ६६ ॥
धनैर्हि सम्भवेदिज्या तीर्थार्थयन्तु न व्रजेत् ।

* नित्यनैमित्तिकीः कुर्यात्. - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अथ, तत्रापि, - इति भवितुमुचितम् ।

(१) स्वामिनि प्रोषिते इति प्रवसत्यपि भर्तारोति च पुनरुक्तं भिन्नयोर्वाक्य-
योः पदादानादिति भावः ।

धनानीति । अहिताग्नेरर्थस्त्रिप्तया प्रवासोयुक्तो भवति ॥८६॥

तत्रापि हेतुमाह । धनैरिति । यागस्वार्थसाध्यत्वात् । परिशेषात्
सिद्धार्थमनुवदति । तीर्थेति । आदिपदात्सुद्धर्शनादिकार्यान्तराणि ।
तर्ह्येतस्य^(१) महाफलदतीर्थस्थानादिजन्यमपूर्वं न स्यात् तद्विधायक-
वाक्यानां सङ्कोचापत्तिश्चेत्यत आह ।

ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यो गोविप्राः पितृदेवताः[†] ॥ ८७ ॥

अग्निहोत्रिगृहे सन्ति व्रततीर्थतपांसि च ।

ब्रह्मेति । ब्रह्मादिग्रहणं देवतामात्रोपलक्षणार्थम् । पितृदेवताः
कव्यवाहनलादयः ॥८७॥

व्रतानि एकादशादीनि । तीर्थानि पुष्करादीनि । तपांसि
पराकादीनि † । वैश्वानर्यादिद्वारा अग्निहोत्रमञ्जकं कर्म यस्यास्तीति
अग्निहोत्रौ । तद्गृहे विद्यन्ते । तदुक्तं यज्ञपार्थे ।

“एवं सति गृहस्थस्य गृहे सन्त्यग्निहोत्रिणः ।

देवता ब्रह्मविष्णुश्रीगा इन्द्रोपेन्द्रादयस्तथा ॥

अग्निहोत्रेण तुभ्यं हि नैवेति तीर्थमालिका ।

ब्रह्मादितर्पणं नैव न तपो न जपादिकम्” ॥ इति ॥

* यत्ते, - इत्यादर्शपुस्तकपाठो नातीव समीचीनः ।

† ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च गौर्मुखं पितृदेवता, - इति पाठान्तरमस्ति ग०
पुस्तके ।

‡ नास्त्ययमश क० पुस्तके ।

अपरे त्वेवं वर्षयन्ति ।

“अङ्गे* चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

इष्टस्वार्थस्य मन्त्राप्तौ को विद्वान् वलमाचरेत्†” ॥

इति न्यायेन तीर्थचेवाद्यर्थप्रवासो न भवति । अर्थार्थमत्यन्तवि-
श्वककार्थार्थश्च प्रवासोऽस्त्येवेति । उक्तञ्च ।

“दृष्टार्थाय प्रवासस्तु नादृष्टाय कथञ्चन” । इति ।

तथा ।

“न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न व्रजेत्” । इति ।

तपोयज्ञेन प्रायश्चित्तप्रत्याम्नायनिर्दिष्टतीर्थस्नानक्रोशादिपरि-
माणगमनार्थप्रवासाः प्रत्याख्याताः । व्रतयज्ञाच्च एकादशादिष्वपि
होमाङ्गभूतस्तुक्स्थभक्षणहविःशेषभक्षणे न व्रतलोपप्रसक्तिरिति ध्येयम् ।
ब्रह्मादियज्ञेन गोत्राङ्गणपरिचर्यथा पितृदेवतादृष्ट्या व्रताचरणेन
तीर्थस्नानेन तपःक्षेत्रेण यद्गुर्मजातं, तदग्निहोचादिकर्मणा जायते
इति । यथा ।

“यावानर्थं उदपाने सर्वतः संश्रुतोदके” ।

तथाऽचेति ।

सत्याञ्च प्रवासानुष्ठायान्देशतः कालतयावधिमाह ।

अग्निहोत्रेण रहितः पन्थानं शतयोजनम् ॥ ६८ ॥

आहिताग्निः प्रयायाञ्चेदग्निहोत्रं विनश्यति ।

* अङ्गे,— इति यशान्तरे पाठः ।

† यलमाचरेत्,— इति यशान्तरीय पाठः ।

अब्दं स्वयमजुह्वद्योहावयेद्वत्विगादिना ॥ ९९ ॥

तस्य स्यात्पुनराधेयं पवित्रेष्टिरथापि वा* ।

अग्निहोत्रेणेति दाभ्याम् । गुणविध्याश्रयणेनाग्निहोत्रशब्दोऽग्नि-
वाची । साग्निप्रवासे दोषाभावज्ञापनार्थं रहित इति । शतं योज-
नानि यस्मिन् ॥९८॥

साग्निकोपलक्षणार्थं आहिताग्निरिति । अनर्थक्याहुर्वलमपि
सबलं भवतीति न्यायात् ।

अब्दमिति । अजुह्वत् होममकुर्वन् । तच्च प्रवाषादशक्त्वा वा
भवति ॥९९॥

केनापि हेतुना तस्याब्दं स्वयं होममकुर्वतः पुनराधेयं नैमि-
त्तिकं स्यात् । सूत्रान्तरस्य विकल्पमाह । 'पवित्रेष्टिरिति । अपरे
तु, प्रवासहेतुना पुनराधेयमशक्ततया पवित्रेष्टिरिति व्यवस्थित-
विकल्पमाहुः । एतेनार्थार्थमपि चतुःक्रोशात्मकयोजनस्य शतसङ्ख्योर्ध्वं
प्रवासस्तन्मध्ये चाब्दपर्यन्तं प्रवासो न कार्य इत्यभिहितं भवति ।

एवं हि श्रूयते । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । विंश-
द्वर्षाणि दर्शपूर्णमासौ । जीर्णा वा विरमेदिति । तत्र विंशत्संवत्स-
रपक्षे तदूर्ध्वं दर्शपूर्णमासयोरेवाकरणमुत्तमं कर्ममाचख्येति विप्रति-
पत्तावाह ।

दृष्टेः सङ्कल्पिते काले जीर्णत्वे विंशदाब्दिके ॥ १०० ॥

पूर्णे सति निवर्त्तेत होमसोममखाद्यपि ।

* पवित्रेष्टिमथापि वा, - इति क० पुस्तके पाठः ।

केशवस्वामिना सर्वं स्पष्टमेतन्निरूपितम् ॥ १०१ ॥

तस्मात् चैताग्निनिष्पाद्यं नाग्निहोत्रादि किञ्च न ।

यद्वा नेष्टिविकाराः स्युः सर्वमन्यद्भवेदिह ॥ १०२ ॥

यद्वाऽग्निहोत्रमेव स्यात् पशुसोमादि न त्विति ।

त्रिंशद्दिनादिभिर्वाऽग्निहोत्राद्युपरमोऽस्त्विति ॥ १०३ ॥

वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे प्राह वामनः ।

दृष्टेरित्यादिचतुर्भिः । दृष्टेः दर्शपूर्णमासयागस्य । महत्त्वियते
प्रथमप्रयोगे परिगृहीते । जीर्णत्वे जीर्णो वा विरमेदिति विहित-
तकाले । अग्न्यावस्थायामिति यावत् । तथा, त्रिंशत्संवत्सरात्मके
काले पूर्णं सति, होमोऽग्निहोत्रं सोममखाद्यपि सकृत् कर्मजातं
निवर्त्तते ।

इदं केशवस्वामिना स्पष्टमुक्तम् ॥ १०० ॥ १०१ ॥

तस्मात् चैताग्निमाद्यं किमपि न भवेत् । (१) धारणं तु प्रति-
पत्त्या अर्थवत् ।

पचान्तरमाह ।

(१) यदि होमादिकं किमपि न भवति तदा किमर्थमग्निवज्रमात्रादीनां
धारणमित्याशङ्क्याह, धारणमिति । प्रतिपत्त्येव । व्याहृताग्निमग्नि-
मिर्दहन्ति यज्ञपालैश्चेति श्रुत्या न्यतस्याहृताग्नेयं यथाधैरधिभिश्च दाहो-
विहितः । सा तेषां प्रतिपत्तिः । तदर्थं तेषां धारणमिति भावः ।

यदेति । इष्टिविकाराश्चातुर्मास्यादयो न स्युः । दर्विहोम-
सोमविकाराश्च भवेयुः । नैमित्तिकेष्टौनां स्थाने पूर्णाङ्गतिः ॥

१०२॥

अथवा, पशुसोमविकारा न स्युः, दर्विहोमाग्निहोत्रादिकं भव-
त्येव ।

प्रथमपक्षे सम्पत्तिं दर्शयति ।

चिंशदिति । आदिपदात् सकलमपि ॥१०३॥

इति वेदान्ते पुरुषार्थाधिकरणे वामनेन साधितमित्यर्थः ।

काम्यसोमाधिकारिणमाह ।

*कुटुम्बभरणायालमन्नं यस्य त्रिवत्सरम् ॥ १०४ ॥

काम्येन सोमयागेन यजेतासौ न चेतः ।

कुटुम्बेति ।

यावन्तो यजमानस्य स्वगृह्यानुगवादयः ।

कुटुम्बं तद्गृहस्यस्य विज्ञेयं भरणार्हणम् । इति ।

त्रिवर्षाधिककुटुम्बभरणाय द्रव्यवान् काम्यसोमानुष्ठाने अधि-
कृतो भवति नेतरः ॥ १०४ ॥

नित्यन्तु सौमिकं यथा लक्ष्यगुणोपेतं कर्त्तव्यम् । तत्र यावच्छक्य-
न्यायोपष्टभार्यमाह ।

* एतस्मात् पूर्वं, त्रैवार्षिकाधिकारो यः स हि सोमं पिवेन्नरः, -
इत्यर्द्धमधिकारमस्ति ग० पुस्तके ।

तावदन्नविहीनोऽपि कुर्यान्नित्यन्तु सौमिकम् ॥ १०५ ॥
यथालब्धगुणोपेतं यथासम्भवदक्षिणम् ।

तावदिति ॥ १०५ ॥

गुणा अरुणादयः । श्रेयं स्पष्टम् । यच्च यज्ञपार्श्वीयं वचनं,
तत्काम्यसोमपरम् । नित्याकरणे दोषश्रवणात् ।

तमेवाह ।

योऽनाहिताग्निः शतगुः सहस्रगुरसोमपः ॥ १०६ ॥
नासावर्चादियोग्यः स्यादित्येवं प्राह देवलः ।

य इति । गोपदं द्रव्यादेरुपलब्धकम् । गोव्यतिरिक्तद्रव्यमाथ-
लादाधानादेः ॥ १०६ ॥

अर्चा पूजा । आदिपदात् आहुनिमन्त्रणादि । देवलग्रहणं
पूजार्थम् ।

अपाङ्केयाधिकारोपजीविविषयमाह ।

यथार्थ* भिक्षितं द्रव्यमन्यत्र विनियोजयेत् ॥ १०७ ॥
आहुतादौ स्यादपाङ्केयो भासयोनिं च गच्छति ।

यथार्थमिति । यथार्थं यथाप्रयोजनं यज्ञार्थमिति यावत् ।
अन्यत्र कुटुम्भभरणादौ । आदिपदादाल्ज्यादौ ॥ १०७ ॥

भासः शृङ्गालः । काकयोनिमिति वा पाठः । एतेन याचित-

* यज्ञार्थं,- इति ग० पुस्तके पाठः ।

द्रव्येणापि नित्यं विधेयमित्युक्तं भवति । यच्च यज्ञार्थं चाचितं द्रव्य-
मित्यादि निदानवचनं, तत् काम्यपरम् ।

अथ सत्यधिकारे नित्यकर्मणामकरणे दोषश्रवणादवग्रमनुष्ठे
यत्नमाह ।

निर्धनोधनसाध्येषु नित्येषुधिक्ततो यदि ॥ १०८ ॥

चौर्यादन्यैः कुमार्गैरपीश्वर्यं धनमर्जयेत् ।

निर्धनेति चतुर्भिः श्लोकैः ॥१०८॥

कुमार्गैः प्रतिग्रहादिभिस्तैः । तदुक्तम् ।

“सप्त विन्नागमाधर्मा दायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगो विप्रयोगश्च * सप्रतिग्रह एव च” ॥ इति ।

चौर्यंस्थापिप्रसक्तौ विग्रिनष्टि । चौर्यादिति । परस्वं नाददी-
तेति श्रवणात् ।

स्वर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे मेयीकृष्णाजिनादिकम् ॥ १०९ ॥

चाण्डालात् प्रतिगृह्यापि यजेतावश्यकैर्मखैः ।

यज्ञार्थं कुरुक्षेत्रादिषु प्रतिग्रहोऽपि न दोषाचेति भावः ॥१०९॥

ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ॥ ११० ॥

इत्यादि निन्दावाक्यानि काम्यहोमविवक्षया ।

ये शूद्रादिति ॥११०॥

* प्रयोग कर्मयोगश्च, - इति ग्रन्थान्तरे मनुसंहितायाश्च पाठः ।

मन्वाद्युक्तं निन्दावचनं काम्यहोमविषयम् । न नित्यविषयम् ।
तेषां करणश्रवणस्य बलीयस्तात् स्यतेथ तदपेक्षया दौर्बल्यात् ।

आवश्यकं तु सोमादौ सर्वसम्भारसम्भृते ॥ १११ ॥

सुवर्णव्यतिरिक्ताङ्गद्रव्यालाभे * हि चोरयत् ।

आवश्यकं ॥ १११ ॥

सर्वसम्भारसम्भृते सुवर्णभिक्षदेयदक्षिणाऽलाभे तु चौर्यमपि
कृत्वा नित्यं मदक्षिणं कार्यम् । नादक्षिणोयज्ञो भवतीति श्रुतेः ।
यत्र सुवर्णमेव दक्षिणादेयं तत्र सुवर्णापेक्षायां यथामन्त्रं देयं
न तु सुवर्णचौर्यम् । तस्य महापातकत्वेनाधिकार एव विहन्येत ।

“अप्यन्यायशतं कृत्वा भर्त्तया मत्तुरमवीत् ।

इति स्यतेः पोष्यान्तर्गतत्वाच्चाग्नीनां नित्यमनुष्ठेयमेवेति भावः ।

अथोपकृतसोमभारस्यापि यष्टुः कृतदर्शंपूर्णमासवच्चाधिकारक-
मिति विकल्पेनाह ।

इष्टनित्येष्टिरथ वा ऽनिष्टेष्टिः सोममाहरेत् ॥ ११२ ॥

एवं सोमेष्टिपूर्वत्वे भवेत्तुल्यविकल्पनम् ।

इष्टेति । इष्टा नित्येष्टिर्दर्शंपूर्णमासौ येन स तथा । अथ वा
अनिष्टेष्टिः सोमं कुर्यात् ॥ ११२ ॥

उभयथा श्रवणादस्य तुल्यविकल्पः ।

* सुवर्णव्यतिरिक्तान्यद्विक्तालाभे, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† अप्यकार्यशतं, - इति मत्स्यान्तरौयः पाठः ।

कल्पान्तराभिप्रायेणाह ।

व्यवस्थितविकल्पो वा कातीयवचनाद्भवेत् ॥ ११३ ॥

यस्तूपकृतसोमः सन्नादधीत हुताशनम् ।

स कुर्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ॥ ११४ ॥

व्यवस्थितेति ॥ ११३ ॥

व्यवस्थां दर्शयति यस्त्विति । स्पष्टम् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा-
ऽन्येन यजेत सोमेन वोपकृतसोम इति कात्यायनवचनात् सोमेष्टि-
पूर्वकत्वे व्यवस्थितो विकल्पः ।

अत्रैव विधिरन्नोक्तप्रकारमाह ।

विधिरन्नोक्तमन्यादृग् व्यवस्थितविकल्पनम्* ।

त्रिपूरुपमविच्छिन्नो यस्य सोमक्रतुर्भवेत् ॥ ११५ ॥

तस्य स्यात् सोमपूर्वत्वमन्येषामिष्टिपूर्वता ।

विधीति । अन्यादृक् अन्यदेव ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

जैमिन्युक्तविषयमाह ।

विप्रे सोमेष्टिपूर्वत्वे विकल्पं प्राह जैमिनिः ॥ ११६ ॥

राजादेरिष्टिपूर्वत्वपक्षमेव नियच्छति ।

विप्रेति । तुष्यविकल्पो व्यवस्थितो ब्राह्मणानामेवेति भावः ॥

११६ ॥

* विकल्पितम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

इष्टनित्येष्टिरित्यादिना हतदर्शपूर्णमासस्याहतदर्शपूर्णमासस्य च सोमेऽधिकारमुक्त्वाऽधुनाऽऽदौ ब्राह्मण्यनिरासार्थञ्च ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति श्रूयते, तत्राधिकारिणमाह ।

पिता पितामहो वाऽपि सोमं यस्य न पीतवान् ॥११७॥
ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभेत पशुं हि सः ।

पितेति । सोमयागेन नेष्टवानित्यर्थः । वाग्ब्रह्मः समुच्चयार्थः ।
द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचनात् ॥११७॥

उत्सृष्टग्रन्थार्थं स्वयं वक्ष्यति । देवताद्रव्यलक्षित ऐन्द्राग्रः
पशुयाग उच्यते ।

द्विपुरुषासोमपीथिन इति वचने द्वेषा विप्रतिपत्तिमाह ।

एवं मीमांसकाः प्राहुर्याज्ञिका अपि केचन ॥११८॥
तस्य नेष्टः पशुः कैश्चित् पिता यस्य न सोमयः * ।

एवमिति । तत्र पूर्वाक्तपक्षो मीमांसकाभिमतः । कतिपय-
याज्ञिकाभिमतश्च ॥११८॥

द्वितीयं पक्षमाह । तस्येति । कैश्चित् याज्ञिकैश्च्यत इति शेषः ।
तत्र सक्तनिमाह ।

पितर्यसोमपीथेऽपि सोमपश्चेत् पितामहः ॥ ११९ ॥
तच्चैन्द्राग्री न कर्तव्यी भारद्वाजीयभाष्यतः ।

* यस्य त्वसोमय, - इति ग० प्रकृते पाठ ।

पितरीति ॥११८॥

एवं पितामहे सोमपे पितर्यसोमथाजिनि प्रायश्चित्तपशुर्न
भवतीत्युक्तं भाष्ये ।

स चायं पशुर्गोर्वा क्वागोवेति मन्दिहे सिद्धान्तमेवाह ।

चोदकानुग्रहाच्चायं पशुश्चागोऽवगम्यते ॥ १२० ॥

पुनरुत्सृष्टवाच्यो हि वाहोत्सृष्टः पुनर्वहन् ।

क्वागोऽपि सम्भवत्येतद्वहत्येव हिमाचले ॥ १२१ ॥

चोदकेति । चोदकोविध्यन्तः । सर्वेषां हि प्रकृतिरग्नीषोमीयः ।

स च क्वागएवान्नातः, क्वागस्य हविष इत्यादिना । अत्रापि सामा-
न्यपशुशब्देनोपात्तः पशुश्चाग एव भविष्यति । एवं सति चोदका-
नुग्रहः ॥१२०॥

न चास्य पुनरुत्सृष्टत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । यः पूर्वं
वाहितोदौर्बल्यादुत्सृष्टः पुनश्च समर्थः स न पुनर्वाहितः, स पुनरु-
त्सृष्टशब्दार्थ इति । सचायं क्वागोऽपि सम्भवति । हिमाचलादि-
देशे तस्यैव वाहकत्वात् ॥१२१॥

एकदेशमतमुत्क्षिप्य दूषयति ।

पुनरुत्सृष्टगोमृग इति गव्यमितीरितम्* ।

स्त्वै गोजातिनियतं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२२ ॥

पुनरिति । पुनरुत्सृष्टगोमृगः † इति शाखाकरे श्रूयते ।

* गव्या इतीरितम्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† पुनरुत्सृष्ट गोमृगः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

सूत्रे तु पुनरुत्सृष्टमात्रम् । तत्र सामान्यस्य विशेषोपसंहार-
न्यायेन पुनरुत्सृष्टशब्दोऽपि गोजातौ नियत इति ॥ १२२ ॥

ननु कुत्रचित् सामान्यत एव श्रूयते अतोविकस्योऽस्त्विति चेदत-
त्राह ।

तथाऽप्यन्धेऽपि तच्छब्दवाच्याः शाखान्तरश्रुतेः * ।

गोपशुः पुनरुत्सृष्टोऽग्नीपोमीयो भवेदिति ॥ १२३ ॥

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थी गोशब्देन विशेषितः ।

तेनागौरिति † बुध्येत पुनरुत्सृष्टशब्दमाक् ॥ १२४ ॥

तथापीति । शाखान्तरे श्रवणादन्येऽपि सामान्येन श्रुताः पुन-
रुत्सृष्टशब्दाः । तच्छब्दोगोजातिशब्दः । शाखान्तरौपवचनमाह ।
गोपशुरिति । विशेषितः अग्रेयचतुर्धाकरणन्यायेन । दूषयति ।
तेनेति । तेन शाखान्तरस्थेन ॥ १२२ ॥ १२४ ॥

तस्मादन्यपरेणापि वाक्येनोक्तमसंशयम् ।

गवान्येषु ‡ च सामान्यं पुनरुत्सृष्टशब्दनम् ॥ १२५ ॥

अन्यपरेणापि गोपशुपरेणापि वाक्येन पुनरुत्सृष्टशब्दोगोषु
क्लागेषु च सामान्येनाभिधानतां धत्ते इत्यसंशयम् ।

तथाच पुनरुत्सृष्टशब्देन क्लागोऽपि बुद्धिगोचरो भवति ॥ १२५ ॥

एवं च सति अत्रैव याज्ञो नेतरः । तत्र 'हेतुचतुष्टयमाह ।'

* शाखान्तरे श्रुतेः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तेन गौरिति, - इति क० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इत्यमेव सर्वत्र । गवान्येषु, - इति तु समोचीनं प्रतिभाति ।

वाच्यत्वस्याविशिष्टत्वाच्चोदकास्त्रोकगर्हणात् ।

कलौ युगे तु गोद्यागनिषेधाच्च भवेदजः ॥ १२६ ॥

वाच्यत्वादिति * । शब्दस्थास्य यौगिकत्वेनोभयथाविशिष्टत्वात् ।

शेष स्पष्टम् ॥ १२६ ॥

उपसहरति ।

पुनरुत्सृष्टशब्दार्थम्हाग एव भवेदिह ।

स्वकष्टेन भरद्वाजः सुस्पष्टमिदमब्रवीत् ॥ १२७ ॥

पुनरिति । सक्रतिमाह । खेति ॥ १२७ ॥

अस्मिन्नेवार्थं लौगाक्षितमाह ।

त्यक्त्वेन पुनरुत्सृष्टं क्लेशसाध्यं पुनर्मुनिः ।

लौगाक्षिरनुत्सृष्टाख्यं पशुमत्रोपदिष्टवान् ॥ १२८ ॥

त्यक्त्वेति । इमं पुनरुत्सृष्टशब्दम् । क्लेशसाध्यमिति लाक्षणिकम् ॥ १२८ ॥

पारिभाषिकमनुत्सृष्टशब्दार्थमाह ।

यमथोर्यः पुरो जातः * सोऽनुत्सृष्टोऽभिधीयते ।

स सर्वथाविशिष्टत्वात् छागेऽपि न विरोत्स्यते ॥ १२९ ॥

यमथोरिति । यत्र गोपश्रित्युक्तं तत्रप्रसार्थमर्थवादवचनम् ॥

१२९ ॥

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र ।

† पुरा जात, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

सोमाधिकारहेतुत्वात् * सोमात्पूर्वत्र पर्वणि ।

पशुरेव विधातव्य इति कर्कस्य सम्मतिः ॥ १३० ॥

स चायं पशुः सोमाधिकारार्थमुपदिष्टः । तस्मात् सोमात्पूर्वत्र सर्वपर्वणि कर्त्तव्यः । य इत्येति श्रवणात् । इति कर्कोपाध्यायः ॥

१३० ॥

बौधायनमतमाह ।

अग्नीषोमीयपशुना सवनीयेन वाऽप्ययम् ।

पशुः समानतन्त्रः स्यादिति बौधायनाशयः ॥ १३१ ॥

अग्नीषोमीयेति । स्पष्टम् ॥ १३१ ॥

भिन्नतन्त्राश्रयेण मतद्वयमुपन्यस्यति ।

पृथक्तन्त्रत्वपक्षेऽपि सोमात्पूर्वमनन्तरम् ।

रेन्द्राम्नोऽयं विधातव्य इत्यन्ये तु व्यवस्थिताः ॥ १३२ ॥

पृथगिति । अनन्तरं सोमानन्तरमित्यर्थः । तथाच विकल्पः । स च व्यवस्थित एव । न त्वैच्छिकः । व्यवस्थिताः व्यवस्थां प्राप्ताः । सा चेवं बोध्या ।

असोमाधानिनः सोमात्पूर्वम् । सोमाधानिनस्त्वनन्तरम् । आधानानन्तरं हीमादिकरणेन सोमाधानं व्याह्रयेत् । तस्मात्सोमानन्तरमेवेत्याशयः । कर्कस्तु सर्वेषां सोमात्पूर्वमेवाधिकारनिष्पत्तिसाभात् । अतएव विधिरत्ने साधुक्तम् ॥ १३२ ॥

* सोमाधिकारे हेतुत्वात्, - इति ख० पुस्तके माठ ।

दौर्वाङ्घ्र्यनिमित्तकं नैमित्तिकपश्यालम्बनान्तरमाह ।

योऽसौ दुर्वाङ्घ्रणः सोमं पिपासति स आदितः ।

आलभेताश्विनं धूम्रललामं ह्यागलं पशुम् ॥ १३३ ॥

य इति । असौ वक्ष्यमाणलक्षणो यो दुर्वाङ्घ्रणो दौर्वाङ्घ्र्यगुणयुक्तः सन् सोमपानं कर्तुमिच्छति । स आदितः, आदौ इत्यादितः । प्रथमप्रयोग इत्यर्थः । न प्रतिप्रयोगम् । स अश्विनौ देवता यस्मैत्याश्विनम् धूम्रललामं धूम्रलोहितवर्णं ह्यागलं ह्यागं पशुद्रव्यं आलभेत । इव्यदेवतोपदेशादाश्विनः पशुयागः कर्तव्य इति बोधना ॥१३३॥

तल्लक्षणमाह ।

वेदोवेदिश्च विच्छिन्नावुभौ यस्य त्रिपूरुषम् ।

दुर्वाङ्घ्रणः स विज्ञेयः पुनर्भूतनयोऽपि च ॥ १३४ ॥

वेद इति । स्पष्टम् । लक्षणान्तरमाह । पुनर्भूरिति । पुनर्भूतनयः पौनर्भवः । पुनर्भूलक्षणम्* । उभयविधोऽपि दुर्वाङ्घ्रणः आश्विनपशुयागं कृत्वा सोमं कुर्यात् । पूर्वाक्त ऐन्द्राग्रय द्विपूरुष-सोमापीथिलनिरासार्थम् । द्वितीयो † दौर्वाङ्घ्र्यनिरसनार्थम् इति । निमित्तभेदाभैमित्तिकभेदः ॥१३४॥

* एतावन्मात्रमेव क० ख० पुस्तकयोः । घ० पुस्तके तु एतदनन्तरं किञ्चित् स्थानं व्युत्तरशून्यं वर्तते । पुनर्भूलक्षणं सूतौ श्रेयम्, - इत्येवं पाठोऽत्र सम्भाष्यते ।

† द्वितीया, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

यच्चोक्तं निमित्तभेद इति तत्र पूर्वपक्षयति ।

न सोमं पीतवान् यस्य पिता वाऽपि पितामहः ।

दुर्ब्राह्मणं समाचष्टे कर्कः शाखान्तरश्रुतेः ॥ १३५ ॥

न सोममिति । द्विपुरुषासोमपीथित्वमपि दौर्ब्राह्मणप्रयोजक-
मिति भावः ॥ १ ३ ५ ॥

अवार्षं सप्ततिं दर्शयति ।

पक्षमङ्गीकरोत्येनं मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ।

पक्षेऽस्मिन्नाश्विनैन्द्राग्नौ यद्यथेकनिमित्तकौ ॥ १३६ ॥

तथाप्यदृष्टकार्यत्वात्तयोरिष्टः समुच्चयः ।

पक्षमिति । एनं कर्कोक्तपक्षम् । मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् रामा-
ण्डारः ।

पूर्वपक्षमुपसंहरति ।

पक्ष इति । निमित्तभेदाभावादेकमेव नैमित्तिकं स्यादिति ॥

१ ३ ६ ॥

सिद्धान्तमाह ।

तथापीति । अदृष्टार्थानां समुच्चय इति न्यायात् । तदुक्तं
कात्यायनमौमांसायान् । प्रायश्चित्तेषु दोषनाशादित्यादि । एक-
दिशमतमाह ।

एकस्य सोमविच्छेदे केचिदैन्द्राग्नमब्रुवन् ॥ १३७ ॥

अथाणां सततं सोमे लुप्ते त्वैन्द्राग्नमाश्विनम् ।

एकस्येति । एकस्य पितुः पितामहस्य वा असोमपीथिले ऐन्द्राग्न-
एव एकः पशुर्भवतीति ॥ १३७ ॥

त्रयाणां पित्रादीनां अविच्छेदेन असोमपीथिले तु पशुद्वयं
भवतीति केषाञ्चिन्नतम् । भिन्नतन्त्रत्वपक्षेऽपि एतयोः समान-
तन्त्रतेवेत्याह ।

तयोः समानतन्त्रत्वं नानातन्त्रत्वमेव वा ॥ १३८ ॥

समानतन्त्रपक्षेऽपि चैन्द्राग्नः प्रथमो भवेत् ।

एकादशिनितन्त्रत्वं भवेत्पशुगणत्वतः ॥ १३९ ॥

किन्वेतावान्विशेषोऽत्र बहुत्वे द्वित्वमूह्यते ।

तयोरिति । तयोः पूर्वाक्तयोः । समानतन्त्रतायां हेतुः, पशु-
गणत्वतः । पशेकादशिन्यां सिद्धान्तितत्वात् ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

पशेकादशिन्यपेक्षया विशेषमाह ।

किन्विति । यत्र बहवधनान्तप्रयोगस्तत्र द्वित्वेनोहः । सोऽपि
प्रकृतौ समवेतार्थानां दृष्टार्थानां मुख्यार्थानां यजुर्मन्त्राणामेव । एवं
पिता पितामहोवाऽपीत्यादिसन्धेन शीर्षदौर्वाङ्मण्यपरिहारप्राय-
श्चित्त एवाधिकारी भवतीति प्रतिज्ञातं भवतीति ।

अधुनाऽग्नौचादिदोषरहित एव सोमेज्याऽधिकारी भवतीति
ज्ञापनाद्योपश्रामति ।

रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ॥ १४० ॥

नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् काम्यं कर्म * न किञ्चन ।

* काम्यकर्म, - इति क० पुस्तके पाठ ।

आधानं पुनराधानं* पशुः सौत्रामणी तथा ॥ १४१ ॥

चातुर्मास्यानि सोमस्य तथैवाग्रयणक्रिया ।

अकाम्यत्वेऽपि नैतेषां सूतकादावनुष्ठितिः ॥ १४२ ॥

रजोदोष इति । रजोरूपोदोषः । दम्पत्योस्तुत्याधिकारस्य पूर्वं सिद्धान्तितत्वात् तस्याः रजःशुद्धमे सति किमपि कर्म न स्यात्तथाऽग्नौचेऽपीत्येकदेशमतं दूषयति ।

नित्यमिति । यदकरणे प्रत्यवायक्षान्त्रित्यं अग्निहोत्रहोमादि । भवति चास्य नियतनैमित्तिकत्वान्त्रित्यव्यवहारः । निमित्ताज्जायते यत्, तथैमित्तिकं चामवत्यादि । नन्विदमपि नित्यलक्षणाकान्तत्वान्त्रित्यमिति चेत् । न । न हि चामवत्यादि निमित्ताभावेऽकरणेन प्रत्यवायं जनयति । निमित्तानन्तरं प्राप्तौ नैमित्तिकपदावद्भूत्वान्न नित्यत्वम् । तथाचानयोर्थावच्छेद्यन्यायोपष्टम्भकत्वेन कर्त्तव्यताभिद्धौ काम्ये तु मगुणस्यैव फलसमर्पकत्वात्पत्न्यादिकर्त्तव्यकर्मलोपेन फलशुभाच्च प्रवृत्तिरिष्टेति भावः । ननु तज्ज्ञाधानमपि रजोदोषादौ विधेयं स्यादित्याशङ्कां निराकरोति । आधानमिति । तत्राधानं नित्यमिति याज्ञिका सौमंशकेकदेशिनस्य । स्वाभिमतं च । पुनराधेयस्य नैमित्तिकत्वेन प्राप्तिः, अन्येषान्तु नित्यसंख्यात्वेन प्राप्तिः । अकाम्यत्वेऽपीति नित्यनैमित्तिकत्वे यथासंज्ञं ज्ञेयम् ॥ १४० ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

* आधानपुनराधाने, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† यथासंज्ञं, - इति क० पुस्तके पाठः । ख० घ० पुस्तकयोः पाठ एव तु मूले निर्देशितः । मम तु, विद्यनैमित्तिकत्वं यथासंज्ञं ज्ञेयम्, - इति पाठः प्रतिभाति ।

प्रारम्भोवरणं यज्ञे, आरम्भातिक्रमोदोषस्यासमाप्तौ स्यात् न
स्यादिति सिद्ध्यर्थं सर्वकर्मसाधारणमनुवदति ।

प्रक्रान्तेष्वपि चैतेषु सूतकादिसमुद्भवे ।

कर्त्तव्यान्यपि चैतानि वारितान्यप्यशेषतः ॥ १४३ ॥

प्रक्रान्तेष्विति । अशेषतः अशेषाणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि ।
वारितानि कर्त्तव्यतानिषिद्धानि । पूर्वमिति शेषः । तत्राप्याधान-
गतो विशेषोवक्ष्यते ॥ १४३ ॥

अधुना पातित्यादिदोषरहितत्वमथधिकारितावच्छेदकमित्याह ।

पतितो नैव कुर्वीत शास्त्रीयं कर्म किञ्चन ।

प्रारब्धमपि सञ्जज्ञादन्तरा पतितो भवेत् ॥ १४४ ॥

पतित इति । स च प्रायश्चित्तानर्हः प्रायश्चित्तानिष्कुर्येति
द्विविधः । अन्यः प्रायश्चित्ती । लौकिककर्मव्युदासार्थं, शास्त्रीयमिति ।
अनु आरम्भान्निवृत्त इत्यादिना तस्यापि प्रक्रान्ताधिकारः प्रवक्तु इति
पूर्वपक्षं निराकरोति । प्रारब्धमिति । प्रकृतित्येन आरम्भे कृते
मध्ये पातित्यनिमित्ते तत्रैव कर्मसमाप्तिर्न तु तदुत्तरं करणमिति
भावः ॥ १४४ ॥

न चैतत्सत्यभाषणस्यापि शास्त्रीयत्वेन निषेधः स्यादित्याशङ्क्य
निराकरोति ।

अद्विजेष्वेव योधर्मा धर्मः साधारणोऽपि वा ।

सत्यं वक्तव्यमित्यादिः पतितोऽपि समाचरेत् ॥ १४५ ॥

अद्विजेष्विति । चैवर्णिकव्यतिरेकेण योधर्मोऽसाधारणं उक्ती-
मन्वादिभिरिति शेषः । प्रदक्षिणादिरूपः । अपि वा द्विजाद्विज-
साधारणेन योधर्मः सत्यवदनस्नानाचमनरूपस्तं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥
१४५॥

ननु पतितस्य शास्त्रीयकर्मनिषेधात् कथमश्वमेधावमृत्यस्नातः
शुद्धेदित्यश्वमेधेऽधिकार इत्याशङ्क्याह ।

अश्वमेधादिके यज्ञे महापातकनाशने ।

पतितस्याधिकारोऽस्मिन् प्रत्युत्तानुगुणो भवेत् ॥ १४६ ॥

अश्वमेधेति । आदिपदाद्प्रात्यस्तोमादिः । हेतुर्गर्भं विगेषण-
माह । महापातकेति । अधिकारोऽस्तीति किं वक्तव्यम् । प्रत्युत्त
ब्रह्महत्यादिपापत्रयकामनाया अनुगुणः प्रायश्चित्तानुकल्प एव
भवेत् । उपदेशात् ॥ १४६ ॥

अथ श्रूयते । न ब्राह्मणं हन्यात्, न कलञ्जं भक्षयेत् । इत्यादि
निषेधास्ते पतितेन पाप्तनीया न वेति मन्देशे पूर्वाक्काधिकारन्या-
येन न पाप्तनीया इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पतितोऽपि निषिद्धानां वर्जनेऽधिकृतो भवेत् ।

ब्रह्मघ्नस्यापि तेनान्या ब्रह्महत्या न युज्यते ॥ १४७ ॥

पतितेति । ब्रह्मघ्नस्य ब्रह्महत्याभ्यासे प्रायश्चित्तविशेषाद्याना-
दित्यर्थः ॥ १४७ ॥

ननु स कुर्यात् पतितव्रतमित्यादिकेन यद्य पतितानिदेशोऽस्ति

तस्य पूर्वोक्तन्यायेनानधिकारिता धर्मातिदेशाद्भवति न वेति सन्देहे
सिद्धान्तमाह ।

पतितत्वातिदेशेषु नाधिकारो विनश्यति ।

निष्कृतिर्ह्यतिदेश्याऽत्र न कर्मानधिकारिता ॥ १४८ ॥

पतितत्वेति । स पतितवद्भवेदित्यादिवाक्ये' पातित्यातिदेश-
स्तत्र नाधिकारविधातः । न चातिदेशोव्यर्थः । प्रायश्चित्तार्थमिति
भावः ॥ १४८ ॥

पतितस्य प्रसङ्गोपजौविविषयमाह ।

पतितस्य प्रसङ्गेन * बन्धुपातित्यहेतुकम् ।

विशेषमभिधास्यामः कर्मभेदेषु केपुचित् ॥ १४९ ॥

पतितस्येति । प्रसङ्गेनेति । प्रसङ्गसङ्गत्येत्यर्थः । बन्धुगब्देन सपि-
ण्डावान्भवाच्च ॥ १४९ ॥

अथेदं चिन्त्यते । सुव्रह्मण्यं च प्रेष्यति पितापुत्रीयामिति † ज्यो-
तिष्टोमादिकर्मविशेषे श्रूयते । तत्र संग्रहः । पित्रादीनां पतितत्वे
सुव्रह्मण्यानामयहः कर्त्तव्यो न वेति सन्देहे पित्रादीनां शास्त्रीय-
कर्मसम्बन्धाभावात् कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

पितुर्न नाम निर्देश्यं महापातकक्षोपिणः ।

आवेदनादिकार्येषु किन्तु तत्परभाविनाम् ॥ १५० ॥

* पतितत्वप्रसङ्गेन, - इति सर्वत्र पुस्तकेषु पाठ । टीकामसंग्रहपाठस्तु
मूले निवेदितः ।

† पितापुत्रीयामिति, - इति क० पुस्तके पाठ ।

पितुरिति । ननु द्वारलोपास्योपः स्यादित्यत आह । किन्त्विति ।
परभाविनः पितामहादयः त्रयः तेषां नामनिर्देशः । आवेदनं
सुब्रह्मण्याशंसनम् । आदिपदान्दौश्राद्धादौ ॥ १५० ॥

पितृपितामहयोः पतितले निर्णयमाह ।

पितामहपुरोगानां त्रयाणां नाम निर्दिशेत् ।

पितामहोऽपि दुष्टश्चेत् प्रपितामहपूर्वकाः ॥ १५१ ॥

पितामह इति । श्लष्टम् ॥ १५१ ॥

त्रयाणामपि सन्तं * दुष्टले निर्णयमाह ।

निर्देष्टव्यास्त्रयोमर्त्यास्तस्मिन्नपि विदूषिते ।

प्रपितामहपित्राद्यास्त्रयोवाच्या यथाक्रमम् ॥ १५२ ॥

प्रपितामहेति । प्रपितामहपिता प्रपितामहपितामह इत्या-
दिनिर्देशः कार्य इत्यर्थः । इदञ्चोपलक्षणम् । एवं चतुर्णामपि
दुष्टले प्रपितामहपितामहेत्याद्युत्तरेण ॥ १५२ ॥

दुष्ट्येन्मध्यमः कश्चित्तद्वर्जं पूर्वपश्चिमान् ।

त्रौनेव निर्दिशेन्मर्त्यान् किं त्वचैतद्विशिष्यते ॥ १५३ ॥

सुरपचमध्ये मध्यमः पितामहो दुष्ट्येत्तं वर्जयित्वा पूर्वपश्चिमा-
वहेत्याः । पित्रादित्रयाणां दुष्टले प्रपितामहपित्राद्युपादाने च
तथापि मध्यमदुष्टले पूर्वपश्चिमयोरेव निर्देशः कार्यः । एतदर्थं

कश्चिदिति पूर्वपश्चिमानित्यत्र बहुवचनान्तत्वञ्च । ननु निर्देशस्त्व-
घाणां श्रूयते तत् कथमुच्यते पूर्वपश्चिमानिति पूर्वपत्वमुद्गावयति ।
चौनिति । श्रूयत इति शेषः । सिद्धान्तयति । किन्त्विति । अत्र
द्वयोरेव नामग्रह इति विशेषशास्त्रेण सामान्यस्य बाधादित्याशयः ॥
१५३ ॥

सुत्रद्वयाङ्गाने श्रूयते । अमुकस्य पुत्रो यजेत इति । तत्र संग्रहः ।
पित्रादीनां दुष्टत्वे पुत्रादिपदैर्निर्देशो नाम्ना वा । तत्र सिद्धान्तमाह ।

येषां केषाञ्चिन्मर्त्यानां नामान्यध्वर्युरादिशेत् ।
तेषां पुत्रश्च पौत्रश्च नत्तेत्यादिश्यते पतिः ॥ १५४ ॥

येषामिति । येषामदुष्टानां * प्रपितामहादीनां नामानि कथ-
येत् तेषामेवायं यथा पुत्रादिमोक्षेभ्यः ॥ १५४ ॥

ननु कथमस्य तेषां पुत्रत्वादीत्यत्राह ।

पितामहादिचितये पित्रादिष्वयभावना ।
अन्यादृशोऽपि सम्बन्धे निर्देशस्त्वेवमेव हि ॥ १५५ ॥

पितामहादीति । ये नामग्रहयोग्याः तेषां पित्रादिभावना
कायां । यद्यपि मैत्रि सम्बन्धः, तथाप्येवमेव निर्देशो वचनात् ॥ १५५ ॥
मात्रादिष्वपि चतिदेशार्थमाह ।

* येषां दुष्टानां, - इति ऋ० सुक्ते पाठः ।

† इत्यमेव पाठ सम्बन्धः । मैत्रि, - इति तु पाठः शमोषोपः पतिर्भाति ।

मात्रादीनामिदं स्त्रीणां योजनीयमशेषतः ।

निर्देशत्यागयोर्नाम्नो * महापातकसम्भवे ॥ १५६ ॥

मात्रादीनामिति । इदं पूर्वाक्कलक्षणम् । नाम्नो निर्देशस्याग-
द्यानयोर्निर्णये योजनीयम् ॥ १५६ ॥

अधुना दत्तके निर्णयमाह ।

यजमानस्य यस्य द्वौ पितरौ वा पितामहौ ।

पितुः पितामहौ तस्य निर्देशेद्वंशयोर्नरान् ॥ १५७ ॥

यजमानेति । यस्य यजमानस्य त्रयाणां मध्ये यः कश्चन दत्तको-
भवेत्, तस्य यजमानस्योभौ वंशौ निर्देष्टव्यौ ॥ १५७ ॥

मात्रादिवंशे तत्पुत्रपत्नीनामप्युक्तेषु भवतीत्याह ।

निर्देश्यानाञ्च धोपाणां सप्तव्योऽत्र भवन्ति चेत् ।

तासामपि समस्तानां नामनिर्देश इष्यते ॥ १५८ ॥

निर्देशनामिति ॥ १५८ ॥

अथ पुत्रनामनिर्देशे निर्णयमाह ।

श्रौरसा एव पुत्रा ये महापातकवर्जिताः ।

तेषां नाम ग्रहीतव्यं सुव्रह्मण्यादिकर्मसु ॥ १५९ ॥

श्रौरसा इति । स्वपत्न्यां स्वभ्रातृ जाता श्रौरसाः । तेषामपि
पतितत्वे न निर्देशः अन्यथा निर्देशः इत्याह । महापातकेति ॥

१५८ ॥

* निर्देशत्यागयोर्नाम्नां, - इति ग० पुस्तके पाठान्तरम् । निर्देशत्यागयो-
र्नाम्नां, - इति ग० घ० पुस्तके पाठ ।

श्रौरस्यहादेव मिद्धेऽर्थे स्पष्टार्थमाह * ।

पुत्राणां श्वेत्त्रजादीनां साधूनामपि नेष्यते ।

तथैव भ्रातृपुत्राणां पुत्रिकासन्ततेरपि ॥ १६० ॥

पुत्राणामिति । श्रौरसपुत्राणामिव भ्रातृपुत्राणामपि स्यादित्याह । तथैवेति । अपिशब्दात् कन्यापत्यानामपि श्रौरसवन्निर्देश इत्यर्थः ॥ १६० ॥

* मृतानामपि अपत्यात्वात् स्यादतः आह ।

जीवतामेवापत्यानां यथाज्येष्ठं प्रकीर्तितम् ।

स्त्रीप्रजानामधेयञ्च पुंवदेव प्रकीर्त्यते ॥ १६१ ॥

जीवतामिति । क्रममाह । यथाज्येष्ठमिति । स्त्रीप्रजास्यपि माधुले यथाज्येष्ठक्रमातिदेशार्थमाह । स्त्रीप्रजेति । स्पष्टम् । अमुकस्य प्रपितामहो यजत इति नप्तृनामनिर्देशः ॥ १६१ ॥

तेषामप्यपत्यञ्चेत् यथायोगं यथासम्भवं निर्देशो भवतीत्याह ।

नप्त्रादीनामपत्यानि यदि जातानि कानिचित् ।

तेषामपि समस्तानां नामधेयं विनिर्दिशेत् ॥ १६२ ॥

नप्त्रादीनामिति । प्रायोऽसम्भवादपदीत्युक्तम् ॥ १६२ ॥

* स्पष्टार्थमाह, - इति २० पुस्तके पाठः ।

† स्यादतः, - इति ४० पुस्तके पाठः ।

जनियमाणापत्यानां नाम्नाऽनुकीर्त्तनं न सम्भवतीति हेतुदर्शन-
पुरःसरमाह ।

जनियमाणापत्यानामिदानीं नाम वर्जयेत् ।

जनियमाणशब्देनैवेष्टं सम्बन्धकीर्त्तनम् ॥ १६३ ॥

जनियमाणेति । नामदेशं विना केवलं जनियमाणशब्देन सम्ब-
न्धकीर्त्तनं न कार्यम् । कुतः । नामनिर्देशस्यापि वाक्यावयवा-
त्वात् तच्छेदानीमभावात् । दादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति
श्रुतेः ॥ १६३ ॥

गतं प्रसक्रानुप्रसक्तम् । अथ यथोक्तदेशविशेषवत्त्वमपि सोमेज्या-
दिष्वधिकारितावच्छेदकमिति व्यतिरेकमुखेनाह ।

देशदोषवशेनापि विनश्यत्यधिकारिता ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गादौ म्बेञ्जादिनिलये यथा * ॥ १६४ ॥

देशेति । सर्वाणि निमित्तान्तराण्येव । तेनार्यावर्त्तादावपि
दिमित्तये नाधिकारः । दि
१६४ ॥

अथ कालस्यापि अधिकारितावच्छेदकत्वमिति
माह ।

कालदोषोऽधिकारस्य हानिं वितनुते कश्चित् ।

मलमासे यथा सर्वकालान्तरमलावहे ॥ १६५ ॥

* तथा, - इति च० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

कालदोष इत्यादिना । कालस्य दोषः सत्यप्यधिकारे अधि-
कारहानिं कुरुते । प्रारम्भकर्मणामगतिकानां च नाधिकारविघात-
इति सूचयितुं क्वचिदिति । दोषं दिङ्मात्रमुदाहरति । मलमा-
सेति ॥१६५॥

तस्मिन्नप्यमाह ।

सूर्यसङ्गान्तिरहितो मलमासोऽभिधीयते ।
तच्चानन्यगतिं नित्यां* कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् ॥ १६६॥
काम्यन्तु यागहोमादि न तत्रेष्टं कथञ्चन ।
नित्याऽपि तत्र नैवष्टा क्रिया गत्यन्तरे सति ॥ १६७ ॥

सूर्येति । पूर्वं कश्चिदुक्तं तत्प्रपञ्चार्यमाह । तत्रेति । तत्र
मलमासे अनन्यगतिकं नित्यं नैमित्तिकं कुर्यात् । काम्यन्तु नैव
भवेत् । सर्वाङ्गोपसद्गतस्यैव तस्य फलवत्त्वात् ।

न्यायविदस्तु । काम्येऽपि अनन्यगतिकत्वमिति विरोधयन्ति ।
अन्यथा देवान्मलमासे वृष्टिनिरोधे मन्त्रग्लानिभयात्कारौरीरिष्टिर्न
स्यादिति ॥१६६॥१६७॥

परिशेषात् सिद्धार्यमनुवदति ।

अतएव न सीमेज्या वसन्तेऽपि मलिम्बुचे ।
नित्याऽप्येषा न तत्र स्यात् सम्भवात् शुद्धपर्वणः ॥१६८॥

नित्येति † । अत एव कालदोषस्य सगतिकनित्यनैमित्तिक-

* तच्चान्यगतिकं नित्यं, - इति ग० पुस्तकपाठो न समीचीनः ।

† इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अतएवेति, - इति तु भवितुमुचितम् ।

कर्मणामधिकारविघातदर्शनादेव हेतोः । गतिमेवाह । सम्भवा-
दिति ॥ १६८ ॥

सोमपदस्योपलक्षणत्वमाह ।

श्वमन्यानि कर्माणि नित्यान्यपि मलिन्मुचे ।
पश्विज्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि ॥ १६९ ॥
न कार्याणि स्वकालस्य शुद्धस्यापि च सम्भवात् ।

एवमिति । यत्र शुद्धकालसम्भवोऽस्ति तानि सर्वाणि उदाहर्त-
व्यानि । तान्येवाह ।

पश्विति । आदिपदात् । गौचामणादि ॥ १६९ ॥

अन्यत्रापि असुमेव हेतुं मञ्जरवाह ।

महालयाष्टकोत्सर्गोपाकर्माद्यपि कर्म यत् ॥ १७० ॥
स्पष्टमासविशेषाख्याच्चिहितं वर्जयेन्मले ।
उत्तरस्यापि मासस्य तत्संज्ञस्यैव सम्भवात् ॥ १७१ ॥

महालयेति । आदिपदाच्छ्रवणाकर्मादि । यत् स्पष्टमासविशे-
षाभिहितं तन्मले वर्जयेत् ।

उत्तरमासि हतज्ञेत् तच्चैव हतं भवतीत्यभिप्रायः । अतः मग-
तिवम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥

एवमेव मामिषेवपीत्याह ।

प्रतिमासं मासिकानि कुर्वन् प्राप्ते मलिन्मुचे ।
मासिकं नैव कुर्वीत कुर्यादुत्तरमासि तत् ॥ १७२ ॥

प्रतिमासमिति ॥१७२॥

अगतिकान्याह ।

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृक्रतुः ।
 सन्ध्या पञ्च महायज्ञा देवताऽतिथिपूजनम् ॥ १७३ ॥
 प्रेते मात्यादिमारभ्य* श्राद्धपिण्डोदकक्रिया ।
 सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥ १७४ ॥
 तीर्थस्नानजपश्राद्धं पिण्डदानञ्च तर्पणम् ।
 यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥१७५॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
 मघात्रयोद्दशीश्राद्धमित्यादीनि बहून्यपि ॥ १७६ ॥
 प्रत्युपस्थितहेतूनि सम्प्राप्तानि मलिम्लुचे ।
 अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च† ॥१७७॥

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृक्रतुः ।
 सन्ध्या पञ्च महायज्ञा देवताऽतिथिपूजनम् ॥ १७३ ॥
 प्रेते मात्यादिमारभ्य* श्राद्धपिण्डोदकक्रिया ।
 सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥ १७४ ॥
 तीर्थस्नानजपश्राद्धं पिण्डदानञ्च तर्पणम् ।
 यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥१७५॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
 मघात्रयोद्दशीश्राद्धमित्यादीनि बहून्यपि ॥ १७६ ॥
 प्रत्युपस्थितहेतूनि सम्प्राप्तानि मलिम्लुचे ।
 अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च† ॥१७७॥

पार्वणेष्वग्निहोत्रे च मासि श्राद्धं पितृक्रतुः ।
 सन्ध्या पञ्च महायज्ञा देवताऽतिथिपूजनम् ॥ १७३ ॥
 प्रेते मात्यादिमारभ्य* श्राद्धपिण्डोदकक्रिया ।
 सपिण्डीकरणान्ताश्च यथाकालमुपस्थिताः ॥ १७४ ॥
 तीर्थस्नानजपश्राद्धं पिण्डदानञ्च तर्पणम् ।
 यवव्रीहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः ॥१७५॥
 चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकम् ।
 मघात्रयोद्दशीश्राद्धमित्यादीनि बहून्यपि ॥ १७६ ॥
 प्रत्युपस्थितहेतूनि सम्प्राप्तानि मलिम्लुचे ।
 अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च† ॥१७७॥

* इत्यमेव पाठः सञ्च । दाद्यादिमारभ्य, - इति तु पाठः टीकासम्मत-
 इति प्रतिपत्तिः ।

† कर्त्तव्यान्यधिकेऽपि च, - इति क० पुस्तके पाठः ।

दानादीनि ग्रहणनिमित्तान्येव * । आदिपदादलभ्ययोगानि अर्धा-
दयकपिस्त्रापष्टीप्रभृतीनि, प्रत्युपस्थिता प्राप्ताहेतवो निमित्तानि उप-
रागादीनि येषां, एतादृशानि बहूनि अधिकेऽपि तानि कर्त्तव्यानि ।
एतेषामगतित्वमेव हेतुरित्याह । अनन्यगतिकेति । स्पष्टम् ॥ १७२ ॥
॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥

आब्दिकश्राद्धे विगेषमाह ।

आब्दिकं नाम यच्छ्राद्धं मलमासे न दुष्यति ।
मलमासप्रमौतानामन्येषामुत्तरत्र तु ॥ १७८ ॥

आब्दिकमिति । अन्येषां शुद्धमासगतानाम् । इदं प्रथमाब्दि-
कातिरिक्तविषयम् । तदुक्तं सूत्र्यन्तरे ।

“आब्दिकं प्रथमं यस्यात् तत् कुर्वीत मलिच्छुचे ।

चतुर्दशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम्” ॥ इति ॥

अस्यार्थः । पुनराब्दिकं द्वितीयादिवार्षिकं चतुर्दशे मासेऽतीते
चतुर्दशाद्यदिने † कुर्यात् ॥ १७८ ॥

अथाभ्युदयिकश्राद्धनिषेधव्यापारेणैतत्प्रयोजकानि कर्माणि न
कार्याणीति साधवार्षमाह ।

न स्यादाभ्युदयश्राद्धं विना जन्मनिमित्तकम् ।
गर्भे वार्धुपिके भृत्ये नाधिमासं विवर्जयेत् ॥ १७९ ॥

न स्यादिति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् यानि माङ्गल्यकार्याणि

* षुडाम्नात् प्राक्तनादीनि, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† इत्यमेव पाठ सर्वत्र ।

गृहप्रवेशविवाहादीनि तत्प्रापकाणि, तानि न स्युरिति भावः ।
 अगतिकनैमित्तिकन्तु भवतीत्याह । विनेति । जन्मनिमित्तं पुत्रज-
 न्मयुक्तं प्रधानरूपं, तद्वर्जयित्वा । न तु जातकर्माङ्गं, न शोच्यन्ती-
 जातकर्मत्यादिना कात्यायनेन* निषेधात् । अगतिकतया प्राप्तानां
 गर्भाधानादिसंस्काराणां अङ्गत्वेन प्राप्तञ्च आह्वं नैव बाधितुमिष्टम् ।
 अबाधेनोपपत्तौ बाधयोगात् । प्रधानं नीयमानमङ्गान्यपकर्षयतीति †
 न्यायाच्च । सौक्तिककर्मणि गर्भकर्मणि च मलमासनिषेधोनास्ती-
 त्याह । गर्भ इति । वार्धुषिकं वृद्धिकर्म । मृत्ये वेतनादौ ॥१७८॥

इदानीं दर्वीहोमोगृह्यकर्माणि पचादिप्रभृतीनि च मले कार्या-
 णीत्याह ।

वषट्कारं विना होमा ये भवन्तीह केचन ।

ते सर्वे मलमासेऽपि कर्तुं युक्ता इति श्रुतिः ॥ १८० ॥

वषट्कारमिति । अगतिकनित्यत्वेन प्राप्तिषिद्धावपि पुनर्वचनं
 प्रपञ्चार्यम् । न तु वषट्कारवद्द्यागनिषेधार्थम् । श्रुतिपहणं विस-
 र्भार्थम् ॥१८०॥

नित्यानामपि प्रथमारम्भो मलमासे न भवतीत्याह ।

आधानानन्तरं पूर्णमासौ चेन्मलमासगा ।

तस्यामारम्भणीयादीन् कुर्वीत कदाचन ॥ १८१ ॥

* न तु जातकर्माङ्गं शोच्यन्तीमित्यादिना विहितजातकर्मागतं - इति
 क० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

† मङ्गान्यपकर्षयतीति, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

आधानेति । आरम्भणीया अन्वारम्भणीया । आदिशब्देन
दर्शपूर्णमासौ । यच्च प्रयोगपारिजाते गर्गवचनम् ।

“नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।

अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासिपुण्यभे” * इति ॥

तथापि याज्ञिकाः,—

“आरम्भं दर्शपूर्णश्वोरग्निहोत्रस्य चादिमम् ।

प्रतिष्ठाः पञ्च क्रूमाद्या मखमासे विमर्जयेत्” ॥

तथा,

“उपरगतोऽधिमामस्य यदि प्रथमपर्वणि ।

तथा मल्लिषुचे पौषे नाम्भारम्भणमिच्यते ॥

गुरुभार्गवयोर्मौल्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा” ।

इत्यादिमङ्गलवाक्येभ्यः,—

तथा, नामकरणप्रकरणे,

“व्यतीपाते च सङ्क्रातौ यद्यप्ये वैद्यतावपि ।

आहुं विना शुभं नैव प्राप्नोतिऽपि मानवः ॥

अमासङ्क्रान्तिविश्वाद्दौ प्राप्नोतिऽपि नाचरेत्” ।

इति गर्गवचनाच्च मलास्ताद्यवसङ्क्रातौपौर्णमास्यां प्रथमपौर्णमासं
मानुतिष्ठन्ति । गर्गवचनं पुनराधानविषयत्वेन नेयम् ।

धस्तुतस्तु दर्शेष्टिरित्यपपाठ एव । नामकर्म च जातेष्टिरिति
काशादर्शं दर्शनात् । दर्शपूर्णमासानौजानोद्विष्णामिपकमित्यस्ति
देवयाज्ञिकभाष्यम् । तथाच, सूतकाण्डफास्तमलादिनिमित्तवशाद्

* षष्ठ्यदे, — इति क० इत्यने पाठः ।

दर्शपूर्णमासार्धोत्कर्षे षति श्राययणकाल आगते तदतिक्रमशङ्का-
यामयं प्रकार इति । न च सङ्ग्रहवचनान्यासस्यादिनाऽतिक्रान्तर-
म्भविषयाणि, प्रथमपर्वणीति प्रथमपदोपादानात् । प्रथमपर्वणश्चाल-
स्यादिनाऽतिक्रान्तत्वासम्भवात् ॥ १८१ ॥

अगतिकं नैमित्तिकमपि कुर्यादिति प्रागुक्तं, ततो जातेष्टिरपि
प्रसक्ता, तदपवादमाह ।

नैमित्तिक्यपि जातेष्टिर्न कर्त्तव्या मलिम्बुचे ।

ऊर्ध्वं पर्वणि * कुर्वीरन्नाशौचरजसी विना ॥ १८२ ॥

नैमित्तिकीति । ऊर्ध्वं शुद्धमासीत्यर्थः । एवं रजोदोषे इत्या-
दिवाक्येन नैमित्तिकानुष्ठानप्राप्तौ तन्निषेधति । आशौचेति । एतेनैत-
दुक्तं भवति । यास्य पुरुषोपयातरूपा † जातेष्टिचामवत्यादयः ताः
शुद्धे पर्वणि भवन्ति । यास्य कर्णोपयातरूपा ‡ मातपत्यादयो-
नैमित्तिक्यस्तास्तत्कालं शुद्धकालान्तरान्नादरेण § मलमासे आशौचे
रजसि वा भवन्ति ॥ १८२ ॥

मले काम्यं न भवतीत्युक्तम् । तच्चारथकाम्यं भवतीत्याह ।

प्रवृत्तं मलमासात् प्राग्यत्काम्यमसमापितम् ।

आगते मलमासेऽपि तत्कर्त्तव्यमसंशयम् ॥ १८३ ॥

* ऊर्ध्वपर्वणि, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† पुरुषोपयातरूपा, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्णोपयातरूपा, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

§ शुद्धकालान्तरादरेण, - इति ख० ख० घ० पुस्तकेषु पाठः ।

प्रवृत्तमिति । स्पष्टम् ॥ १८३ ॥

सगतिकमप्याग्रयणं सङ्कटे मलमासादौ कार्यमित्याह ।

पुराणधान्यशून्यत्वे क्षुदाधे समुपस्थिते ।

श्यामाकैर्मलमासेऽपि कृत्वाऽऽग्रयणमातुरः ॥ १८४ ॥

नवभुक्ता यथाकालं व्रीह्याग्रयणमाचरेत् ।

पुराणीति । उपलक्षणार्थमिदं व्रीहिश्यामाकपरम् । न्यायतौ-
च्छात् ॥ १८४ ॥

प्रसङ्गादिदमुक्त्वा मलतार्थमुपमंहरति ।

दैवात्सोमेन नैवेष्टं प्राग्वसन्तान्यपर्वणः ॥ १८५ ॥

शिष्टं पर्वैकमेवात्र तच्चापि * मलदूषितम् ।

तत्र सोममखो नैव कार्यो नित्योऽपि सन्नयम् ॥ १८६ ॥

यागलोपप्रसक्तावप्युदक्वादिमले यथा † ।

दैवादिति । दैवान्मानुषादा प्रतिबन्धाद्दमनात्पर्वणः प्राक् सोमे-
न नैष्टं शक्यपर्वं च मलमामगच्छेत्, तच्चापि वमन्ताभावाद्गतिको-
नित्योऽपि सन् सोमो न भवति । किन्तु वमन्त विनाऽप्युदगयते
कार्यं । तच्चाप्यमग्भवेन लोपप्रसक्तावपि मलमासे न भवति ॥ १८५ ॥
॥ १८६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति ।

* तच्चापि, - इति क० ग० पुस्तकयो पाठ ।

† तच्चा, - इति क० ग० पुस्तकयो पाठ ।

उदक्यादौति । यथा पल्युदक्यादिकमधिकारविघातकं तथा मसोऽपीति भावः । आदिपदात् सूतकादि ।

प्रकरणार्थमुपसंहरति ।

एवमुद्देशतः सारमधिकारस्य भाषितम् ॥ १८७ ॥
विचिन्त्य * कथयिष्यामि तत्तत्प्रकरणे स्फुटम् ।

एवमिति । उद्देशतः सङ्क्षेपेण । सारं श्रुतिसम्मतं निष्कृष्टभूतं बह्ववादिस्मृतप्रमेयं अधिकारस्य भाषितं निरूपितम् । न्यूनत्वग-
ङ्गापरिहारार्थमाह । विचिन्त्येति । स्फुटं विशदं विशेषाकारेणेत्यर्थः ॥
१८७ ॥

अधिकारप्रकरणसमाप्तिं शिष्यावधानाय दर्शयति ।

इति श्रीवादि† मुद्गरकुठारकुमारस्वामिहूरिसुत-
त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तम्बसूत्र-
ध्वनितार्थकारिकासु सोमयागोपोदघाते अधिकारि-
निरूपणं‡ समाप्तम् ॥

इतीति । वादिनः पूर्वपक्षिणः । तेषां भङ्गुरत्वादिरूपेण
ताद्रूपरूपकं मुद्गरेति । श्लोक्तिभिः सिद्धान्तकथनद्वारा पूर्वपक्ष-

* विचिन्त्य,—इति क० पुस्तके पाठः ।

† वादिभट्ट,—इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ सोमयाजिकृतौ अधिकारनिरूपणं,—इत्येतावन्मात्रं ग० पुस्तके पाठः ।

निराकरणेन सुद्वरत्वं कुठारत्वञ्चारोपितम् । त्रीणि च तानि
काण्डानि च त्रिकाण्डानि ।

इति श्रीत्रिकाण्डमण्डनकारिकाविवरणे प्रथममधिकारिकाण्डं
समाप्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

* शिष्टस्याभावतस्तुल्यं द्रव्यं प्रतिनिधीयते ।

यावद्द्यावत्सुसदृशं तत्तदेव हि गृह्यते ॥ १ ॥

* काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके हि सः ।

* ध्यादितः पञ्चदशकारिकायां व्याख्या व्याख्यायुक्तपुस्तकेषु नोपलभ्यते । एकस्मिन् व्याख्यायुक्तपुस्तके मूलपुस्तके च कारिकाः पश्यन्ते । एतासां व्याख्याग्रन्थः कालवशात् प्रलौन इति सम्भाव्यते । अर्थावगतये मयैतासां सङ्ग्रहा व्याख्या विरच्य लिख्यते ।

कालदोषादिवद्द्रव्याभावोऽप्यधिकारविघातको न वेति सन्देहापन-
याय प्रतिनिधिप्रकरणमारभते । शिष्टस्येति । शिष्टस्य शास्त्रविहितस्य
द्रव्यस्य अभावतोऽभावे । शिष्टाभावस्य प्रतिनिधुपादानहेतुत्वाद्वा पञ्च-
न्यास्तसिन् । न खलु शिष्टस्य भावे प्रतिनिधित्वादीयते । तुल्यमित्य-
त्रापि शिष्टस्येत्यनुयञ्जनोपमम् । तथाच श्रुतद्रव्यापचारे तत्तुल्यं द्रव्यान्तरं
प्रतिनिधातव्यमित्यर्थः सिध्यति । तुल्यत्वस्य येन केनापि धर्मेण सम्भवा-
दिशिगृहि यावदित्युत्तरार्द्धेन । सौसादृश्यस्य पुनरसम्भवे येन केनचित्
सादृश्येनापि प्रतिनिधिसदृश्यं वक्ष्यते ॥ १ ॥

* सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिसदृश्ये प्राप्ते विशेषमाह । काम्ये इति । हि
यस्मात् नित्ये नैमित्तिके च स प्रतिनिधिसत्त्वात् काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ।
नित्यनैमित्तिकपारकरणे प्रत्यवायोपदेशात् प्रतिनिधिनाऽपि तयोः

काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥ २ ॥

न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रे देवेऽग्नौ कर्मणीश्वरे ।

न च प्रतिनिधिर्देशकालयोरित्यथापरे ॥ ३ ॥

*नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।

नापि प्रतिनिधातव्यं निपिडं वस्तु कुत्रचित् ॥ ४ ॥

*श्रोत्रियाणामभोज्यं यत् द्रव्यं हि तदश्रेयतः ।

ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्येषु न क्वचित् ॥ ५ ॥

* देवेऽग्नौ, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

करणं, काम्यस्य त्वकरणे प्रत्यवायाभावात् श्रुतद्रव्येणैव तदनुष्ठानमिति भावः । मतान्तरमाह । काम्येऽपीति । उपक्रमादारम्भात् । ऊर्ध्वं परतः । प्रारब्धकाम्यकर्मणोऽपि समापनस्यावश्यकत्वादारम्भात् परतः श्रुतद्रव्यापघारे तथापि प्रतिनिधिरुपादेयः । नित्यनैमित्तिकसमानन्यायत्वादित्याशयः । तदिदं वाक्यं इत्यप्रतिनिधिपरमित्यनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

* सर्वत्राविशेषेण प्रतिनिधिप्राप्तौ विशेषमाह । न स्यादिति । मन्त्र इषे त्वेयादिः । देव इन्द्रादिः । अग्निराहवनीयादिः । कर्म प्रयाजादि । ईश्वरः स्वामी । एषु प्रतिनिधिर्नेत्यर्थः । युक्तयस्त्वत्र मीमांसापछाध्यायादवगन्तव्याः । विकारमयात्र प्रकृत्यन्ते । एवमन्यत्रापि । देशः प्राचीनप्रवणत्वादिः । कालः सायमादिः । अपरे इति कुर्वन् मतान्तरे तयोः प्रतिनिध्यभ्यनुष्ठानं सूचयति । सायमादिकालातिपातेऽपि गौशकासे सायं होमादेः करणस्य तत्र तत्रोपदिष्टत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

* नाभावस्येति । सौसादृश्ये सत्यपि अभावान्तरमभावान्तरस्य न प्रतिनिधिः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४ ॥

* उदाहरणार्थमाह । श्रोत्रियाणामिति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

- * सत्रेषु स्वामिनि प्रेते कर्तृसङ्ख्याप्रसिद्धये ।
 पुमान् प्रतिनिधातव्यो नासौ स्वामी कथञ्चन ॥ ६ ॥
- * यदैकयजमानेऽपि पत्युः कर्मण्यशक्तता ।
 ग्राह्योऽन्योगुणकर्मार्थं नरः कात्यायनाशयात् ॥ ७ ॥
- * सौवर्णीं कुशपत्नी वा* पत्युभावेऽग्निहोत्रिणः ।
 पत्युः प्रतिनिधिं कृत्वा पत्नी नैवं समाचरेत् ॥ ८ ॥

* सौवर्णिकुशपत्नी वा, — इति ग० पुस्तके पाठ ।

- * सत्रेष्विति । सत्राणि यागविशेषा । तत्पदार्थास्तु सप्तदशवारैः कर्तव्या । तत्र कस्मिंश्चित् स्वामिनि प्रेते सति सप्तदशत्वसङ्ख्याप्रसिद्धयर्थमपर पुमान् प्रतिनिधातव्य । इतरथा खल्वेक कार्थं लुप्येत । षोडशैव तु कार्याणि सम्पद्येरन् । यत्र प्रतिनिहित नासौ स्वामी । स्वामीति प्रत्यस्य भोक्तारमाचक्षते । केवल ऋत्विक्कर्मार्थमेव प्रतिनिधेय इति भावः ॥ ६ ॥
- * यदिति । एको यजमानो यस्मिन् तथाविधेऽपि यागे पत्युः स्वामिनो यज मानस्येतित् । कर्मणि सपरिकरेऽशक्तता तदनुष्ठानासामर्थ्यं यदा भवति, तदा गुणकर्मार्थमङ्गकर्मानुष्ठानार्थमन्यो नरः प्रतिनिधेय । प्रधानन्तु त्यागमात्रं यजमान एव कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥
- * सौवर्णीति । अग्निहोत्रिणः पत्युपचारे पत्नीप्रतिनिधितया सौवर्णीं कुश-
 मयीं वा पत्नीमुपादायाभिहोत्रं कर्तव्यम् । पत्या तु पत्युः प्रतिनिधि-
 मादाय न होतव्यम् । पत्युः प्राधान्यात् । प्रमाणाभावाच्च । पत्या प्रति-
 निधिश्च ऋन्दोगपरिधिष्ठे कात्यायनेनोपदिष्टः । यथा, “ऋतायामपि
 भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् । उपाधिनाऽपि तत् कर्म पावण्येव
 समाचरेत् । रामेऽपि सत्त्वा सौवर्णीं सौतां पत्नीं यशस्विनीम् । ईजे
 यज्ञैर्विधिं सह भाव्यभिर्युतः ” इति ॥ ८ ॥

- *स्याद्दर्शपूर्णमासेष्टौ चतुर्णामृत्विजां क्रिया ।
 चत्वारश्चेन्न लभ्यन्ते वयः कुर्युस्त्रयोऽपि चेत् ॥ ९ ॥
 सम्भवन्ति न, कुर्यातां द्वावेवेष्टिं कथञ्चन ।
 यदि द्वावपि न स्यातामेकेनाष्टृत्विजा सह ॥ १० ॥
 यजमानः प्रयुञ्जीत तत्रानाज्ञातनिष्कृतिः ।
 यद्येकाकी पतिः कुर्यात् स्यादौधायननिष्कृतिः ॥ ११ ॥
- *ऋत्विजामुक्तसङ्घोक्तगुणानाञ्चेदसम्भवः ।
 उपेक्ष्यापि गुणान् कामान् सङ्घोपादानमिष्यते ॥ १२ ॥
- *पतितं वेदशून्यञ्चेद्विना सङ्घा न पूर्यते ।
 तत्र सङ्घां विहायापि गुणिनामेव सङ्ग्रहः ॥ १३ ॥

- * दर्शादौ यथोक्तसङ्घानामृत्विजामसम्भवे यत् कर्तव्यं तदाह । स्याद्दर्श-
 त्यादि त्रिभिः । स्पष्टम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
- * अथ यत्र ऋत्विगतसङ्घोपादाने तदुक्तगुणानामुपसंघो न भवति,
 गुणोपसंघे वा सङ्घा न पूर्यते, तत्र किं सङ्घानुरोधेन गुण्य नादर-
 षोपाः अथवा गुणानुरोधेन सङ्घैव नादत्तव्या । अस्मिन् संग्रहे निर्णय-
 माह । ऋत्विजामिति । काम्यन्ते इति कामान्ताम् । गुणविशेषणमिदम् ।
 तथा शोभणोपसंघारासम्भवे सङ्घाऽऽदरः ॥ १२ ॥
- * सङ्घानुरोधेन गुणोपेक्षावहोपोपादानमपि स्यादित्याशङ्गापामाह ।
 पतितमिति । पातित्यस्याधिकारविघातकत्वादेदशून्यस्य च कर्मानुष्ठा-
 नमैवाशङ्क्यादिति भावः ॥ १३ ॥

*अतएव च सोमादौ षोडशत्विंगसम्भवे ।

अल्पीयांसोऽपि तत्सर्वं कर्म कुर्युर्हि तादृशम् ॥ १४ ॥

*कौपीतकिभिराम्नातं कैश्चित् छन्दोगवह्वचैः ।

तावतामेव सर्वाऽपि दक्षिणा वरणानि च ॥ १५ ॥

अथेदं विधायते । ब्रौहिभिर्यजेत यवैर्यजेत,—इति विकल्पेन विहितेषुभेषु मध्ये एकेन ब्रौहिद्रव्येण प्रारब्धे कर्मणि तस्य नाश-
दोषापहारादिके जाते पश्चाद्यदि ब्रौहियोन प्राप्यन्ते, तदा किं
वैकल्पिकं द्रव्यान्तरं यवरूपमुपादेयमुत ब्रौहिमदृशमिति । तत्र
मुख्यद्रव्ये सति प्रतिनिष्टुपादानस्यायुक्तत्वाद्यवानामुपादाने प्राप्ते
सिद्धान्तमाह ।

द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चित् यत्र सङ्कल्पितं भवेत् ।

तदभावे* सदृग्ग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥ १६ ॥

द्रव्यमिति । सदृगिति । ब्रौहिमदृश नीवारादि । न तु

* तदभावे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

* अतएवेति । यत सङ्घानुरोधेनापि पतिततादयो नोपादेया अतएवे-
त्यर्थः । तत्सर्वमिति षोडशत्विङ्गसम्पाद्यं सर्वमितिर्थाः ॥ १४ ॥

* यदा त्वल्पीयांस एवत्विङ्ग सर्वं कर्म कुर्वन्ति, तदा दक्षिणा वरणस्य
तेषां सङ्घानुसारेण भवति, उत तावतामेव सर्वा दक्षिणा सर्वाणि च
वरणानोत्पाकाङ्गायां निर्णयमाह । कौपीतकिभिरिति । कैश्चिदिति,
तेषां कस्याश्चिच्छाखापामित्यर्थः ॥ १५ ॥

यथाः । तेन प्रारब्धप्रयोगस्य द्रव्यस्याभावे तत्सदृशमुपादेयं न तु वैकल्पिकमिति । यथारम्भसमापनस्योचितत्वात् । द्रव्यान्तरे चोपचिते तथा न स्यादिति ॥ १६ ॥

यदा पुनर्मुख्यमलभ्यं मत्वा प्रतिनिधिमुपादातुं प्रस्थितेनान्तरा-
मुख्यं लभ्यं तदा प्रतिनिधेः सङ्कल्पितत्वात् मिथ्यासङ्कल्पदोषपरिहा-
राय मुख्यमनादृत्य प्रतिनिधिरेवोपादेय इति प्राप्ते सिद्धान्तयति ।

मुख्यद्रव्यापचारे तत्प्रतिनिध्यभिसन्धिना* ।

प्रयुञ्जानस्य मुख्यार्थलाभे ग्राह्यः स एव हि ॥ १७ ॥

मुख्यद्रव्येति । अपचोरोऽलाभः । अभिसन्धिः सङ्कल्पः । स
मुख्यार्थः । तदुक्तं जैमिनिना । “मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि
तदभावात् । मी० ६ अ० २ पा० २ सू०” — इति । यथाशक्ति
शास्त्रार्थं सम्पादयामीत्येवं शास्त्रार्थविषय एव सङ्कल्पः कर्त्तव्यो-
न तु प्रतिनिधिसंज्ञं कथितव्यम् । तस्मात् मुख्यप्राप्तौ मुख्यमे-
वोपादेयम् ॥ १७ ॥

अथ यदाकदाचित्प्रतिनिधिना नियोजने कृते पदान्मुख्यमुप-
लभ्यं तदा कृतमपि नियोजनं माहृष्याय पुनः खदिरे कर्त्तव्यमिति
मन्वानस्योत्तरमाह ।

उपाप्ते यस्मिन् कस्मिन् वा मुख्येऽपचरिते सति ।

अन्यद्रव्यं सजातीयं विजातीयमथापि वा ॥ १८ ॥

* मुख्यद्रव्यापचारे तु प्रतिनिध्यभिसन्धिना, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

Maghzi of Waqid (Text) Fasc 1-5 @ 6 each	Rs	1	14
M n akl about lawar kh (Text) Fasc 1-10 @ 10/each		5	10
M n takt about I war kh (English) Vol I Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-5 @ 1/- each		8	4
Muntakhab 1 L bab (Text) Fasc 1-19 @ 6 each		7	2
Mauzer Alamgr (Text) Fasc 1-6 @ 6/ each		2	6
Nakhlata I Fikr (Text) Fasc 1		0	6
N s Kl rina nal Isha dari (Text) Fasc 1 and 2 @ 1/- each		1	8
Ryaru z Sajat n (Text) Fasc 1 & 2 @ 1/- each		1	16
*Suvuy s Itq n on the Lxgret e Sc nces of the koran with Suille ment (Text) Fasc 7-1 @ 1/ each		4	0
Tabaqat N s r (Text) Fasc 1-5 @ 6 each		1	14
Ditto (I s l s l) Fasc 1-4 @ 1/ each		10	8
Ditto (I d x)		1	0
Tarikh I r z Shal of Zy u d I n Horni (Text Fasc 1-7 @ 6/each		2	10
Tarikh I F uzul all of Shams Fraj Af (Text Fasc 1-6 @ 6/each		2	4
Ten Arce t Arabic Poem Fasc 1 & 2 @ 18 each		3	0
W s o Ham s (Text) Fasc 1-2 @ 1/ each		1	14
Zafar amal Vol I Fasc 1-9 Vol II Fasc 1-9 @ 10/ each		0	6
Zuzuk Jal ugr (I s l s l) Fasc 1		0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 ASIATIC RESEARCHES Vol VII Vols VIII and XVII and Vols XIX and XX @ 10 each	50	0
* PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1860 to 1869 (incl) @ 10 per No ; and from 1870 to date @ 6/ per No		
2 JOURNAL of the Asiatic Society for 1810 (1 ^o) 1814 (12) 1817 (1 ^o) 1818 (5) 181 (12) 1819 (1-7) 1821 () 182 () 1823 (6) 1824 (6) 1825 (1-7) 1826 (8) 1827 (8) 1828 (8) 1829 (8) 1830 (8) 1831 (7) 1832 (6) 1833 (5) 1834 (6) 1835 (6) 1836 (8) 1837 (7) 1838 (7) 1839 (10) 1840 (11) 1841 (7) 1842 (8) 1843 (11) 1844 (8) 1845 (7) 1846 (8) 1847 (8) @ 1 9/ per No to Members and @ 2 per No to Non-Members		
V L - T e s g res encl e t in brackets give the number of Nos in each Volume		
3 Centenary Review of the Researches of the Society from 181-1853 (Gene al Cunningham s Archaeological Survey Report for 1863-64 Extra No J A S B 1864)	3	0
Gleball s Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No J A S B 1863)	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B 18 5)	4	0
Introductio to the Maithil Language of North Bihar by G A Gerson (Part II Chrestomathy and Vocabulary (Extra No J A S B 188 ^o)	4	0
6 An s n l Musl arrah n	3	0
7 Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
Catalogue of the Library of the Asiatic Society Bengal by W A B on	3	0
8 I t s l aq us Hafyah edited by Dr A Sprenger Svo.	1	0
9 Inayah a Centenary on the Midyal Vols II and IV @ 16/ each	32	0
10 Jawamul Um r r yazi 168 pages with 17 plates 4to Part I	-	0
11 Khizapatn l ilm	4	0
12 Mahabharata Vols III and IV @ 20/ each	40	0
13 Moore and Hewison s Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I III with 8 coloured Plates 4to @ 6/ each	18	0
14 Sharayaool Ial m	4	0
15 T betan Dictionary by Cosma de Koros	10	0
16 Ditto Grammar	8	0
17 Koçm ruc bharpta Part I	1	0

Notes of Sanskrit Manuscr pts Fasc 1-26 @ 1/ each

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R L Mitra

N.B - All Cheques Money Orders &c must be made payable to the "Trustees"

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 928.

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

TRIKĀṆDA-MANḌANAM

BY

BHĀSKARA-MIṢRA, SOMA-YĀJĪ

BEING

AN EXPOSITION OF THE SOMA-YĀGA APHORISMS
OF APASTAMBA

WITH AN

ANONYMOUS COMMENTARY ENTITLED VIVARAṆA

EDITED BY

MAHAMAHOPIĀDHĀRYA CĀNDRAKĀNTA TARKAĀṆKĀRA
TASCICULUS II.

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1898.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUZAC & CO

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON W C AND MR OTTO

HARRASSOWITZ BOOKSELLER LEIPZIG GERMANY

*Complete copies of those books marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fascicles being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Adva ta Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	Ra	1	8
* Agni Purana (Text) fasc 4-14 @ /3/ each		4	2
Atarvya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Atarvya Brahmana Vol I Fasc 1-5 and Vol II Fasc 1-5 Vol III Fasc 1-5 Vol IV Fasc 1-4 @ /6/		7	2
Anu Shikshya (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Saṅgīya (Engl sh) Fasc 1		0	12
Aṣṭaśāstrīkā Prājñāparāśara (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		-	4
Aṣṭāvakra Nyāsa (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Aradana Kalpalata (Sansk and Tibetan) Vol. I Fasc. 1-5; Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each		10	0
* Bhāmatī (Text) Fasc 4-8 @ /3/ each		1	14
Brahma Sutra (Engl sh) Fasc 1		0	12
Bṛhadāraṇyaka (Text) Fasc 1-3 @ /3/ each		1	8
Bṛhadāraṇyaka Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each		2	4
* Caturvarga Cintamani (Text Vols II I II Part I Fasc 1-18 Part II Fasc 1-10 @ /6/ each		19	14
* Cira ta Sutra of Āyā tamba, (Text) Fasc 3-14 @ /6/ each		4	8
D ito Aśvalayana (Text) Fasc 1 to 11 @ /6/ each		4	-
* D ito Lasyana, (Text) Fasc 4-9 @ /6/ each		2	4
D ito Śaṅkhayana, (Text) Vol I Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ /6/ each		5	10
Gr̥h̥h̥h̥h̥yam (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each		1	2
Kāla Mūdhava, (Text) Fasc 1-4 @ 0 each		1	8
Kāla Vīreka Fasc 1 to 3		1	2
Kātantra (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each		4	8
Kātha Śāstra Śāstra (L. sh) Fasc 1-11 @ /12/ each		10	8
Kurma Purana (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each		3	6
* Lal ita Vistara (Text) Fasc 4-6 @ /6/ each		1	2
D ito (Engl sh) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	4
Mādhava Parījata (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each		4	2
Mānva ka Śāstraśāstra (Text) Fasc 1-3 @ 0 each		1	2
* Markandeya Purana (Text) Fasc 4-6 @ /6/ each		1	8
Markandeya Purana, (Engl sh) Fasc 1-6 @ /12/ each		3	12
* M n sma Darśana, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each		4	14
Varaha Smṛti (Text) Fasc 1-3 @ 0		1	2
Vyākhyāna ka, (Text) Fasc 1-4 @ /6/		1	8
* Yuk ta, (Text); Vol III Fasc 1-6; Vol IV Fasc. 1-8 @ 0 each		5	4
Yogisra or the Elements of Yoga by Kamaṇḍaki (Sansk) Fasc 2-5 @ /6/ each			

उपात्तेति । अत्रोपात्तत्वं पशुनियोजनादिकाभ्यांभिनिर्दत्तिपर्यन्तत्वं याद्यं, न ततः प्राक् । तत्र विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । कृते नियोजने लभ्योऽपि खदिरो निरर्थक एव * । नियोजनार्थं हि तदुपादानम् । तच्च कृतं गुणानुरोधेन नावर्त्तयितव्यम् † । अतो-
नादर्त्तव्यः खदिरः । तदुक्तम् । “नानर्थकत्वात् । मी० ६ अ० ३ पा० ३० सू०” — इति । यस्मिन् कस्मिन्निति । न्यायप्राप्तप्रतिनिधौ वाचनिके वा । विजातीयमिति । वाचनिकत्वेन मन्दसदृशमपि ॥
१८॥

उपादाय प्रयुञ्जानो यदि पूर्वमवाप्नुयात् ।
उपात्तत्वाविशेषेऽपि पूर्वं हित्वा परं अयेत् ॥ १९ ॥

उपात्तत्वस्याविशेष उपात्तत्वसामान्येन न तु कार्याभिनिर्दत्तिरूपेण । तेन च वैलक्षण्यम् । पूर्वं खादिरादि । परं कदरादि । एवं मीच्छादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

यदा तु प्रतिनिधायुपात्ते तत्रणप्रोक्षणपेषणादिभङ्कारकरणोत्तरमपि मुख्यकार्योपयोगाच्च प्राक् मुख्यलाभे तु निर्णयमाह ।

उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि ।
तत्र मुख्यमनाहत्य गौणेनैव समाप्यते ‡ ॥ २० ॥

* अनर्थक एव, — इति उ० पुस्तके पाठः ।

† न गुणानुरोधादावर्त्तयितव्यम्, — इति उ० पुस्तके पाठः ।

‡ समापनम्, — इति उ० पुस्तके पाठः ।

परिहृत्यै* कृष्णव्रीहीणां नखनिर्मिन्नानामिति । तत्र मंग्रयः । ये व्रीहयः मन्ति मुख्यास्ते अकृष्णाः । ये च नीवारास्ते कृष्णाः । तत्र किं मुख्यद्रव्यमनादृत्य गुणानुरोधेन नीवारोपादानं उत कृष्णं गुणमनादृत्य मुख्यद्रव्यं व्रीहय इति । तत्र व्रीहीणामुपादाने कृष्ण-
गुणहानिः सर्वथा, नीवाराणामुपादाने तस्यानुग्रहो व्रीहिशाम्भ-
मपि किञ्चिद्भूतं सत्यादितं भवति । अतः कृष्णानां नीवाराणा-
मुपादाने प्राप्ते आह ।

कृष्णव्रीह्यादिके द्रव्ये शिष्टेऽप्यचरिते सति ।

ग्राह्योऽकृष्णोऽपि सन् व्रीहिर्नाव्रीहिः कृष्णगुण्यपि ॥२५॥

कृष्णेति । अपचरितं अभावः । अव्रीहिर्नीवारादिः ॥२५॥

अथ मुख्यद्रव्यास्त्राभे सुसदृशं चाक्षमिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र सुसदृशस्त्राभे मन्दसदृशं न चाक्षम् । तदस्त्राभे तु मन्दसदृशमपि । क्वचित्तु सुसदृशस्त्राभेऽपि वषटनामन्दसदृशमपि स्पृश्यते यथा पूतिकाः । तत्रोभयोः परिज्ञानार्थमाह ।

कायरूपैस्तथावर्णैः क्षीरेः पुष्यः फलैरपि ।

गन्धैरसैः सहग् ग्राह्यं पूर्वाभावे † परम्परम् ॥ २६ ॥

कार्यैरिति । यत्र वृद्धधर्माणां सम्भवत्तत्र सुसदृशत्वमन्यत्र मन्द-

* परिहृत्यै, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वाभावे, - इति म० पुस्तके पाठः ।

सदृशत्वम् । अथ वा यच्च पूर्वपूर्वधर्मस्थितिः, तच्च सुसदृशत्वमन्यत्र
मन्दसदृशत्वम् । अतएवाह । पूर्विति । पूर्वस्य काव्यादिकस्य । परं
उत्तरम् । कार्यैरिति पुरोडाशादिरूपकार्यनिष्यादकसमानैरि-
त्यर्थः ॥२६॥

प्रतिनिधौ सुसदृशं याद्व्यमित्युक्तम् । तच्च रूपादिना ज्ञातव्यम् ।
तदेव विशदयति ।

हविर्व्रीहिमयं कार्यं यद्वा यवमयं भवेत् ।

तयोरभावे श्यामाकानीवारा वा हविर्भवेत् ॥ २७ ॥

हविरिति । यत्र सामान्येन चरुपुरोडाशचोदना, तत्र व्रीहीन्
यवान् वा प्रतीयात् । तदाह कात्यायनः । व्रीहीन् यवान्वा हविषीति ।
यच्च विशेषतोद्भ्यचोदनाऽस्ति तच्च नेदं शास्त्रम् * । यथा, गावेधुक्रं
चरुं निर्वपेदिति । तथा, व्रीहियवालाभे सुसदृशं श्यामाकनीवा-
ररूपमेव नान्यत् । अप्रकान्तविषयमिदम् । अतस्तदेव याद्व्यम् ॥२७॥
तस्याप्यलाभे मन्दसदृशमाह ।

वेणुयवा गोरसं वा कन्दं मूलं फलं जलम् ।

सत्यं वा हविरेतेषां यथासम्भवमाहरेत् ॥ २८ ॥

वेणुयवा इति । गोरसं दधिदुग्धादि । अग्निषिद्धं कन्दादि
हविः । फलं यज्ञियवृक्षीयम् । जलं वृक्षकषायः । सारो वा । सर्वा-
लाभे वाचनिकं प्रतिनिधिमाह । सत्यमिति । सत्यं सत्यभाषणम् ।
पूर्वाभावे परम्परमित्यस्यानुवृत्त्यर्थमाह । यथेति ॥२८॥

* यच्च विशेषतोद्भ्यचोदना नास्ति तत्रेदं शास्त्रम्. - इति कात्यायनिके पाठे ।

उपात्तेति । अचोपात्तत्वं संस्कारकर्माविधानावसायीति ज्ञेयम् ।
ततः प्राक् च पूर्वनिर्णीत्वात् । इदञ्च गतत्वादाच्चिप्रमिति केचित् ॥
९० ॥

अथ प्रीष्टभावे प्रतिनिधित्वेन नौवारैः प्रयोगे प्रारब्धे नौवारा-
णामपहारादिनाऽभावे सति किं प्रतिनिधीभूतनौवारमदृशमुपादेयं
उत मुख्यद्रव्यं प्रीष्टिरूपनात्सदृशं वेति । तत्र यद्यैव वैकल्पिकेष्वे-
कस्मिन् प्रवृत्ते तस्यैव तत्रयोगाङ्गत्वात्तदपचारे वैकल्पिकान्तरं मुख्य-
मपि तत्रयोगानङ्गत्वात्प्रोपादीयते । तथैव प्रतिनिधौ प्रवृत्ते तस्यैव
तस्मिन् प्रयोगेऽङ्गत्वात् तदपचारे तत्सदृशमेवोपादेयं न तु मुख्यं
तत्सदृशं वा तस्य प्रयोगानङ्गत्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

मुख्याभावे यदा गौणमुपात्तं सद्धिनश्यति ।

तत्र मुख्योपमं गौणं ग्राह्यं गौणोपमं न तु ॥ २१ ॥

मुख्याभावेति । प्रतिनिधौ नौवारे विनष्टे मुख्यलाभे मुख्यमेव
ग्राह्यं, तदलाभे नौवारमिच्छं प्रीष्टिसदृशमेवेति न तु कदाचिन्नौवा-
रमदृशमित्यर्थः । न हि नौवाराणामङ्गत्वमस्ति । श्रुतिसिद्धादि-
प्रमाणाभावात् ॥ २१ ॥

यदा पुनरश्वशफपरिमाणाय * शेषकार्येभ्यश्चापयांताः पुरोडाश-
णातिमात्राभित्यक्तिममर्षां प्रीष्टयोऽप्येऽपि सन्त्यन्ते, तदा तेरेव पुरो-
डाशः कर्त्तव्य उत नौवारैरिति संग्रहः । तथाश्वशफपरिमाणस्य

* परिमाणस्य, - इति क० पुस्तके पाठः ।

भूयसां शेषकार्याणां चानुग्रहाय ग्रीहिशस्त्रमेकं* बाधितव्यम् ।
किञ्च प्रतिनिधुपादाने तस्य नात्यन्तबाधोऽपि । ग्रीह्युपादाने हि
शेषकार्याणामत्यन्तक्षोपः स्यात् । अतोनीरावा एवोपादेयाः इति
पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

संस्काराणामयोग्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।

न तु संस्कारयोग्योऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥ २२ ॥

इवत्तमात्रपर्याप्तग्रीहद्रव्यस्य सम्भवे ।

पुरोडाशमहत्त्वार्थं न नीवारपरिग्रहः ॥ २३ ॥

संस्कारेति द्वाभ्याम् । संस्कारास्तत्रणमहत्त्वादयः । अयोग्यत्वञ्चा-
स्यतया । अन्योनीवारकदरादिः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यदा तु प्रधानयागाद्यमा ग्रीहयोलभ्यन्ते, तत्रापि पूर्ववप्रति-
निधनुपादानशङ्कां परिहरति ।

मुख्ये कार्यासमर्थे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।

प्रतिरूपमुपादाय शक्नुतेन प्रयुज्यते † ॥ २४ ॥

मुख्येति । एतस्य मुख्यस्य । शक्तं समर्थम् । प्रतिरूपं प्रतिनि-
धिम । अनादरोऽप्यहणम् ॥ २४ ॥

अथ यत्र द्रव्यगुणविरोधस्तत्र कथम् ‡ । तद्यथा । नैर्घतः

* ग्रीहिशस्त्रं, - इति फ० पुस्तके पाठः ।

† शक्नुतेवोपयुज्यते, - इति ग्रन्थान्तरोयः पाठः ।

‡ अथ यत्र गुणद्रव्ययोर्विरोधस्तत्र कथम्, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

. ईषदपि सादृश्याभावेन प्रतिनिध्यसंभवादाह ।

प्रतिनिध्यन्तरं सत्यं विज्ञेयं हविरत्यये ।

प्रधानदेवतोद्देशात् सन्त्यजेत् सत्यमात्मना* ॥ २६ ॥

प्रतिनिध्यन्तरमिति । वचनात् प्रतिनिधित्वमस्य । अतः प्रतिनिध्यन्तरं वक्ष्यमाणं वाचनिकप्रतिनिधित्वं न तु न्यायप्राप्तम् । सत्यस्य यागसाधनत्वमाह । प्रधानेति । तथाचाग्नयेऽग्नीषोमाभ्यामिदं सत्यं न ममेति प्रयोगः ॥२६॥

वेणुयवादीनामुपलक्षणार्थत्वमाह ।

अतोऽन्यदपि वा ग्राह्यं सदृशं धान्यमावकम् ।

न ग्राह्याः सर्वदा मापावरटाणुककोद्रवाः† ॥ ३० ॥

अत इति । अत उक्तेभ्योऽन्यत् । सदृशं मन्दसदृशं । मौद्रं चरुं निर्वपेदिति श्रुतम् । तत्र सुद्राभावे सुसदृशानां मापाणां प्रतिनिधित्वेन प्राप्ते तदर्थं सुसदृशमपि निषिद्धं च प्रतिनिधेयमित्याह ।

न पाश्या इति । सर्वदा सुसदृशास्ताभे सुसदृशा अपि मापाः सुद्राभावे न प्रतिनिधेया इति भावः । अयज्ञिया वै माषा अयज्ञिया वरटा इति तेषामयज्ञियत्वकथनेन तन्निषेधात् । तथा, त्रीक्षभावे अणवः कोद्रवाद्यायज्ञियाः न प्रतिनिधेयाः ॥३०॥

* सत्यमात्मना, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† न ग्राह्यं सर्वदा माषचक्षुदोरकोद्रवम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

प्रकारान्तरेण सुसदृशलमुपदेशयितुमाह ।

यद्वा व्रीहियवाभावे तुषतण्डुलयोगिनीः ।

श्रीषधीः परिगृह्णीयादणुकोद्रववर्जिताः ॥ ३१ ॥

यदेति । तुषतण्डुलवत्त्वेन साधर्म्यं व्रीहियवाभावे श्रीषधीषु ज्ञातव्यम् । अणुकोद्रवाणान्तु तत्रेऽपि निविद्धत्वाच्च प्रतिनिधि-
ग्रहणम् ॥ ३१ ॥

अधुना तेष्वेव सुसदृशलं प्रकारान्तरेणाह ।

ग्राम्यानां वा भवेद्ग्राम्यमारण्यानामरण्यजम् ।

यवाभावे तु गोधूमास्ततोवेणुयवादयः ॥ ३२ ॥

ग्राम्याणामिति । उदाहरणार्थमाह । यवाभावेति । यवसमी-
पद्रव्याभावे । सामीप्यवर्णाकृत्यादिषु सामीप्यं बलवदिति न्यायात् ।
तस्मात्, यवाभावे व्रीहय एव साक्षा इति । गोधूमाभावे
वेणुयवाभावे श्रीषधयः । ग्राम्याणां प्रतिनिधिः ग्राम्यः । अरण्या-
नामारण्यः । तदभावे तुषतण्डुलयोगिन्य श्रीषधयः, सामीप्यात् ।
तस्याभावे गोधूमाः । आकृतिसाम्यात् । तदभावे वेणुयवादयः ।
जातिसाम्यात् । समीप्यञ्च ग्राम्यत्वे सति चोदनागतयागसाधन-
त्वम् । कृपकस्त्ययोः कृपं बलवदिति न्यायाच्च । एवं च, तुष-
तण्डुलयोगित्वशास्त्रमण्यतुष्टहीतं भवति । प्रपञ्चितसैतदाश्लायन-
सूत्रभाष्ये । गोधूमानामश्वविद्धं चोक्तं सप्तौ,—

तिस्रमुद्गादृते श्रेष्ठं मस्ये गोधूमकोद्रवाविति ।

आचारलवणं हौम्यमिति धर्मसूत्रम् । गोधूमानां तु चार-
गणान्तःपातिलाद्दहौम्यत्वमिति । शातातपोऽपि,—

“निष्पावाराजमाषाञ्च गोधूमाञ्चणकास्तथा ।

वर्जनीयाः प्रयत्नेन प्रियङ्गु वरटा अपि”—इति ॥

यदा तु यवैः प्रक्रान्ते कर्मणि यवानामपहारे तयोरभावे इति
पूर्वाक्तवचनाच्छ्यामाकादीनां गौणद्रव्यतया प्राप्नोति तत्परिहारार्थमिदं
वचनम् । श्यामाभावे आरण्याद्याद्या इत्यत आह । तत इति । तत-
आरण्याद्याम्याणामित्युक्तं भवति ॥३२॥

फलं याज्ञिकवृक्षस्य तत्पत्रमथवा * जलम् ।

छन्दोगवृक्षवचनाञ्जुहुयाद्भविरत्यये ॥ ३३ ॥

फलजलयोर्होमसाधनत्वमुक्तम् । एतदेव निर्वक्ति । छन्दोगेति ।
याज्ञियवृक्ष उदुम्बरादिः, तत्फलम् । जलं तत्कषायः ॥३३॥

क्वचिद्वेषदपि सादृशाभावे वाचनिकं प्रतिनिधिसुदाहरति ।

आग्रयणे न लभ्यन्ते श्यामाकाश्चेत्कदाचन ।

श्यामाकप्रस्तरस्तत्र कार्यो बौधयनाशयात् ॥ ३४ ॥

आग्रयण इति । प्रस्तर इति । प्रकृतेष्टौ श्यामाकवृक्षेः प्रस्तरः
कार्य इत्यर्थः ॥३४॥

यदा त्वग्निहोचार्थं पयोन विन्देत, तदाऽपि वाचनिकप्रतिनि-
धिक्रमेण निर्वहणीयमिति माध्यन्दिनश्रुतिमन्तव्यममाह ।

* तत्पत्रमथवा, — इति क० पुस्तके पाठः ।

यद्यग्निहोत्रहोमार्थं पयोन स्यात् कदाचन ।
 तदा व्रीहियवौ ग्राम्यमौपध्यन्तरमेव वा ॥ ३५ ॥
 आरण्यौपध्योदृष्टफलाभ्याप इति क्रमात् ।
 होमं कर्तुमुपादेयं पूर्वालाभे परम्परम् ॥ ३६ ॥
 तेषामलाभे जुहुयाच्छ्रद्धया सत्यमात्मनः ।
 माध्यन्दिनश्रुतौ सर्वं विस्पष्टमिदमीरितम् ॥ ३७ ॥

यदीति । पूर्वापात्तकमस्य व्रीहियवयोः प्रतिनिधित्वेन विवचा,
 अत्र तु पयस इति न पुनरग्निः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 एकदेशिमतेनाह ।

मुख्यमेव हविस्तोयं न तु गौणमुपेयते ।
 पयसा तुल्यकल्पन्तदिति दामोदरोऽब्रवीत् ॥ ३८ ॥

मुख्यमिति । व्रीहियवशास्त्रवत्तुल्यविकल्प इति भावः ॥ ३८ ॥
 मुख्याभावे प्रतिनिधिप्रकारमेकदेशिमतेनाह ।

सायं होमो न लभ्यश्चेत् तस्यां रात्रावभोजनम् ।
 प्रातर्होमो न लभ्यश्चेत्तद्दहर्भोजनं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 तावता होमसिद्धिः स्यात् तत्रायश्चित्तमिष्यते ।
 छन्दोगानां हि केषाञ्चिद् गृह्ये कथितमीदृशम् ॥ ४० ॥

सायमिति । सायंहोमः सायंहोमसाधनम् । एवं प्रातर्होमसाधनं
 न लभं चेदुपवासस्य तत्कार्यकारिकत्वमित्याह । तावतेति । वैश्वान-

रेष्टिवदस्य प्रायश्चित्तरूपलमाह । तदिति । एकदेशित्वमस्योपदि-
शति । कन्दोगानामिति । गृह्ये गृह्यसूत्रे गौणानादरेण । केषा-
ञ्चिदिति कस्याञ्चिच्छाखायामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४० ॥

यत्रान्यघोदना, तत्र घृतं प्रतीयते । तदुक्तम् । घृतमाञ्च्ये
लिङ्गादिति । तत्र घृताभावे सुषदृशसुपादेयमिति पूर्वन्यायतः
सिद्धम् । सुषदृशानि च मतद्वयेनाह ।

घृताभावे भरद्वाजबौधायनमुनी पृथक् ।
आहतुस्तत्र बौधायनोक्तमादौ वदिष्यते ॥ ४१ ॥

घृताभावे इति । स्पष्टम् ॥ ४१ ॥

तदेवाह ।

घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिषम् ।
आजं वा तदलाभे तु साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४२ ॥
तिलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम्* ।
तदभावेऽतसीस्नेहः कौसुम्भः सर्पपोद्भवः ॥ ४३ ॥

घृतार्थं इति । गोघृतमिति । महीनां पय इति लिङ्गात् ।
तैलमिति साक्षात्तिलस्नेहः । जर्तिला आरप्यति नाः । अतसी
यवमी † ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

* तैलं तिलसम्भवम्, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† यवसा, - इति घ० पुस्तके पाठः ।

वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।

तदभावे यवत्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवम् ॥ ४४ ॥

पिष्टमालोद्य तोयेन घृतार्थे योजयेत् सुधीः ।

वृक्षतैलेषु पुन्नागनिवैरखण्डोद्भवं त्यजेत् ॥ ४५ ॥

वृक्षस्नेहोयन्नियवृचनिर्वासः । तदभाव इति पूर्वाक्ताभावे । वृच-
स्नेहस्य यन्नियलविशेषणार्थमाह । वृच इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

अस्मिन्नेवार्थे भरद्वाजमतं दर्शयति ।

भरद्वाजोऽन्यथा प्राह घृतप्रतिनिधिं मुनिः ।

गव्याज्याभावतश्चागमहिष्यादेर्घृतङ्गमात् ॥ ४६ ॥

तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ।

तदलाभे दधि ग्राह्यमलाभे तैलमिष्यते ॥ ४७ ॥

यत्राद्यमञ्जनाद्यर्थं न लभ्येत कथञ्चन ।

तत्र क्षीरमनाहत्य साक्षात्तैलं ग्रहीष्यते ॥ ४८ ॥

यत्र मुखं दधि क्षीरं तत्रापि तदभावतः ।

अजादेः क्षीरदध्यादि तदभावे तु गोघृतम् ॥ ४९ ॥

मुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसन्ततौ ।

अतएव घृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥ ५० ॥

भारद्वाज इति । कश्चित् घृताभावे तैलमेवोपादेयं न दध्यादि
इत्याह । यचेति । आद्यमाज्यम् । यथा यूपाञ्जनादौ । एवं दध्यभावे

प्रतिनिधिरूपादेय इत्याह । यत्रेति । अधुना प्रकारान्तरेण सुषु-
 शमाह । मुख्यासन्न इति । अथ वा, येन येन प्रकारेण मुख्यस्य
 कार्यकारणमन्तौ योमुख्यासन्नः, स एव तत्प्रतिनिधिः । निद-
 र्शयति । अतएवेति । दध्न एवासन्नत्वादाज्यस्य प्रतिनिधित्वम् ।
 पयसोऽवहितत्वात् ॥ ४ ६ ॥ ४ ७ ॥ ४ ८ ॥ ४ ९ ॥ ५ ० ॥

अधुना सान्नाय्ये प्रतिनिधिस्थित्येते ।

सान्नाय्यञ्चेन्न लभ्येत पुरोडाशं प्रकुर्वते ।
 पुरोडाशस्य चालाभे तत्रोपादीयते घृतम् ॥ ५१ ॥

सान्नाय्येति सार्द्धपञ्चभिः । सान्नाय्यमिति इन्द्रदेवताकदधिप-
 योरूप* हविषोनामधेयम् । न लभ्येतेति । प्रवृत्तेः प्राक्, ततश्च
 नाग्रापहारादौ वा । पुरोडाशमिति । निर्वापपूर्वक ऐन्द्रः पुरो-
 डाशः । स चायं प्रतिनिधित्वेन प्रतिज्ञानात्सान्नाय्यधर्मको भवती-
 त्युक्तमन्यत्र । तस्याप्यलाभे प्रतिनिध्यन्तरमाह । घृतमिति । इदञ्च
 सान्नाय्यस्यैव प्रतिनिधिः न पुरोडाशस्य । पूर्वस्य प्रागस्यजापनायं
 तस्याप्यलाभ इति ॥ ५१ ॥

अथ सायंदोहविनागे विग्रेषमाह ।

सायन्दोही विनष्टयेत् प्रातर्दीहं विभज्य तु ।
 तत्रैकं भागमातच्य † दधियागे नियोजयेत् ॥ ५२ ॥

* पयोदधिरूप, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† भागमातच्य, - इति क० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

आतच्छेति । आतञ्चनसङ्घावे प्रातर्होमशेषेण । अभावे * वक्ष्य-
माणद्रव्यैः ॥ ५२ ॥

षष्ठामपाकरणं श्रूयते । तत्र षष्ठामभावे एकस्यास्तिष्ठणां वा
सत्त्वे पूर्वाक्तपुरोडाशादिकं भविष्यतीत्याशङ्कापरिहारायाह ।

गवां सान्नाय्यदोग्धीणां षडादीनामसम्भवे ।

द्विर्दुह्यन्तेऽत्र गास्तिष्ठ एकां षट्कृत्व एव वा ॥ ५३ ॥

गवामिति । चित्तसत्त्वे † प्रतिगवं द्विर्दोहनं, एकस्याः ‡ षट्-
कलोदोहनमिति विशेषः ॥ ५३ ॥

आतञ्चनापचारे तत्प्रतिनिधीनाह ।

उच्छेषणापचारे तु मेध्यैरोपधितण्डुलैः ।

सान्नाय्यातञ्चनं कुर्यादोपधीभिस्तदत्यये ॥ ५४ ॥

उच्छेषणापचारेति ॥ ५४ ॥

अथ ग्राखामधिकृत्य श्रूयते । बद्धृषणांमशुष्कामिति । पुनश्च
श्रूयते । प्रागुदीचीमिति । तत्र अग्रय । या प्रागुदीची सा पर्णादि-
गुणरहिता या च पर्णादिगुणमती ॥ सा प्रागुदीचीगुणरहिता,

* अभावे, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† चित्तसत्त्वे, - इति क० पुस्तके पाठ ।

‡ एकस्या, - इति ड० पुस्तके पाठ ।

§ बद्धल, - इति ड० पुस्तके पाठ ।

॥ इत्यमेव पाठ सर्वत्र । गणवती, - इति तु भवितुमुचितम् ।

तदा किम्वलीय इति । तत्र मुख्यसमवेतत्वात्पर्णादिगुणादर इति
पूर्वपचनिराकारणायाह ।

प्रागुदीच्यादिका * शाखा बहुपर्णादियोगिनी ।
नास्ति चेत् तत्र पर्णादिगुणान् हित्वा दिगादरः ॥५५॥

प्रागुदीचीति । स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । किमवत्तस्योद्धृतस्य झवदानमात्रस्य नाग्रे
हविरन्तरमुत्पाद्यम्, उत तस्मादेव हविःशेषात्पुनरवेदयमिति ।
तत्रैकदेशिमतमाह ।

अवदानविनाग्रे तु तस्यैव हविषः क्षतात् ।
मध्यात्पूर्वाद्धतोप्राज्ञं नान्यदित्याश्वत्थायनः ॥ ५६ ॥

अवदानेति । नान्यदिति हविरन्तरं नोत्पादनीयमिति ।
भिद्धान्तस्तु पृथगेकदेकशिमतोत्घाटनेनैवोक्तः । स यथा । तत्र चेदं
कात्यायनसूत्रम् । अवत्तनाग्रे ऽन्यत्, गुणानुपहात् । अस्यार्थः । अथा-
वत्तस्य पुरोडाशधर्वादिः सकाशात् पृथक् कृतस्यावदानद्वयमात्रस्य
नाग्रे अन्यद्विस्तृत्वादनौथं यागार्थम् । कुतः । गुणानुपहात् । एवं
कृते मध्यपूर्वाद्धावदानरूपेण गुणेनात्रेन साधनभूतेन यागोऽनुगृहीतो-
भवति । शेषात् पुनरवदाय यागः क्रियते चेत्, तदा तस्य पूर्वाद्ध-
विकल्पत्वात् विगुण एव यागो भवेत् । कथम् । झवदानस्यैव या-

* प्रागुदीच्यागता, - इति क० पुस्तके पाठः ।

गार्थत्वपक्षे तस्य विनष्टत्वादवशिष्टस्यायागार्थत्वात् । समस्तपुरोडाशस्य यागार्थत्वेऽपि ह्यवदाननाशेन * तस्य विकलत्वात् । न चासौ यागो-
विगुण इत्यते । तस्माद्धविरन्तरमेवोत्पाद्यमिति ।

यत्पुनरुच्यते, सकलस्य पुरोडाशस्य हविषमिति तत्र पुरोडाशस्य यौ मध्यपूर्वाद्धविषयवौ तदपादानकन्तदवयवभूतमवदानद्वयं यागसा-
धनन्तन्नाशे मध्यपूर्वाद्धविषयविनि सकलरूपे पुरोडाशे योमध्यावयवः
पूर्वाद्धविषयव्यापादानभूतः स पूर्वावदानापेक्षयाऽवयवौ तस्मिन्न-
वदानोद्धरणेन विनष्टेऽपि † मध्योत्तरस्य पूर्वार्धात्तरस्य ‡ अवदा-
नद्वयोपलक्षणत्वेन विद्यमानत्वान्तत एव पुनरवदेयम् । ननु कृत्स्नस्य
मध्यपूर्वाद्धे अवदेये न विकलस्येति चेत् । तत्र । शास्त्रार्थत्वात् ।
मध्यादवद्यतीत्येतावदेव श्रूयते । न तु सकलस्य पुरोडाशस्य मध्या-
दिति । तस्मात् पूर्वशेषादेवावदेयम् ।

तत्र । गुणहानौ तु शेषभावात् ? । हविषो मध्यपूर्वाद्धभागस्य
यागं प्रति गुणभूतस्य यागसाधनभूतस्य हानौ नाशे सति न
पूर्वशेषादवदेयम् । कुतः । शेषभावात् । शेषत्वादेव । तस्या-
वशिष्टस्य शेषकार्यार्थत्वादित्यर्थः । कृत्स्नस्य हि पुरोडाशस्य यो-
मध्यदेशस्तदपादानकोयस्तस्योपरितनोऽद्भुष्टपर्वमात्रावयवः सोऽव-

* अवदाननाशेन, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तस्मिन्नवदानोद्धरणविनष्टेऽपि, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ पूर्वार्धात्तरस्य, - इति उ० पुस्तके पाठः । भमतु, मथ्यान्तरस्य पूर्वा-
र्धात्तरस्य, - इति पाठः प्रतिभाति ।

§ इदं सूत्रमिति प्रतिभाति ।

दातव्यः । अन्यस्त्वदेयस्यापादानभूतः । न चासाववदातव्यः ।
 स लिडादिशेषकार्यार्थः । अतोनासौ हविः । यत्तु हविस्तद्विन-
 ष्टम् । तद्विनाग्रे च हविरन्तरमेवोत्पाद्यम् । यदा च द्युवदानस्यैव
 यागार्थता, ततस्तद्विनाग्रे शेषस्य कार्यार्थत्वाभावात् द्रव्यान्तरं या-
 गार्थमुत्पाद्यम् । यदाऽपि समस्तपुरोडागसाध्योयागस्तदाऽपि द्युव-
 दाननाग्रे तस्य विकलत्वादविकलं हविरन्तरमुत्पाद्यम् । तस्मात्
 साधूक्तमवत्तनाग्रेऽन्यदिति । तदुक्तम् ।

संस्काराणां पुरोडाग्रे द्युवदानं प्रयोजकम् ।

तद्विनाग्राच्च नष्टास्ते नावदेयमतस्ततः ॥ *

गृहीतौ मध्यपूर्वाद्धौ तौ विनष्टाबुभावपि ।

अतः शेषस्य शेषत्वात् प्रधानत्वं न युज्यते इति ॥

अतएवाश्वलायनग्रहणं कुर्वन्नेकदेशिमतमिति सूचयति । अन्य-
 हविषोऽसम्भवे तु वक्ष्यते ।

येषां केषां चिदन्येषां हविषामयसम्भवे ।

सर्वत्राज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतादिति * ॥ ५६ ॥

अथ श्रूयते । यज्जुह्वां गृह्णाति तत्रप्रयाजेभ्योयदुपभुति गृह्णा-
 ति तत्रप्रयाजानुयाजेभ्य इति । तत्रैकस्योभयोर्वाऽऽन्यस्य नाग्रे किं
 प्रतिनिधेयमिति सन्देहे आज्यस्थाल्योराव्यान्तरं याह्यमिति प्राप्ते
 सिद्धान्तयति ।

जुह्वपभृद्गृहते नष्टे ध्रौवाज्यस्य सकाशतः ।

आज्यगृहणमाचष्टे कात्यायनमहामुनिः ॥ ५७ ॥

* इयं मूलकारिकैव प्रमाणातपोपन्यस्ता । इति वक्ष्यते इत्यन्यथ ।

जुह इति । तथा च कात्यायनः । जुहदुष्टे पुनर्यज्ञं सव्ये
भुवांघादाय ततोयज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥५०॥

अथ प्रसङ्गादाह । -

पशवुपाकृते याते मृते वाऽस्मिन्नकामतः ।

अन्यन्तद्रूपतद्वर्णतद्वयस्कमुपावहेत् ॥ ५८ ॥

पशाविति । उपाकृते उपाकरणे कृते मति याते पलायिते
मृते वा । अन्यं पशन्तरमुपावहेत् आसमेत । तदुक्तं कात्यायनेन ।
पशुष्वेदुपाकृतः पलायेत वायवे तमनूद्दिग्नान्यन्तद्वर्णं तद्वयसमासमे-
तेति । अकामत इति । पलायनोत्तरं महता प्रयत्नेन अश्वेषितव्यः ।
ततोऽप्यसामेऽन्यमासमेतेति भावः । मरणे तु विशेषमाह कात्या-
यनः । प्राक् प्रयाजेभ्यश्चेन्नियुक्तोसियेतान्यमासमेत । पूर्वस्य वर्षा
दक्षिणाग्नौ जुह्यात् सोमयेन्मार्जालीये ईजानाः पितर इत्यादि ॥
५८॥

पशन्तरोपादाने कृते यदि पूर्वोत्सवः * स्यात्तदा किं कुर्या-
दित्यत आह ।

तस्मिन्नुपाकृते पूर्वः पशुः सम्प्राप्यते यदा ।

नाद्रियेत तदा पूर्वमुपालम्भः परस्य वा ॥ ५९ ॥

तस्मिन्निति । पूर्वं पशुं नाद्रियेत । परस्योपालम्भः । पूर्वस्योपा-

* पूर्वोपालम्भ, - इति ड० पुस्तके पाठ ।

लभो वायवेऽनुपालभो वा । तदुक्तम् । उपालभ्यं तं वायवे तम-
नादरणं वेति ॥५८॥

पशौ पलायिते तस्मिन्* अनुपलभमाने च प्रतिनिधिमाह ।

पशुप्रतिनिधी ज्ञेयौ गौरश्च परस्परम् ।

पशुयागप्रसिद्ध्यर्थे ह्यगमेपौ परस्परम् ॥ ६० ॥

पशुरिति । अश्वगवयोरन्योन्यं प्रतिनिधत्वं सामान्यात् । एवं
ह्यगमेपयोः ॥ ६० ॥

ननु सामान्यं प्रतिनिधावुपोदयमिति । ततश्च † ह्यङ्गाभावे
मेधापेक्षया सामान्यात्कार्याच्छागोपालम्भितव्य इति प्राप्ते आह ।

कूटकर्णस्तथा काणः खण्डोवण्डस्त्वपन्नदन् ।

श्रोणः सप्तशफश्चेति न स्यात्प्रतिनिधिः पशोः ॥ ६१ ॥

कूट इति दाभ्याम् । कूटकर्णम्बिचकर्णः । काण एकाक्षः ।
खण्डोऽपुच्छः । वण्डोभग्नपृष्ठः । अपत् एकेन दाभ्यां त्रिभिर्वा
चरणैर्होतः । अदन् अदन्तः । श्रोणोऽमुष्कः । सप्तशफः एकेन शफेन
नूनः । तथा एकशफाश्चाकारचरणायः । एते सुख्या अपि यथो-
क्तच्छागाभावे नोपादेयाः, किन्तु मेघ एवोपादेयः ॥ ६१ ॥

तत्र हेतुमाह ।

* तस्मिन्, - इति नास्ति उ० पुस्तके पाठः ।

† तत्र, - इति क० पुस्तके पाठः ।

‡ भग्न, - इति क० पुस्तके पाठः । एवं टीकायामपि ।

अभक्ष्यत्वादेकशफो होमकार्येषु न क्वचित् ।

शाह्यः प्रतिनिधित्वेन सत्याषाढनिरूपणात् ॥ ६२ ॥

अभक्ष्यत्वादिति । दुष्टत्वादिति भावः । तदाह कात्यायनः ।
शिष्टभक्ष्यप्रतिषिद्धं दुष्टमिति ॥ ६१ ॥

सत्याषाढमतमुक्ता भरद्वाजमतमुपन्यस्यति ।

भरद्वाजस्तु नातीव निषिद्धं द्रव्यमाहरेत् ।

सामान्यचोदितं वाऽपि विशेषे विनिवारितम् ॥ ६३ ॥

भरद्वाज इति । अतीव निषिद्धम्, अयज्ञियामाषा इत्यादि ।
अधिकरणमवतारयति । सामान्येति । यथा । अग्नीषोमीयपशुमा-
ल्लभेतेत्यादि सामान्येन श्रुतम् । कापि कुचापि विशेषशास्त्रे विनि-
वारितं निषिद्धम् ॥ ६३ ॥

विचारविषयमाह ।

अनिषिद्धविशेषत्वमलब्धश्चेज्जिष्टया ।

तत्र जात्यन्तरं किं तत्सदृशं गृह्यतामुत ॥ ६४ ॥

तज्जातीयो विशेषो वा निषिद्ध इति संशये * ।

अनिषिद्धेति । अनिषिद्धोवाक्येन विशेषो यस्मिन्, तादृशमल-
ब्धश्चेदित्यर्थः । संशयमाह । जिष्टस्येति ॥ ६४ ॥

पूर्वांशं सत्याषाढमतं पूर्वपक्षीकृत्योत्तरपक्षमाह ।

वरञ्जात्यन्तरं तत्र निपिहोऽपि स्वजातिमान् ॥ ६५ ॥
 अकूटच्छागालाभे स्याच्छागः कूटोऽपि न त्वविः ।
 कूटच्छागाद्यभावे स्यान्मेपादिरिति भाष्यते ॥ ६६ ॥

वरमिति । मेघविषयमाह । कूटेति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

एवमेव न्यायमोपधादिद्रव्येष्ववतारयति ।

तस्माद्द्रव्यान्तराणाञ्च निपिह्वानामशेषतः ।
 धान्यकाष्ठवृणादीनामादानं युज्यते क्वचित् ॥ ६७ ॥

तस्मादिति । धान्यं प्रीच्यादिषु । काष्ठं पलाशेषु । वृणं वर्हिषि ।
 एतन्मतस्यास्वरसादाह । क्वचिदिति । ६७ ॥

पशुवदानक्षानौ पूर्वोक्तन्यायेनान्यपश्चालक्षप्रप्तौ सिद्धान्तमाह ।

प्राप्तं पशुवदानानां यावतामवल्लोपनम् ।
 तावत्कृत्वोद्यतं ग्राह्यमपि सर्वविलोपने ॥ ६८ ॥

प्राप्तमिति । ॥ ६८ ॥

अन्याचार्यसिद्धान्तमाह ।

अन्ये पशुवदानानां निःशेषमवल्लोपने ।
 तत्रार्ज्यं न ग्रहीतव्यं पशुरेवेति मन्यते ॥ ६९ ॥

अन्ये इति । एकस्य द्वयोस्त्यादीनां नाशे चाज्जेनावदेयम् ।
 सर्वावदाननाशे पशुन्तरमेवेति मन्यन्ते ॥ ६९ ॥

इदमत्रनाशे विशेषमाह ।

हृदयस्य विनाशे तु पशुमन्यं प्रयोजयेत् ।

यद्वा कातीयसूत्रेण तत्स्थानेऽपि घृतं भवेत् ॥ ७० ॥

हृदयस्येति । हृदयं पशुरिति वचनात् । कात्यायनमतसुपन्य-
स्यति । यदेति । तत्स्थाने हृदयस्थानेऽपि । तथावाह कात्यायनः ।
सर्वेषां वाऽऽज्यस्य जुहुयादर्थवादभावं पशुवचनम् ॥ ७० ॥

वपानाशे विगेषमाह ।

पश्चादृत्तिर्वपानाशे न त्वाज्यं तत्र गृह्यते ।

भरद्वाजमतादन्ये तत्राप्याददते घृतम् ॥ ७१ ॥

पश्चादृत्तिरिति । भरद्वाजमतेनाह । भरद्वाजेति ॥ ७१ ॥

यत्र यत्र पश्वन्तरालमोविहितोऽस्ति तत्र पूर्वपशोः प्रतिपत्त्यर्थ-
माह ।

यदा पश्वन्तरालमपक्षोऽत्र परिगृह्यते ।

नष्टश्रेयं पशोर्भागमुत्कारे सन्त्यजेत्तदा ॥ ७२ ॥

यदेति ॥ ७२ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति ।

येषां केषाञ्चिदन्येषां हविषामप्यसम्भवे ।

सर्व्वत्राज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ ७३ ॥

पशुनाशवद्भविरन्तरासम्भवेऽपि आज्यमुपादेयमित्याह । येषा-
मिति । स्पष्टम् ॥ ७३ ॥

सोमाभावे तु पूतीकाः पूतिकानामसम्भवे ।
 आदारान् छेदमूलानि गृह्णीयात् फाल्गुनानि वा ॥७४॥
 तदभावे तु गृह्णीयादौषधीः क्षीरसंयुताः ।
 तथैव वारुणा दूर्वाः कुशान् वा हरितस्तथा ॥ ७५ ॥
 बर्हिः कुशमयं ग्राह्यं न लभ्यन्ते कुशा यदि ।
 शरशैर्यमुतवाश्रवालमौज्जार्जुनेद्यवः ॥ ७६ ॥
 सुगन्धितेजना दारुदूर्वाक्षीरद्रुमा अपि ।
 कुशाभावे ग्रहीतव्या बर्हिःकार्ये पृथक् पृथक् ॥ ७७ ॥
 यदा सर्व्वतृणेभ्योऽपि ग्राह्यं बर्हिर्यथेषितम् ।
 शुकशुम्बकृष्णतूलदुर्गन्धतृणवर्जितम् ॥ ७८ ॥

सोमप्रतिनिधीनाह ।

सोमाभावे त्विति द्वाभ्याम् । यदि सोमं न विन्देत् पूतीकान-
 भिषुणुयादित्यत्र न सोमालाभे पूतीकविधिः । किन्तु प्रतिनिधितया
 प्राप्तेष्वनेकेषु द्रव्येषु पूतीकानां नियमः इति षष्ठे सिद्धान्तितम् ।
 एवञ्च पूतीकाभावे न पूतीकसदृशमुपादेयं किन्तु सोमसदृशमेवा-
 दारादिकमिति भावः ॥७४॥७५॥

बर्हिरिति । कुशमयं बर्हिरिति तावन्मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
 शराद्यो ग्राह्याः ॥७६॥७७॥

मतान्तरमाह । यदेति । शुकशुम्बादिवर्जनं यथा भवति तथा
 सर्व्वतृणेभ्यो बर्हिर्ग्राह्यम् । शुकशुम्बादिवर्जितेभ्यः सर्व्वतृणेभ्य इति
 यावत् ॥७८॥

बौधायनादिभिः प्रोक्तो विधिरथ मतात् पुनः ।

सूक्तलानेकलांश्चापि वर्जयन्त्यपरे बुधाः ॥ ७६ ॥

कुशाभावे कठाः प्राहुः पर्व्वपल्लवदोषधीः ।

वरूकरत्तारकटकपरिध्याधकवर्जिताः ॥ ८० ॥

मुख्यान्येवेति भापन्ते केचित् काशान् कुशान् शरान् ।

बल्वजान् पुण्डरीकाणि यवव्रीहितृणान्यपि ॥ ८१ ॥

पालाशः खादिरो वेधो मुख्यः स्यात्तदलाभतः ।

वनस्पतीनां सर्व्वेषामिध्मः कार्य्यो विशेषतः ॥ ८२ ॥

• बौधायनादिभिरिति । सोऽयं बौधायनादिसम्मतोविधिः । म-
तात् पुनरिति । मतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुनरप्रथमे भेदे
इति कौषात्, मतान्तरमाश्रित्यापरे सूक्तलानेकलांश्च वर्जयन्ति ।
सदृशानेकलांश्चापीति पाठान्तरम् ॥ ७६ ॥

मतान्तरमाह । कुशाभावे इति ॥ ८० ॥

मतान्तरमाह । मुख्यानीति । काशकुशादयः सर्व्वे मुख्याः । न
तु काशादीनां कुशप्रतिनिधित्वमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

पालाश इति । इध्मोनामाग्नीन्वनार्थः प्रादेशद्वयपरिमितकाष्ठ-
रूपः । स च पालाशः खादिरो वेति मुख्यः कल्पः । तदसम्भवे
प्रतिषिद्धवर्जं सर्व्ववनस्पतीनां कार्य्यः । खादिरपालाशयोर्विकल्पः ॥

८२ ॥

तत्रैतान् वर्जयेदृक्षान् कोविदारविभीतकौ ।
 कपित्थं करभं राजवृक्षं शाकद्रुमं तथा ॥ ८३ ॥
 नीपं निम्बं कारञ्जं च तिलकं शाल्मलीमपि ।
 श्लेष्मातकमपि त्यक्त्वा ग्राह्योऽन्यः सकलो द्रुमः ॥ ८४ ॥
 पालाशः खादिरो वैल्बो यूपो रौहितकोऽपि वा ।
 औदुम्बरो वा यूपः स्यादित्याहुः कठशाखिनः ॥ ८५ ॥
 यूपेष्वविद्यमानेषु ग्राह्यः कश्चिद्वनस्पतिः ।
 तदभावे तु यं कश्चिद् याञ्जिकं वृक्षमाहरेत् ॥ ८६ ॥
 अग्निहोत्रहवन्यत्र कार्या वैकङ्कती शुभा ।
 पालाशी तु कठश्रुत्या तदभावेऽन्यवृक्षजा ॥ ८७ ॥
 आपस्तम्बोक्तवृक्षोक्ता भवेयुः क्रतुषु सुचः ।
 शमीमथ्योऽथवा भूर्जवृक्षमथ्यः कठश्रुतेः ॥ ८८ ॥

प्रतिषिद्धानाह । तत्रेति दाभ्याम् । एतांस्त्यक्त्वाऽन्यः सकलो द्रुमो-
 पाह्य इति स्पष्टार्थमभिधानम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

यूपविधिमाह । पालाश इति दाभ्याम् । स्पष्टार्थो श्लोकौ ॥
 ८५ ॥ ८६ ॥

सुचमधिकृत्याह । अग्निहोत्रेति । अग्निहोत्रं ह्यते यथा सेध-
 मग्निहोत्रहवनी सुक् ॥ ८७ ॥

अग्निहोत्रादन्यत्राह । आपस्तम्बोक्तेति ॥ ८८ ॥

तदलाभे यथालाभमन्ययान्निकृष्टजाः ।

खादिरो मुसलः कार्य्यः पालाशः स्यादुलूखलः ॥ ८८ ॥

यद्दोभौ वारणौ कार्य्यौ तदभावेऽन्यदृष्टजौ ।

रौहीतकान् न्यग्रोधोत्थान्पालाशान् वा कठश्रुतेः ॥ ८९ ॥

कुर्वीत चमसांस्तेषामभावेऽन्यद्रुमोद्भवान् ।

आश्वत्यं वारणं नो चेद्दिङ्गापात्रमिहान्यजम् ॥ ९१ ॥

न लभ्यन्ते यदा गावो दक्षिणार्थेन चोदिताः ।

प्रत्येकं तत्र निष्कः स्यात्तद्वर्द्धं पाद एव वा ॥ ९२ ॥

द्रव्याणामेकजातीनां बहूनां यत्र चोदना ।

तत्रार्द्धं मुख्यलाभेऽपि शेषे प्रतिनिधिर्भवेत् ॥ ९३ ॥

मुसलोलूखलयोर्विधिमाह । खादिर इति ॥ ८८ ॥

मतान्तरमाह । यद्वेति । उभौ मुसलोलूखलौ । चमसप्रकृति-
माह । रौहीतकानित्यादिना ॥ ८९ ॥

कुर्वीतेति । रौहीतकानित्यादिना गतेन सम्बन्धः । आश्वत्य-
मिति । दिङ्गापात्रं तावदाश्वत्यं वारणं वा, कार्य्यम् । तदसम्भवे त्वन्य-
दृष्टजमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

नेति । निष्कादयो गोः प्रत्याश्वाधाः । निष्कस्त्वनेकधा स्मर्यते ।
तथा चाभरः । साष्टे ग्रते सुवर्णानां हेमुरोभृपणे पले । दीनारे-
ऽपि च निष्कोऽस्तीति । दीनारो ब्रह्मगुप्तेन व्याख्यातः । यथा ।
दीनारोरूपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णमप्रतितमो भागो-
रूपक उच्यते । मनु । चतुःशौवर्णिको निष्क इति ॥ ९२ ॥

सर्वोऽपि मुख्य एव स्यात् सर्वो गौणोऽथवा भवेत् ।
इत्येवमेकरूपत्वे न युक्तः कर्तुमाग्रहः ॥ ६४ ॥

गावो हेमानि वस्त्राणि चोद्यन्ते यत्र दक्षिणाः ।
तदभावे ददेन्मन्यांस्तत्संख्यानथवौदनान् ॥ ६५ ॥
तयोरभावे कन्दानि मूलान्याहो फलानि च ।
नित्यस्य कर्मणः कार्यं सर्वथैव समापनम् ॥ ६६ ॥
वाजपेयकृतौ सर्वदक्षिणानामसम्भवे ।

गावः सप्तदशैकेपां सम्भवेऽपीति सामगाः ॥ ६७ ॥
यज्ञोपवीतस्याभावे वस्त्रोपव्यानमाचरेत् ।

तदभावे तु सूत्रेण चिद्यतोपव्ययेत सः ॥ ६८ ॥
भुञ्जीयातां घृतेनैव स्वामिनाविष्टिमध्यतः ।

दध्ना क्षीरेण वा कार्यं घृताभावे तु भोजनम् ॥ ६९ ॥
द्रव्याणामित्यादिप्रोक्तद्वयं अज्वयम् ॥ ६९ ॥ ६४ ॥

गाव इति । मन्याम्, दधिमधुसलिलेषु सक्तवः पृथगेते वि-
चितास्तयम्बु मन्याः — इति गृह्यसूत्रे व्याख्याताः ॥ ६५ ॥

तयोरिति । तयोर्मन्धौदनयोः ॥ ६६ ॥

वाजपेयेति । एकेषामाचार्याणां मते सर्वदक्षिणासम्भवे सप्तदश-
गावो देयाः । सर्वदक्षिणासम्भवेऽपीति कन्दोगार्गा मतम् ॥ ६७ ॥

यज्ञोपवीतयेति । यज्ञोपवीतं उपदिष्टगुणोपेतं ब्रह्मसूत्रम् ।
तदभावे वस्त्रेषु, तदभावे चिद्यता सूत्रोपव्यानं कुर्यात् ॥ ६८ ॥

भुञ्जीयातामिति । स्वामिगौ दन्तौ । एष्टमन्यत् ॥ ६९ ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं गौणं द्रव्यं यद्यपि विद्यते ।

तथापि गौणवृत्त्याप्तं मुख्यं द्रव्यं ग्रहीष्यते ॥ १०० ॥

मुख्यवृत्त्यर्जितं द्रव्यं यागार्थं चेन्न लभ्यते ।

स्तेयादन्यैरसन्मार्गैरर्जितेनापि चेज्यते ॥ १०१ ॥

मन्त्रोक्तानुक्तगुणकं चोदितं चेन्न लभ्यते ।

मन्त्रानुक्तगुणं हित्वा स्यान्मन्त्रोक्तगुणादरः ॥ १०२ ॥

विशिष्टावयवद्रव्यं विशिष्टगुणयोगि च ।

चोदिताङ्गमलब्धं वै तत्र कार्य्या गुणादरः ॥ १०३ ॥

मुख्येति । वर्णानुसारेणानुशिष्टा वृत्तिर्मुख्या । अनन्तरवर्ण-
वृत्तिः पूर्वस्य गौणी । वृत्तिर्जीवनोपायः प्रतिपन्नादिरूपः । आम-
भर्जितम् ॥ १०० ॥

मुख्येति । स्तेयादन्यैरित्यनेन स्तेयार्जितधनेन न यद्यव्यमित्युक्तम् ।
असन्मार्गा अविक्रेयविक्रयादयः ॥ १०१ ॥

मन्त्रेति । मन्त्रोक्तगुणकं मन्त्रानुक्तगुणकं ब्राह्मणोक्तगुणकमित्ये-
तत् । यत्र मन्त्रब्राह्मणाभ्यां पृथक् पृथक् गुणा अभिहिताः, तत्र
तदुभयगुणयुक्तद्रव्यास्त्राभे ब्राह्मणोक्तगुणानुपेक्ष्य मन्त्रोक्तगुणा एवा-
दरणीया इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

विशिष्टेति । यत्राङ्गद्रव्यस्यावयवविशेषा गुणविशेषाद्योपदिष्टा-
स्तोभयोपसंहारासम्भवे गुणादरः कार्य्यः ॥ १०३ ॥

स्थूलादिपरिमाणञ्च द्रव्यं शुक्लादिरूपवत् ।

चोदिताङ्गमलब्धं चेत्तत्र रूपादरो भवेत् ॥ १०४ ॥

दूरासन्नगुणोपेतमङ्गं न प्राप्यते यदि ।

दूरवर्त्तिगुणं हित्वा स्यादासन्नगुणादरः ॥ १०५ ॥

नानाधर्मवदङ्गं चेदलब्धं तत्र गृह्यते ।

स्वभावबलवद्द्वर्म्मबलवच्छास्त्रचोदितम् ॥ १०६ ॥

शास्त्रधर्मान् प्रतिनिधौ शक्त्या सर्वान् प्रयोजयेत् ।

मुख्याभिधायकान्मन्त्राननूहेनैव कीर्त्तयेत् ॥ १०७ ॥

सर्व्वप्रतिनिधौ कार्य्यमनाज्ञातजपादिकम् ।

श्लोकेति । शिष्टयोः परिमाणरूपयोरुपसंहारासम्भवे परिमाण-
मुपेक्ष्य रूपमादरणीयम् ॥ १०४ ॥

दूरेति । अङ्गद्रव्यस्य दूरवर्त्तिन आसन्नास्य गुणा यत्रोपदिष्टा-
स्तत्रोभयोपसंहारासम्भवे आसन्नगुणादरः कार्य्यः ॥ १०५ ॥

मानेति । यत्राङ्गे नाना धर्मा उपदिष्टास्तत्र तावद्द्वर्म्मयुतस्या-
ङ्गस्यासम्भवे यो धर्मः स्वभावतो बलवान् यो वा बलवता शास्त्रेणो-
पदिष्टस्तद्द्वर्म्मयुतमङ्गं यहीतव्यम् ॥ १०६ ॥

शास्त्रेति । मुख्ये ये धर्माः शास्त्रेणोपदिष्टास्ते यावच्छक्ति प्रति-
निधौ प्रयोज्याः । मुख्याभिधायकास्य मन्त्राः प्रतिनिधावनूहेनैव
पाद्याः ॥ १०७ ॥

मर्म्मेति । प्रतिनिधुपादानेऽपि मुख्यस्य लोपात् प्रसक्तं वैगुण्य-

यदा प्रतिनिधानेनैवार्यसिद्धिः कठाशयात् ॥ १०८ ॥

यत् प्रतिनिधिर्जातुं नैव शक्यः कथञ्चन ।

तत्रापि वाक्यसामर्थ्यात्तत्कार्येऽन्यद्विधीयते ॥ १०९ ॥

आग्रयणे पशौ सोमे चातुर्मास्येषसम्भवे ।

इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्तत्कार्यप्रसिद्धये ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टिकार्येषु कार्या पूर्णाहुतिर्बुधैः ।

पश्चिष्टेरपि च स्थाने प्राहुः पूर्णाहुतिं परे ॥ १११ ॥

सत्रायागूर्यं तत्कर्तुमसमर्थस्य विश्वजित् ।

यदा चैधातवीया स्यात् सहस्रपशुदक्षिणा ॥ ११२ ॥

मनाज्ञातजपादिना ग्रमनीयम् । मतान्तरमाह । यदेति । प्रतिनि-
धिर्नैव कर्मसाद्गुण्याच्च तदर्धमनाज्ञातजपादिकमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

यत्रेति । न्यायप्राप्तप्रतिनिध्यभावेऽसदृशमपि वचनप्राप्तं प्रतिनि-
धेयमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

आग्रयणे इति । आग्रयणादौ यानि यानि कार्याणि न सम्भ-
वन्ति, तत्तत्प्रसिद्धयै वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तेष्टीति । प्रायश्चित्तेष्टिः तत्स्थाने पूर्णाहुतिर्वा कार्या ।
पश्चिष्टिस्थानेऽपि पूर्णाहुतिं केचिदिच्छन्ति । परे इति कुर्वन् अन्ये
नेच्छन्तीत्यपि सूचयति ॥ १११ ॥

सत्रायेति । सत्रं कर्तुंमागूर्यागूं कृत्वा यदि तत्कर्तुं न शक्नु-
यात्, तदा विश्वजितं सहस्रपशुदक्षिणां चैधातवीयामिष्टिं वा
कुर्यात् । आगूर्नाम याज्यादौ पठनीयो मन्त्रविशेषः ॥ ११२ ॥

उदातो मथ्यमानोऽग्निर्न जायेत यदि क्वचित् ।
 लौकिकेऽग्नावजाकर्णविप्रपाण्योरसव्ययोः ॥ ११३ ॥
 दर्भस्तम्बेऽसु वाऽनुज्ञा परयोर्होमयोर्द्वयोः ।
 यद्वैकस्यैव होमस्य काष्ठेऽनुज्ञाप्य वा भुवि ॥ ११४ ॥
 अरण्यारोपितोऽप्यग्निर्मथ्यमानो न चेद्भवेत् ।
 तत्रापि गतिरेपैव कर्तुं युक्ता मनीषिभिः ॥ ११५ ॥
 अरण्यारोपितस्याग्नेः पक्षान्तरमपीच्छति ।
 वीधायनो न शक्यं चेन्नन्यनं वाऽपि धारणम् ॥ ११६ ॥
 लौकिकं वह्निमादीप्य विहृत्याग्नेस्तु मध्यतः ।
 अरारोपितारणीं क्षिप्त्वा जुहुयादग्निहोत्रकम् ॥ ११७ ॥

उदात इति । यदाऽग्निर्उदातस्तदा मन्यनेनाग्निं सम्यादयेत् ।
 मथ्यमानोऽपि यद्यग्निर्नोत्पद्यते, तदा लौकिकाग्न्यादौ परयोर्होम-
 योरभ्यनुज्ञा । मतान्तरे त्वैकस्यैव होमस्य माघ्णानुज्ञया काष्ठादौ
 करणम् । द्वितीयस्तु होमः सर्वथाऽग्निमुत्पाद्य तदैव करणीयः ।
 अमव्ययोर्दक्षिणयोः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

अरणीति । अरण्यामग्निमारोप्याहिताग्नेः प्रवाधो विहितः ।
 प्रवाधे चारणिं मथित्वाऽग्निमुत्पाद्य तत्राग्निशेषं कर्तव्यम् । यदि तु
 मथ्यमानोऽप्यग्निर्न जायते, तदा पूर्वोक्तैव गतिः ॥ ११५ ॥

अथ मतान्तरमाह अरणीति दाम्भ्यम् । अरण्यामारोपित-
 ष्याग्नेरिति समन्वसत्तवणा पठौ । वीधायन इच्छतीति गतेन
 समन्वः । अग्निरारोपितो यस्यां तामरणिमग्नेर्मध्यतः क्षिप्तेत्यन्वयः ॥
 ११६ ॥ ११७ ॥

मन्यनं धारणं वाऽग्नेर्यावत्कालं न सम्भवेत् ।
 तावत्कालं जुहोत्येवमर्वागौपवसथ्यतः ॥ ११८ ॥
 पश्चादौ यदि निर्मन्थ्यो मथ्यमानो न जायते ।
 तत्कार्यं हेमशकलं भवतं न इति क्षिपेत् ॥ ११९ ॥
 अभिहृत्य व्याहृतिभिरथाम्नावग्निरित्यपि ।
 सावित्रादि प्रपद्येत भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ १२० ॥
 पत्नी चेद्विधवा भूत्वा प्रमीयेत कदाचन ।
 तदा श्रौताग्निशून्यत्वान्निर्मन्थ्येनैव दह्यते ॥ १२१ ॥
 पुनः परिणयाधाने स्वामिनो यदि सिध्यतः ।
 पत्न्यै मृतायै श्रौताग्निं दद्यान्निर्मन्थ्यमन्यथा ॥ १२२ ॥

एतादृशप्रकारेण होमस्यावधिमाह । मन्यनमित्यादिना ॥
 ११८ ॥

पश्चादाविति । निर्मन्थर इति मन्यनोत्पत्तस्याग्नेर्नामधेयम् ।
 मथ्यमानः मन् यदि निर्मन्थ्यो न जायते तदा भवतं न इति मन्त्रेण
 तत्कार्यं हेमशकलं क्षिपेत् ॥ ११९ ॥

मतान्तरमाह । अभिहृत्येति ॥ १२० ॥

पत्नीति । प्रमीयते क्षिपेत् । श्रौताग्निशून्यत्वादिति । पूर्वमृतस्य
 पत्युर्दाहे तद्विनियोगादिति भावः ॥ १२१ ॥

पुनरिति । पत्न्यां मृतायां पत्युः पुनः परिणयस्य पुनराधानस्य
 च सम्भावनायां श्रौताग्निना पत्नी दग्ध्वा पुनः परिणयं पुनराधानं
 च कुर्यात् । तदसम्भावनायान्तु निर्मन्थराग्निनैव स्यादग्ध्वया ॥

१२२ ॥

तथैवानेकभार्यस्य यद्येकाऽच प्रमीयते ।

नेच्छेत् पुनर्विवाहं चेन्निर्मग्न्येनैव तां दहेत् ॥ १२३ ॥

किन्वेतावदिहाप्यस्ति दग्ध्वा निर्मग्न्यवह्निना ।

उत्सर्गेष्ट्या त्यजेदग्नीन् पुनस्तानादधीत च ॥ १२४ ॥

मृतभार्यस्य यागादौ सर्वं स्त्रीकर्म लुप्यते ।

नान्येन केनचित् कार्यं मृतायाः कर्म किञ्चन ॥ १२५ ॥

फलीकरोति यः कश्चिदिह दासी पिनष्टि च ।

संपत्नीयाहुतिस्तत्र सर्वथैव च लुप्यते ॥ १२६ ॥

अस्त्रीकस्य हविःपाको नियतः पूर्वपावके ।

सर्वथा नापरे वहाविति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ १२७ ॥

तथैवेति । अज्जर्यः श्लोकः ॥ १२३ ॥

अथैव विशेषमाह । किन्त्विति । मृतां पत्नीं निर्मग्न्याग्निना दग्ध्वा उत्सर्गेष्टिविधिना अग्नीन् परित्यज्य तानग्नीन् पुनरादधीत ॥ १२४ ॥

मृतभार्यस्येति । पत्नीकर्मशून्य एव तस्य याग इत्यर्थः । पत्न्याः प्रतिनिधिरूपेणापि केनचित्तत्कर्म न कर्त्तव्यमित्याह । नान्येनेति ॥ १२५ ॥

पत्नीकर्मशोपे फलीकरणादिकमपि न स्यात् तद्भावे च हविरेव न निर्वहेदित्यागद्वाहं । फलीकरोतीति । यः कश्चित् श्रियादिः । अज्जन्यत् ॥ १२६ ॥

विशेषमाह । अस्त्रीकस्येति ॥ १२७ ॥

एवमुत्सर्गतः सर्वं पत्नीकर्म विलुप्यते ।
 मृतभार्य्यस्य चैकाकिनोऽग्निहोत्रादि जुह्वतः ॥ १२८ ॥
 पत्नीमन्त्रान् जपेत् स्वामी जीवन्ती चेन्न शक्नुयात् ।
 लोपश्वायवा तेषामिति सूत्रेषु केषु चित् ॥ १२९ ॥

उपमंहरति । एवमिति ॥ १२८ ॥

मृतभार्य्यस्य विधिमुक्तेदानीं जीवन्त्येव पत्नी पद्यशक्ता भवति
 तदा किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह । पत्नीमन्त्रानिति । मता-
 न्तरे तु जीवन्त्यामशक्तायां पत्न्यां पत्नीमन्त्राणां लोप एवेत्यर्थः ॥
 १२९ ॥

एवं केशवसिद्धान्तो मृतभार्य्यस्य भाषितः ।
 आचार्यान्तरसिद्धान्ताः पुनराधौ प्रपञ्चिताः ॥ १३० ॥

एवमिति । एवं पूर्वाक्तप्रकारोमृतपत्नीकस्य केशवसिद्धान्तानु-
 सारेण भाषितः उक्तः । ननु अपत्नीकस्थान्येऽपि शास्त्रान्तरगोचरा-
 विषयाः सन्तीति न्यूनत्वमाशङ्क्य परिहरति । आचार्येति । भविष्य-
 न्तीति शेषः । स्वसूत्रसूत्रान्तरेषु । तेषां भिन्नप्रदेशीयत्वेन नाचो-
 ङ्गविताः, किन्तु पुनराधिस्थले एव तेषां प्रपञ्चनं भविष्यतीति
 भावः ॥ १३० ॥

अपत्नीकाधिकारोपजिजीविषया इदमाह ।

प्रसूतायामशक्तायामपेतायां च केचन ।
 रजस्वलाविधिं प्राहुर्मैथुनाह्वानवर्जितम् ॥ १३१ ॥

प्रसूतायामिति । प्रसूताशब्दन पुत्रजननमित्तकविंशतिदिनात्म-
ककर्मानधिकाररूपामौषवती लक्ष्यते* । कन्याजननप्रयुक्तेकमा-
सात्मकत्वं कन्याजनौ । अग्रस्ता अममर्था रोगादिना । अपेता ।
दूष गतौ । अप दूरं इता गता । अप दूरप्रसर्पणे इति विश्वः ।
मृतायामिति यावत् । चकारात् प्रोपिता पतिताऽपि मंगच्छते ।
केचन आचार्याः । अत्र कश्चिदिति वक्तव्ये यङ्वादिमममतिदर्शन-
दारा स्वाभिमतत्वयुक्तत्वे यञ्चयन् केचनेत्याह ।

आसु रजस्रलाधर्मातिदेशार्थमाह । रजस्रलेति । रजस्रलायां
मत्यां योविधिः कल्पे दृष्टः स एवात्र प्रसूतादियु प्राङ्गः । तामपरुध्य
थनेतेत्यादिकः । पक्षौकर्मलोपपत्रो योक्तामादनादिरूपो वा पत्रः ।
उभयरूपोविधिरिति यावत् । शूयते चापस्तम्बसूत्रे मैथुनाङ्गान-
संज्ञकं कर्म, तस्यादृष्टार्थत्वमाशङ्क्य रजस्रलाधर्मातिदेशाच्च प्राप्तं
परिहरति । मैथुनेति । मैथुनार्थमाङ्गानं मन्त्रकरणकं शास्त्रेणो-
पदिष्टम् । तद्विहायान्यत् प्रसूतादियु भवतीत्यर्थः । तस्य दृष्टार्थत्वे
सति पुरुषार्थत्वादिति भावः । ननु न देवताग्निशब्दक्रियाः परार्थ-
त्वादिति प्राक् प्रपञ्चितम् । तत्र मन्त्राणां प्रतिनिधिर्न वेति
सन्देहे नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् । आरम्भनियमः
दोषदासमाप्तौ † ॥१२१॥

* लभ्यते, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† अत्र कियान् यज्यश्रुटित इति प्रतिमाति ।

होतुर्याज्याऽनुवाक्यासु विस्मृतिर्यदि जायते ।
 तदाऽऽग्नेयौभिरैन्द्रीभिः प्राजापत्याभिरेव च ॥ १३२ ॥
 यजेद्दुयाज्यानुवाक्याभिर्याह्वतीभिरथापि वा ।
 अनुमन्त्रणमन्त्रेषु याजमानेषु विस्मृतौ ॥ १३३ ॥
 तदा व्याहृतिभिः कुर्यात् स्वामी तदनुमन्त्रणम् ।
 दौक्षावेदनसुब्रह्मण्यादिकार्येष्वशेषतः ॥ १३४ ॥
 पित्रादीनां सुतादीनां मध्ये यन्नामविस्मृतौ ।
 अकृतं यस्य वा नाम निर्दिशेत्तं तमेव वा ॥ १३५ ॥
 जातिनक्षत्रगोत्रानुष्ठानान्यतमसंज्ञया ।
 तथेष्टौ प्रियपुत्रस्य पित्रादीनां पितृकृतौ ॥ १३६ ॥
 छिन्नं लूनञ्च पिष्टञ्च सान्वाय्यं मृन्मयं तथा ।

होतुरिति । याज्या नाम हविस्त्यागार्था षट्चः । अनुवाक्यासु
 देवताज्ञानार्थाः । तद्विस्मरणे आग्नेय्यादीनामन्यतमाभिर्यज्ञभिर्या-
 ह्वतिभिर्या यजेत् । यद्यपि मन्त्रे प्रतिनिधिर्नैत्युक्तं, तथापि वचनात्
 कश्चित्तथात्वमादरणीयम् । स्पष्टमन्यत् । नामाधिकृत्याह । दौक्षेति ॥
 पित्रादीनामिति । पित्रादीनां पुत्रादीनां वा कस्य चित्त्वा-
 न्नोविस्मरणे प्रमादादनिर्देशे वा समस्तस्यैव वाक्यस्य तन्नाममात्रस्य
 वा निर्देशः कार्यः ॥ १ ३ २ ॥ १ ३ ३ ॥ १ ३ ४ ॥ १ ३ ५ ॥

नामविस्मरणे निर्देशप्रकारमाह । जातौति ॥ १ ३ ६ ॥

छिन्नमिति । यथाविधनुत्पाद्य लोकमिद्वृद्धेद्गृहीयात्तदा

लोकसिद्धं गृहीतञ्चेन्मन्त्रा जप्याः कठाश्रयात् ॥ १३७ ॥

छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रियत क्रतुं प्रति ।

तत्तन्मन्त्रजपं प्राह भरद्वाजः कृताकृतम् ॥ १३८ ॥

छिन्ने चावहते लूने पिष्टे दग्धे च मृन्मये ।

खाते च लौकिके प्राप्ते जपोनास्त्येव वाजिनाम् ॥ १३९ ॥

उक्तानि परिमाणानि वेदेरप्यग्निसद्यनाम् ।

तदसम्भवतो ह्रासं कुर्यादर्याविरोधतः ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्य प्रमाणं तु व्याख्यातमनलाहितौ ।

तस्यासम्भवतस्तिर्यग्यवचितयमङ्गुलम् ॥ १४१ ॥

प्रयोगकाले तत्तन्मन्त्रा जप्याः ॥ १३७ ॥

मतान्तरमाह छिन्नादीति । तथाच भरद्वाजमते तत्तन्मन्त्रान्
जपेद्वा न वा जपेत् ॥ १३८ ॥

मतान्तरमाह । छिन्ने इति । तथाच कठानां मन्त्रजपोनियतः,
भरद्वाजीयानां कृताकृतः, वाजिनान्तु न भवत्येव ॥ १३९ ॥

उक्तानीति । वेदेरग्निष्टस्य च शास्त्रोपदिष्टपरिमाणसम्भवे
थावता परिमाणेन प्रयोजनं निर्वहति तावत्परिमाणं ह्रस्वमपि
कुर्वीत ॥ १४० ॥

अङ्गुलस्येति । यथोक्तपरिमाणसम्भवे तिर्यक्स्त्रापितयववि-
तयमेवाङ्गुलपरिमाणं भवति ॥ १४१ ॥

वेदिसन्नमनार्थाय रज्जोराकर्षणे यदि ।
 महीतलं न पर्याप्तं तत्रेवं विधिमाचरेत् ॥ १४२ ॥
 श्रोण्यंसदेशान्तरालमाचीं रज्जुं विधाय तु ।
 तस्य द्वादशकं भागमपरं तत्र निक्षिपेत् ॥ १४३ ॥
 रज्जुस्त्रयोदशंशेन शङ्को न्यस्ता यथा स्पृशेत् ।
 श्रोण्यंसयोरन्यतरं तावद्दूरे निहन्ति तौ ॥ १४४ ॥
 शङ्कुदक्षिणश्रोण्यंसौ दक्षिणेन ततस्तयोः ।
 शङ्कोर्निक्षिप्य तत्पाशौ तां रज्जुं तदनन्तरम् ॥ १४५ ॥
 श्रोणिं प्रति समाह्वय्य तत्र आरभ्य चांसतः ।
 दृढकार्ये लिखन्नेव वेदिं दक्षिणतो नमेत् ॥ १४६ ॥
 एवमुत्तरतो नामः पूर्वपश्चिमतोऽपि च ।
 यस्यां दिशि नमेद्देदिस्तस्यां श्रोण्यंसतो वहिः ॥ १४७ ॥
 श्रोणिभ्यां च तथाऽंशाभ्यां द्वौ द्वौ शङ्कू वहिः क्षिपेत् ।
 रज्जुर्द्वयोर्द्वयोः शङ्कोः पूर्ववत् न्यस्य नामयेत् ॥ १४८ ॥
 पूर्वपश्चिमयोरज्जुस्तत्तन्मानानुसारिणी ।
 तत्तद्रज्ज्वनुसारेण तत्तच्छङ्कोर्वहिः क्रिया ॥ १४९ ॥

वेदीति । एषा च प्रक्रिया याज्ञिकेभ्योऽवगन्त्या ॥ १४२ ॥

१४२ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् ।
 न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १६२ ॥
 एकपक्षगतो यावान् होमसङ्घोऽतिपद्यते ।
 पक्षहोमविधानात्तं हुत्वा तन्तुमतीं यजेत् ॥ १६३ ॥
 स्वकालोत्कर्षतः कश्चिद् गौणकालो निरूपितः ।
 अपकर्षाद्यान्योऽपि गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥
 आमयाव्यार्त्तिमानापदगतो वाऽध्वगतोऽपि वा ।
 राष्ट्रभ्रंशे धनाभावे गुरुगेहे वसन्नपि ॥ १६५ ॥
 अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेषागतेषु च ।
 समासमग्निहोषाणां यथासम्भवमाचरेत् ॥ १६६ ॥

उत्तरमाह । मुख्येति ॥ १६२ ॥

अथेदानीं पक्षहोममधिकृत्याह । एकेति । अतिपद्यते लुप्यते ।
 अतिपद्यते इति तु समीचीनः पाठः । तं होमसङ्घम् । तन्तुमती
 नाम प्रायश्चित्तेष्टिविशेषः ॥ १६३ ॥

खेति । पूर्व्वं स्वकालोत्कर्षेण स्वकालात् परत इत्येतत्, पूर्व्वस्य
 कर्षणो गौणकालो निरूपितः, अथेदानीं स्वकालात् पूर्व्वतोऽपि
 गौणकालो निरूप्यते ॥ १६४ ॥

तत्र निमित्तान्याह । आमयावीत्यादिना । समासः सङ्क्षेपः ॥
 १६५ ॥ १६६ ॥

निमित्तानामिहैतेषां निर्दिश्यैकं यदुच्यते ।
 तत्सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात् प्रतिपादितम् ॥ १६७ ॥
 यज्ञहोमानशेषान् वा श्रेयहोमानथापि वा ।
 समस्य जुहुयात्तत्र प्रयोगोऽयं निरूप्यते ॥ १६८ ॥
 प्रतिपद्यन्त्रयेत्सायमापद्यन्त्र वा दिने ।
 यावन्त्यौपवसथ्याहात् प्राग्दिनानि भवन्ति हि ॥ १६९ ॥
 तावन्ति परिगृह्णीयाच्चतुरन्त्रयनानि च ।
 पाचान्तरसहायायां नित्यायां प्राक्ततसुचि ॥ १७० ॥
 स्थूलं सुगन्तरं वाऽपि कृत्वा तत्र समुन्नयेत् ।
 एका समित् सकृद्धोमः सकृद्देव निमार्जनम् ॥ १७१ ॥
 उपस्थानं सकृत्कार्यं श्रेषा प्रकृतिरिष्यते ।

निमित्तानामिति । एषां निमित्तानां मधादेकं निमित्तं निर्दिश्य यदुच्यते, तत् सर्वेषु निमित्तेषुक्तां जानीयात् ॥ १६७ ॥

पठेति । तत्रायं वक्ष्यमाणः प्रयोगो निरूप्यते ॥ १६८ ॥

प्रतिपदीति । औपवसथ्याहात् पर्वदिनात् प्राक् तावन्ति दिनानि, तावन्ति चतुरन्त्रयनानि प्रतिपदि दिनान्तरे वा सायं गृह्णीयात् । एकस्यां सुचि तावतामममावेशमाशङ्काह । पाचान्तर-सहायायामिति । वृहति पाचान्तरे सुचं स्थापयित्वा तत्र चतुरन्त्रयनानि गृह्णीयादित्यर्थः ॥ १६९ ॥ १७० ॥

मतान्तरमाह । स्थूलमिति । समुन्नयेदिति तावन्ति चतुरन्त्रयनानि इत्यनेन भवत्यते । होमप्रकारमाह । एकेति ॥ १७१ ॥

मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।
 गौणकालेऽपि कर्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ १५० ॥
 आ सायमाहुतेः कालात् कालोऽस्ति प्रातराहुतेः ।
 प्रातराहुतिकालात् प्राक् कालः स्यात् सायमाहुतेः ॥ १५१ ॥
 पौर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः ।
 पौर्णमासस्य कालात् प्राग्दर्शकालोऽपि विद्यते ॥ १५२ ॥
 वैश्वदेवस्य कालोऽस्ति प्राक् प्रधासविधानतः ।
 प्रधासानां च कालोऽस्त्या साकमेधीयकालतः ॥ १५३ ॥
 स्यात् साकमेधकालोऽप्या शुनासीरीयकालतः ।
 शुनासीरीयकालोऽप्या वैश्वदेविककालतः ॥ १५४ ॥
 श्यामाकैत्रीहिमिश्रैव यवैरन्धीन्यकालतः ।
 प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं न त्वचाग्रयणात्ययः ॥ १५५ ॥
 दक्षिणायनकाले या पश्चिज्या योत्तरायणे ।

अथेदानीं कालातिपाते विधिमाह । मुखेति । अवशमित्य-
 नेन काम्यानां कालातिपाते लोप एवेति ध्वनितम् ॥ १५० ॥

आ सायमिति । सायमाहुतिकालपर्यन्तमित्यर्थः । तत्पूर्वमिति
 यावत् । एवमुत्तरचापि । श्यामाकैरिति । तथा च ब्रीहियागकालात्
 पूर्वकालः श्यामाकयागस्य, यवयागकालात् पूर्वकालः ब्रीहियागस्य,
 श्यामाकयागकालात् पूर्वकालश्च यवयागस्य गौणकाल इत्यर्थः ॥
 १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि ॥ १५६ ॥
 एवमागामियागौयमुख्यकालादधस्तनः ।
 स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥ १५७ ॥
 यद्वाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् ।
 गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि ॥ १५८ ॥
 गौणेष्टेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् ।
 प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥ १५९ ॥
 प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् ।
 नित्येष्टिमग्निहोत्रं च भरद्वाजौयभाष्यतः ॥ १६० ॥
 मुख्यकाले हि मुख्यं चेत् साधनं नैव लभ्यते ।
 तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणताऽपि वा ॥ १६१ ॥

कतिचिदुदाहरणानि प्रदर्शयित्वा सामान्यत आह । एवमिति
 ॥ १५७ ॥

मतान्तरमाह । यदेति । अन्तरालवत् मध्यकालस्येव ॥ १५८ ॥
 गौणकालेऽपि प्रायश्चित्तं कृत्वातिपतितं कर्म कर्त्तव्यमित्याह ।
 गौणेऽपि ॥ १५९ ॥

मतान्तरमाह । प्रायश्चित्तमिति । प्रायश्चित्तमकृत्वा नित्येष्टि-
 मग्निहोत्रं गौणकाले कुर्यादिति भरद्वाजसूत्रभाष्यहतां मतम् ॥
 १६० ॥

कालद्रव्ययोः कस्य प्राधान्यमिति शृच्छति । मुख्येति ॥ १६१ ॥

अमुमेव प्रकारं प्रातर्होमेऽप्यतिदिशति ।

एवमेवोत्तरवाङ्मि प्रातर्होमान् समस्य तु ॥ १७२ ॥

जुहुत्वौपवसथ्याहप्रातर्होमावधीन् सक्तत् ।

एवमिति । उत्तरवाङ्मि द्वितीयदिने । प्रातर्होमान् कौटुशान् ?
 औपवसथ्याहः पर्वदिनं, तत्कालीनप्रातर्होमपर्यन्तान् समस्य, ता-
 वतां चतुरस्रयनानां समास कृत्वा, सक्तदेकेन प्रयत्नेन जुहोति । यन्तु
 धौधानीये पर्वहोमपर्यन्तं समासोऽत्र भवतीत्युक्तम् । तस्याये व्यवस्था
 भविष्यति ॥१७२॥

ततश्च पञ्चदयोपन्यासार्थमाह ।

समारोपविधानेन समारोपयतेऽनलान् ॥ १७३ ॥

ये धार्यन्तेऽथवा धार्यान्धारयत्येव पूर्ववत् ।

समारोपेति । समारोपस्य विधानं विधिलेनाग्नीन् समारोप-
 यन्ते । वज्रवचनोपादानात्केषामित्याकाङ्क्षायामाह । य इति । ये
 अग्नयो नित्यं धार्यन्ते । तेषामित्यर्थः । ततश्च नित्याजस्राणाङ्ग-
 तश्रियादीनां सर्वेष्वग्निषु । अन्यथा गार्हपत्य एवेति भावः ।
 पक्षान्तरमाह । अथ वेति । धार्यान् । गार्हपत्यस्य चयाणां पूर्ववच्चि-
 त्यहोमार्थं धारणं यथा प्राप्तं तथैव हतहोमसमासस्यापि धारणं
 भवतीति भावः । वज्रवचनन्तु, अन्याहिताजस्राभिप्रायेण । स चायं
 दादशरात्रमेव भवति । एवं चापदनुसारेण हतहोमसमासस्य समा-
 रोपोऽस्त्यमुनैव न्यायेन । नित्यं होमिनोऽपि प्रवासामयावित्वनि-

मित्तवशाद्धारणाशक्तौ होमप्रयोगमपहृज्य प्रत्यहं समारोपोऽप्युक्तौ-
भवति । तथा चाथर्वपरिशिष्टे । अत्यशक्तौ काले काले प्रच-
र्यात्मनि समिधि वाऽऽरोपयेदत्यन्ताशक्तावपहृज्यापि प्रचर्यारोपये-
न्नित्यानि नातिपातयेन्नोत्कर्षणावरोपयेदिति ॥ १७२ ॥

पञ्चहोमप्रकारमुक्त्वा शेषहोमप्रकारमाह ।

एवं प्रतिपदोऽन्यत्र यत्रापदुपपद्यते * ॥ १७४ ॥
तत्रैवोपवसथ्याहात् प्राग्यत्रापद्विनश्यति † ।
तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र वा ॥ १७५ ॥
तदादीनां तदन्तानां होमानां स्यात्समस्यता ‡ ।

एवमिति । एवं येन प्रकारेण पञ्चहोम उक्तस्तेनैव प्रकारेण
शेषहोमः कार्यं इत्यर्थः । अथञ्च विशेषः । प्रतिपद्यतिरिक्तदिने
द्वितीयादिषु यस्मिन् दिने चापत्प्राप्तिस्तद्दिनमारभ्य पर्वहोमदि-
नात् प्राक्, अथवा यद्दिने चापस्मिष्टन्तिस्तद्दिनपर्यन्तं वा भवति ।
सर्वोऽप्ययं संमस्र होम एव । आपन्निमित्तकोद्वादिदिनात्मकोऽपि
भवतीत्याह । तृतीयायामिति । स्पष्टम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

अचार्थं कठमस्मतिं दर्शयन्नाह ।

* जायते, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† तत्रैवोपवसथ्यात् प्राक् यत्र द्यापदिनश्यति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ यदाऽऽपच विनश्यति इति छ० पुस्तके पाठः ।

§ समासता, - इति क० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

आपदेवावधिर्होमसमासस्याभ्युपेयते ॥ १७६ ॥
 तस्मात् कदाचिदारभ्य यावतस्तावतोऽपि वा ।
 आपत्कालसमान् होमान् समस्येदेकपक्षगान्* ॥१७७॥
 अतएव द्विरात्राय चिरात्रायाधिकाय वा ।
 समस्य जुहयाहोमानित्येवं पथ्यते कठैः ॥ १७८ ॥
 प्रवासिनोऽग्निहोत्रस्य पञ्चाहं सप्त वा पुनः ।
 सायं प्रातः पृथग्घोमा एकस्मिन्नहनीति च ॥ १७९ ॥
 एवमेकत्र पक्षे ये होमास्तेषामग्नेषतः ।
 न्यूनानां वा समासः स्यान्न पक्षान्तरवर्तिभिः ॥ १८० ॥
 सर्वथौपवसथ्याहे सायं होमः पृथग् भवेत् ।
 तथैव यजनीयाहे प्रातर्होमो भवेत् पृथक् ॥ १८१ ॥

आपदिति । अवधिरारम्भसमाप्त्योः । ननु होमसमासस्यापद-
 वधित्वेन दीर्घापदि तावत्कालं होमसमास इत्यत आह । एक-
 पक्षगानिति । तत्स्वरूपमाह । अतएवेति । स्पष्टम् । प्रवासनिमि-
 त्तविशेषेण समासे विगोपमाह । प्रवासिन इति । उपसंहरति ।
 एवमिति । एकपक्षे ये होमास्तेषां मध्ये अग्नेषतः अग्नेषाणां न्यूनानां
 वा समासः । न तु पक्षहोमाख्यया पक्षान्तरवर्तिभिर्दिने मह
 समासः । तत्र हेतुमाह । सर्वथेति । सर्वथा महापत्सत्वेऽपि । औप-
 वसथ्याहे पर्वदिने सायन्होमः पृथक्, न समासेन । तथैवापत्सत्वेऽपि

* संचिपेदेकपक्षगान्, - इति ग० पुस्तके पाठ ।

घजनीयाहे धागदिने प्रातर्होमः पृथक् भवेत् । तथा च सायं
समासहोमानां चतुर्दशीसायंहोमान्तानां समासः । एवं पर्वप्रात-
र्होमान्तानां च प्रातर्होमानां समासः । न ततः परम् । औपवसव्याहे
पर्वदिने ॥१७६॥१७७॥१७८॥१७९॥१८०॥१८१॥

पर्वोपवासशून्यञ्चेत् प्राप्तं केनापि हेतुना ।
तदा तत्सायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यते ॥ १८२ ॥

यदा देवान् मानुषाद्वा प्रतिबन्धात्पर्वणि यमनियमाकरणे तु
पर्वसायंहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यो भवति । एकपत्रगतत्वात् ।
प्रातर्होमस्तु पृथगेव । अन्ये तु पर्वसायंप्रातर्होमावपि पूर्वैः सह
समस्यौ । समासस्यापत्तिमित्तकत्वात् ॥१८२॥

तावता नापगच्छेच्चेदापत्पक्षान्तरेऽपि च ।
पुनस्तत्रापि कत्तव्यः समासः पृथगेव हि ॥ १८३ ॥

तावतेति । तत्रापि पक्षान्तरेऽपि ॥१८३॥

पूर्वोक्तमेवानुवदति ।

न तु पक्षान्तरस्थानां समासश्चोद्यते मिथः ।
एवमापन्नतः पक्षे पक्षे चैवं समाचरेत् ॥ १८४ ॥
तृतीयेऽनन्तरे पक्षे समासं न समाचरेत् ।

न त्विति । दीर्घांपदि पक्षहोमनियममाह ।

एवमिति । एष्टम् ॥१८४॥

ननु निमित्तमत्वे किं कार्यमत आह ।

तावता नापगच्छेद्देवापत्यक्षे तृतीयके ॥ १८५ ॥

कच्छेणापि विनिर्वर्त्य तत्र होमान्दिने दिने ।

पक्षान्तरे पुनः कामं पक्षहोमादिमाचरेत्* ॥ १८६ ॥

कठैः पक्षद्वयन्त्वेव † पक्षहोमो विनियम्यते ।

तावतेति । कच्छेण मङ्कटेन । एवमपि आपदनितृत्तौ चतुर्थ-
पक्षे पुनः पक्षहोमः कार्य इत्याह । पक्षान्तरे इति । तत्र कठसम्भ-
तिमाह । पक्षद्वयमात्रं पक्षहोमो भवतीति नियमात् ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

अन्याचार्यमतमुत्थापयति ।

आपचेदनुवर्त्तेत दीर्घकालं कदाचन ॥ १८७ ॥

यावज्जीवमविच्छिन्नान् पक्षहोमान् समाचरेत् ।

आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनाऽवधिः ॥ १८८ ॥

आपदिति । स्पष्टम् ॥ १८७ ॥ १८८ ॥

समामहोमे प्रकारान्तरमाह ।

अथापरः समासस्य प्रकारः प्रतिपाद्यते ।

सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु ॥ १८९ ॥

आपन्नोजुहुयात्तत्र समिदेकाऽथवा द्वयम् ।

* पक्षहोमादि चाचरेत्, - इति ड० पुस्तके पाठ ।

† पक्षद्वयं यावत्, - इति ग० पुस्तके पाठ ।

अथेति । सायंप्रातर्होमौ सायं समस्य होतव्यौ । समिच्चैका-
द्वे वा भवतः । उभयथा अथवात् ॥ १८८ ॥

तन्त्रे विशेषमाह ।

सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते ॥ १८० ॥
चतस्र आहुतीः कुर्यात् तत्र द्वे सायमाहुती ।
द्वे प्रातराहुती सायंहोमे चैका समिद्यदि ॥ १८१ ॥
समित् कृता द्वितीया चेत् सा भवेत् प्रातराहुतौ ।
द्विःसायंहोमवन्मृज्याद्द्विःप्रातर्होमं वत्सुचम् ॥ १८२ ॥
भक्षमन्त्रे भवेदूह आग्नेयं सौर्यमित्यपि ।
उपस्थानं संकृत्कार्यं श्रेयं प्रकृतिवद्भवेत् ॥ १८३ ॥
केचिद्द्वे आहुती हुत्वा संविश्यैव निमील्य वा ।
विच्छिद्यैतावता * होमौ कुर्याद्द्वे आहुती ततः ॥ १८४ ॥
कल्पभाष्ये पुनश्चान्यदापत्कल्पान्तरं स्थितम् ।
पक्षहोमादिकाः पूर्वमापत्कल्पानिरूपिताः ॥ १८५ ॥
सायंप्रातःकालभेदसंपाद्याः सर्व एव ते ।
आपद्गुरुत्वमालोच्य कदाचित्सायमेव ते ॥ १८६ ॥
उभयेऽपि समस्यन्ते सायंप्रातस्तना अपि ।
इत्थं समस्तहोमानां † समासान्तरमापदि ॥ १८७ ॥

* विच्छिद्य तावता, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† समस्य होमना, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सायन्तनान् समस्यादौ सर्वान् प्रातस्तनानपि ।
पुनस्तानुभयान् सायं समस्येदुक्तमार्गतः ॥ १६८ ॥

सायमिति ।

सायमादिप्रातरन्तमेकं कर्मप्रचक्षते इत्युक्तत्वात् कर्मणः साय-
मुपक्रमत्वेन सायंहोमस्य मुख्यत्वम् । चतस्र इति । यद्येका समित्
क्रियते तदा सा सायंहोमे होतव्या । समिद्वयपक्षे त्रैका सायंहोमे
प्रातर्होमे चैका होतव्या । सुचं च वारद्वयं सायंहोमवत् वारद्वयं च
प्रातर्होमवत् मृज्यात् ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

विशेषान्तरमाह । भवेति । मतान्तरमाह । केचिदिति ।
आहुतिरिति शेषः । आहुतिद्वयहोमानन्तरं संवेष्टं निमीलनं वा
ह्वा तावतीवापराहुतिद्वयेन विच्छेदं सम्पाद्यापराहुतिद्वयं होतव्यं
न तु भैरन्तर्येणेति भावः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

मतान्तरमाह । कल्पेति । आपत्कल्पेऽपि समस्यमाना होमाः
सायंप्रातःकालभेदेन सम्पादनीयाः । सायंहोमाः सायं, प्रातर्हो-
माश्च प्रातः सम्पाद्या इत्यर्थः । आपदो गौरवातिरेके तु सायमे-
वोभयहोमाः कर्तव्याः । तत्रापि प्रकारमाह । सायन्तनानिति ॥
१६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पक्षहोमे हि तत्रैकमुदाहृत्योच्यते मनाक् ।

चतुरुन्नयनान्यस्मिन्नष्टाविंशतिरुन्नयेत् ॥ १६९ ॥

चतुर्धा कृत्वा जुहुयात् षट्पञ्चाशतमाहुतीः ।

प्रक्षेपास्तत्र चत्वारः प्रतिप्रक्षेपमाहुतीः ॥ २०० ॥

मन्त्रेण * जुहुयाद्विद्वांश्चतुर्दश चतुर्दश ।
 पक्षहोमसमं शेषं सायं प्रातः समाचरेत् † ॥ २०१ ॥
 सर्व ‡ द्विरात्रहोमादावभ्यूह्यमिदमीदृशम् ।
 कठा अप्येवमेवार्थमङ्गीकुर्वन्ति केचन ॥ २०२ ॥
 दीर्घकालापदं मत्वा पक्षहोमे हुते सति ।
 तवान्तराले यद्यापत्कदाचिदपगच्छति ॥ २०३ ॥
 काले काले पुनर्होमान् जुहुयात् प्राग्धुतानपि ।
 कठेष्वेवं विदुः केचिन्नेच्छन्त्यन्ये पुनर्हुतिम् ॥ २०४ ॥
 यावन्तोऽत्र समासास्ते सर्वे सायमुपक्रमाः ।
 प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः ॥ २०५ ॥

तमेव प्रकारमुदाहरणोपन्यासेन विग्रहयति । पचेति ॥ १८८ ॥

२०० ॥ २०१ ॥

अमुमेव प्रकारमन्यत्रातिदिशति । सर्व्वेति ॥ २०२ ॥

यदा तु दीर्घकालीनामापदमवधार्यापकर्षरीत्या पक्षहोमाङ्गताः
 परतस्त पक्षमथ एवापदपगता, तत्र मतभेदेन यत्रस्याभेदमाह ।
 दीर्घेति ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

होमममाश्लोमिर्गिकी रीतिमाह । यावन्त इति ॥ २०५ ॥

* मन्त्रेण, - इति क० पुस्तके पाठ ।

† समाचरेत्, - इति क० पुस्तके पाठ ।

‡ सर्व्वे, - इति क० पुस्तके पाठ ।

प्रातर्होमादिका यद्वा समासा इति भाषितम् ।
 कल्पव्याख्यातृभिः कैश्चित् प्रातश्चेदापदागता ॥२०६॥
 तथा पूर्वापराह्लादि* निमित्तेऽथ समस्यति ।
 पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृतिशङ्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०७ ॥
 सायं हुत्वा तद्देवाय जुहुयात् प्रातराहुतीः ।
 यदि त्वपरपक्षे स्यान्मृतिशङ्काऽग्निहोत्रिणः ॥ २०८ ॥
 हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिन् जुहुयात् सकलाहुतीः ।
 दर्शोष्टिञ्च तदा कुर्यादिष्टिर्यदि न सम्भवेत् ॥ २०९ ॥
 देवतानां प्रधानानामेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
 पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां चतुरात्तद्यताहुतीः ॥ २१० ॥

यदि तु प्रातरापदागच्छति तदाऽपि पूर्वमते सायमुपक्रम एव
 होमममामः प्राप्नोति, तत्र मतान्तरेण प्रातरुपक्रमत्वमाह । प्रात-
 रिति ॥२०६॥

अग्निहोत्रिणोभरणशङ्कायां विभेषमाह । पूर्वपक्षे इति । पूर्व-
 पक्षे शुक्लपक्षे ॥२०७॥२०८॥

इत्यमभवे आह । इष्टिरिति ॥२०९॥

चतुरात्तं चतुरवत्तं एतं तदाहुतीः पृथक् पृथक् जुहु-
 यात् ॥२१०॥

* पराह्लादी, - इति, क० पृथक् पाठः ।

जुहुयादेवमन्यत्र सर्वत्रापदि ह्ययते ।

अथेष्टयनमध्ये स्वात् पत्युर्मरणसंशयः ॥ २११ ॥

अवशिष्टेष्टिदेवेभ्यस्तत्सङ्ख्यानि घृतानि च ।

चतुर्गृहीतान्येकत्र गृहीत्वा चमसे सह ॥ २१२ ॥

पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पूर्ववज्जुहुयात् पृथक् ।

चातुर्मास्यान्तराले चेत् स्वामिनो मृतिशङ्कनम् ॥ २१३ ॥

तत्रान्यपर्वपर्यन्तमग्निहोत्राण्यशेषतः ।

तदैव कुरुते दर्शान् पौर्णमासान् बह्वनपि ॥ २१४ ॥

चातुर्मास्यावशिष्टानि पर्वाण्यत्र समापयेत् ।

पश्वल्लभे पुरोडाशं निर्वपेत् पशुदैवतम् ॥ २१५ ॥

आमिक्षामथ वा कुर्यात् पूर्णाहुतिमथापि वा ।

अथेति । तत्सङ्ख्यानि देवतासङ्ख्यानि चतुर्गृहीतानि घृतानि पुरोनुवाक्यायाज्याभिः पृथक् जुहुयात् ।

चातुर्मास्याग्रमध्ये यजमानमरणशङ्कायामाह । चातुर्मास्येति । अन्यपर्वपर्यन्तं चातुर्मास्यागीयान्यपर्वपर्यन्तम् ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

यदि तु तदानीं पशुर्न लभ्यते तदाऽपि प्रतिनिधिना निर्वर्त्तनीयमित्याह । पश्वल्लभे इति । सर्वासम्भवे पूर्णाहुतिः कर्त्तव्या । तावतैव सर्वे निर्वहति ।

आहिताग्निः कदाचित्तु कृष्णपक्षे मृतो यदि ॥ २१६ ॥
 तदा श्रेयाहुतीः सर्वा जुहोतीत्याश्वलायनः ।
 अन्ये तदैव दर्शेष्टिं कुर्युः कृष्णे मृतस्य तु ॥ २१७ ॥
 शुक्लपक्षे निशि प्रेतस्येच्छन्ति प्रातराहुतिम् ।
 एवं प्रतिनिधिः प्रोक्तस्तत्कार्ये च विधिः पृथक् ॥ २१८ ॥
 अवशिष्टोऽथ यः कश्चित् स्वे स्वे स्थाने वदामि तम् ॥

आश्वलायनसम्प्रतिमाह । आहिताग्निरिति ।

अथैव मंतान्तरमाह । अन्ये इति ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥

प्रतिनिधिप्रकरणमुपसंहरति । एवमिति । प्रतिनिधिस्तन्निर्वर्त्य
 कर्षाणि विधिद्योक्तः । न्यूनतापरिहारार्थमाह । अवशिष्ट इति ॥ २१८ ॥

इति वादिभट्टमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिस्वरिसुत-
 त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तम्बसूत्र-
 ध्वनितार्थकारिकासु प्रतिनिधिनिरूपणं समाप्तम् ॥

तृतीयकाण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ॐ नमो विश्वेश्वराय ।

नो दृष्टं गुरुसन्मुखं श्रुतिमुखं नो दर्शनानां मुखं
 नो वा वादिमुखं न याजकमुखं नो वा क्रियाणां मुखम् ।
 स्फुर्जत्स्रगयजातजालमथनव्यापारपरत्वमं
 विद्वन्मण्डनमण्डनं कथमधो व्याख्यातुमाचक्षते ॥१॥
 क्वाहं मन्दमतिः क्वेदमकूपारं विलोडनम् ।
 तथापि साहसं कुर्वे तत्सन्तः चन्तुमर्हथ ॥२॥

एवं प्रतिनिधौ निरूपिते मुख्यालाभे प्रतिनिधिनाऽप्यनभुवितासु
 क्रियासु ।

उपघातः क्रियासोप उपेचा च प्रमादतः ।
 चतुर्विधमिदं प्रोक्तं पुनराधानकारणम् ॥
 प्रसिद्धः कर्मणां लोप उपघातोऽप्यजादिना ।
 उपेचा च प्रवासेन प्रमादोऽप्येवधारणम् ॥

इति वचनात् क्रियासोपवशात् पुनराधानं प्राप्नोति । तत्रसङ्ग-
 सङ्ख्या पुनराधाननिमित्तानि कानिचित् पुनराधेयनिमित्तान्यपि
 वक्तुमारभते ।

कामे निमित्तयोगे वा पुनराधेयमिध्यते ।

निमित्तेषु यथायोगमाधानमथवा भवेत् ॥ १ ॥

काम इति । कामे इति* निमित्तसप्तमीयं विषयसप्तमी वा । कामनायां सत्याम् । वेत्यथवा । निमित्तस्य यस्योभावग्री इत्यादिकंस्य योगे प्राप्तौ सत्याम् । पुनराधेयं तत्सञ्ज्ञकं काम्यं नैमित्तिकञ्च कर्म इत्यते अङ्गीक्रियते । कल्पकृद्भिरिति शेषः ।

कामनायां तावत् । राज्ययशस्कामेति † । अस्यार्थः । राज्य-यशस्कामस्य पुनराधेयं भवति । वरुणो हैतद्राज्यकाम आदधे सोमो यशस्काम इति । तथा यशो भवति राज्यं आगच्छति ‡ य एवं विद्वानाधत्त इति श्रुतेः ।

नैमित्तिकशब्देन केनचिन्निमित्तेन विनष्टस्य पुनः सम्भानात्मकं प्रायश्चित्तापरपय्यायं कर्मोच्यते । तच्च भित्ते जुहोतीत्यादिकम् । भेदननिमित्तेन होमस्य विधानात् तस्य नैमित्तिकत्वम् । पुनराधेय-स्यापि यस्योभावग्री इत्यादिना नष्टस्याग्निनिष्ठाधानं जन्मसंस्काराः पूर्वातिशयस्य (१) पुनरग्नेस्तादृशापूर्वोत्पादकत्वेन नैमित्तिकत्वम् । एव-मेव पुनराधानस्यापि । पुनराधेयस्य तु पुनः काम्यत्वंमपि । तादृशा-

* इति, - इति शक्ति ष० पुस्तके ।

† इत्यमेव पाठः सञ्ज्ञ ।

‡ गच्छति, - इति ष० पुस्तके पाठः ।

§ नष्टस्याग्निनिष्ठान्, - इति ष० पुस्तके पाठः ।

(१) थाधानेन हि अग्निनिष्ठः कश्चित् संस्कारापूर्वातिशयः जन्यते, अग्निनाशेन स विनश्यति, पुनराधेयात्पेन कर्मणा पुनः स संस्कारा-पूर्वातिशय उत्पद्यते ।

पूर्वातिग्रयनाग्राभावेऽपि यशस्कामादीन् प्रति विधीयमानत्वात् ।
पुनराधेयपुनराधाने इति कर्मणीर्नामधेये संख्यवहारार्थे ।

पुनराधानस्य तु केवलं नैमित्तिकत्वमेवाह । निमित्तेष्विति ।
निमित्तेषु जातेषु वेद्यथुवा आधानं पुनराधानं भवेत् । सर्वेष्वपि
निमित्तेषु पक्षे पुनराधानमेव स्यादत आह । यथायोगमिति ।
युज्यते अनेनेति योगः धर्मो युज्यते शास्त्रेणातो योगः शास्त्रमिति
यावत् । तमनतिक्रम्येति, यथायोगं यथाशास्त्रमित्यर्थः । तथा च
शास्त्रेण यस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं पुनराधानं वाऽऽन्नातमस्ति तत्र
तदेव स्यादिति भावः ॥ १ ॥

पूर्वं यथायोगमित्युक्तं, तदेवासन्दिग्धमाह ।

तत्र येषु निमित्तेषु ऋङ्गग्राहिकया विधिः ।

तत्रैव पुनराधेयमन्यथाऽऽधानमिष्यते ॥ २ ॥

तचेति । तत्र येषु निमित्तेषु ऋङ्गग्राहिकान्यायेन विधिः
पुनराधेयविधिः प्रोक्त इति शेषः । तत्रैव पुनराधेयं स्यात् । अन्यथा
पुनराधेयशब्दाभावे । आधानं पुनराधानमिष्यते अङ्गीक्रियते ।
याञ्चिकैरिति शेषः । तत्र पुनराधानशब्दे विद्यमानेऽविद्यमाने वा,
अतिक्रमे तद्ग्राहीनां* विनाश इत्यादौ नाशघ्नौकिकादिशब्दैः
पुनराधानमेव भवतीति प्रायो वादः † ॥ १ ॥

* अतिक्रमेत्तदाभोगा, - इति ख०, घ० पुस्तकयोः पाठः ।

† ऋङ्गग्राहकमिव ऋङ्गग्राहिकेत्यर्थः, - इत्यधिक पाठः क० पुस्तके ।

मतान्तरमाह ।

अन्यत्राप्यपरे* प्राहुः पुनराधिं विकल्पतः ।

अन्ये तृतीयं नियतमग्न्याधेयं † वितन्वते ॥ ३ ॥

अन्यत्राप्यपीति । अपरे आचार्या अन्यत्रापि पुनराधेयनिमित्ते-
ष्वपि विकल्पेनेति विकल्पतः सार्वविभक्तिकस्तम् । पुनराधिं पुनरा-
धानं प्राहुः । इयोरप्यग्निनिष्ठसंस्कारोत्पादनसमत्वात् । सर्ववाधेय-
स्यलेऽपि पुनराधानप्राप्तौ मतभेदेनापवादमाह । अन्ये विति । अन्ये
आचार्याः नियतं नियमेन, तृतीयं अग्न्याधेयं पुनराधेयमेव, वित-
न्वते विसारयन्ति, कुर्वन्तीत्यर्थः । आधानानन्तरं केनचिन्निमित्तेन
पुनराधेयपुनराधानान्यतरस्मिन् ‡ कृते पुनः१ पुनराधानस्याधेयस्य
वा निमित्तमप्याते पुनराधेयमेव भवतीति तृतीयशब्दार्थः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं काम्यमेवाह ।

आधाय वत्सरे तस्मिन् दृष्टीच्छौ॥ पुनराहितिः ।

प्रजां पशूंस्तथा पुष्टिमिच्छन्तामन्यदाऽपि च ॥ ४ ॥

आधायेति । आधाय अग्नीनिति शेषः । आधानं कृतीत्यर्थः ।
तस्मिन् वत्सरे दृष्टीच्छौ दृष्टेर्विस्तस्य दृष्ट्यायां मात्याम् । पुनरा-

* अन्यत्राप्यपरे, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

† नियतमग्न्याधेयम्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ पुनराधेयपुनराधानान्यतमे, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

१ पुनः, - इति नास्ति क०, ग०, घ० पुस्तकेषु ।

२ आधानवत्सरे तस्मिन् यदि ग्यात्, - इति, आधानवत्सरे तस्मिन्
दृष्टीच्छौ, - इति च पाठौ ग० पुस्तके ।

हितः पुनराधेयं भवति । अपि च अन्यदा वत्सरादूर्द्ध्वमपि प्रजां पुत्रादिमन्ततिं पशून् गवादीन् पुष्टिं पुष्टिजनकान्वादीन् इच्छतां यदा कदाचिदपि पुनराधेयं भवति ॥ ४ ॥

वृद्धिकामत्वेन* पुनराधेयमुक्तमधुना तदेवावृद्धिनिमित्ते नैमित्तिकमाह १

आधानवत्सरे जातो यद्याधातुरुपद्रवः ।

अवृद्धिर्नाम सा प्रोक्ता तत्र स्यात् पुनराहितः ॥ ५ ॥

आधानेति । तत्र स्यादिति † । तत्र अवृद्धौ मत्यां, निमित्त-
सप्तमीयं, पुनराहितः पुनराधेयं भवतीति शेषः । अवृद्धिरुचण-
माह । आधानेति । आधानस्य वत्सरे वर्षे चेद् यदि आधातुरा-
धानकर्तुर्यजमानस्येति यावत् । उपद्रवो गृहदाहतस्करादिजन्यः ।
सा अवृद्धिर्नाम प्रोक्ता उक्ता ॥ ५ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

यज्ञभागाङ्गवैधुर्याद्यदाधानस्य † कारणम् ।

आद्ये संवत्सरे तच्चेत्तत्रैव पुनराहितः ॥ ६ ॥

यज्ञेति । यज्ञस्य भागः यज्ञियद्रव्यम् । अङ्गस्य पाषादेवैधुर्यं
राहित्यं नाश इति यावत् । तस्माद्धेतोर्यदाधानस्य कारणं पुन-

* वृद्धिकामत्वे, - इति क० पुस्तके पाठः ।

† तत्र तस्यास्मिन्नि, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ यदा स्यादङ्गवैधुर्यादभगाधानस्य, - इति ग० पुस्तके पाठान्तरम् ।

राधानकारणं निमित्तं कैश्चिदुक्तम् । चेद् यदि तन्निमित्तं श्राद्धे
वत्सरे प्रथमवर्षे जातं, तत्रैव तस्मिन्नेव निमित्ते पुनराहितिः
पुनराधेयमेवेति ॥ ६ ॥

पुनराधेयनिमित्तान्येव वक्तुं प्रतिजानीते ।

तत्रैतानि निमित्तानि सूत्रकारैरशेषतः ।

निरूपितानि वक्ष्यामि पुनराधेयकर्मणि ॥ ७ ॥

तत्रेति । तत्र पुनराधेयकर्मणि सूत्रकारैर्विधायतादिभिरशेष-
तः साकल्येन निरूपितानि प्रोक्तानि निमित्तानि वक्ष्यामि ।
अशेषत इत्यस्य वक्ष्यामीत्यनेनान्वयो वा* ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञातमाह ।

यद्विप्तं जीवनायालं कुटुम्बस्यैकवत्सरे † ।

तन्नाशे पुत्रमर्त्यानां ज्ञातीनामवरोधने ॥ ८ ॥

यदित्यादिपञ्चभिः । यदिति । एकवत्सरे एकवत्सरमभिव्याय
कुटुम्बस्य वृद्धपित्रादेर्जीवनाय ‡ जीवनं कर्तुं अल पर्याप्तं यद्विप्तं धनं
धान्यादि वा । तन्नाशे चौथादिना तदपाद्ये पुनराधेयमिच्छते
अङ्गीक्रियते । पुत्राश्च ते मर्त्याश्च पुत्रमर्त्याः पुत्ररूपा मनुष्या-
अपत्यानीति यावत् । पुमान् पुत्रो जायते इत्यत्र पुंशब्दश्रवणात्

* वक्ष्यामीत्यनेनान्वयो वा, - इति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु पाठ ।

† क्षुद्रं वाऽस्यैकवत्सरे, - इति ग० पुस्तके पाठ ।

‡ यजमानापत्यादेर्जीवनाय, - इति छ० पुस्तके पाठ ।

पुत्रशब्दस्यापत्यार्थत्वेन दृष्टत्वात् । तेन स्यपत्यस्यापि सङ्गः । कन्या
त्वविवाहितैव । करम्भपात्रे विशेषश्रवणेनाविवाहितकन्यासङ्ख्याया
कर्त्तव्यत्वेन विहितत्वादिति । पुत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकप्रजाशब्दा-
परपर्यायत्वेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रहानौ पुनराधेयमित्यभियुक्ताः ।

कथंभूतानां पुत्रमर्त्यानां > ज्ञातीनां सवर्णजातानामित्यर्थः ।
अथवा, ज्ञातीनां कुलजातानां पुत्रव्यतिरिक्तानामपि, अवरोधने
मरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते इत्युत्तरश्लोकस्येनान्वयः । मर्त्या-
यामिति पाठे मर्त्याशब्देन मृतिः । मरणे इति पाठे तु स्पष्ट-
एवार्थः । अत्र ज्ञातिशब्देन त्रिपुरुषीति विज्ञायते । सा च
स्वपितरमारभ्य वेदितव्या । पुत्रभ्रातृपितृमातृवन्धुपशूनामिति यज्ञ-
तन्त्रोक्ते । अङ्गसम्बन्धकारणाद् बन्धुरिति दुर्गृह्यत्तिकारः । अवरो-
धनमुपरोधः स च राजादिदत्त इत्यापस्तम्बः । बलवद्भिरपरैर्निगृह्य-
मानत्वं रुध्यमानत्वं तदेवावरोधनमित्युक्तं श्रीरुद्रदत्तभाष्ये । पूर्व-
व्याख्यायां गोवलीवर्द्धन्यायेन प्रवृत्तिः * ॥८॥

अङ्गनाशेऽङ्गनानाशे पुनराधानमिष्यते ।

ज्यानिः सर्वस्वहानिः स्यात् स्पष्टं माध्यन्दिनश्रुतेः ॥९॥

अङ्गनाशे इति । तथा अङ्गनाशे पाष्यादिहानौ, अङ्गनानाशे
स्त्रीमरणे निमित्ते पुनराधेयमिष्यते । एता निमित्तसप्तम्यः ।
तथाच प्रतिनिमित्त नैमित्तिकमावर्त्तते । भाष्ये तु अङ्गनाशब्देन
कनिष्ठपत्नी अर्धानानतुप्रविष्टपत्नी वाऽन्वारम्भणीयोत्तरमजातपूर्व-

* प्रसक्ति, - इति छ०/पुस्तके पाठः ।

मासस्य ज्येष्ठपक्षौ वा याज्ञेत्यक्रमम् । ज्येष्ठपत्न्या दीपविशेषेणानधि-
कारापत्तावेतदिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एकवत्सरपर्याप्तद्रव्यहानौ
पुनराधेयमसमञ्जसं मन्वानस्य कस्यचिन्मतेनाह । ज्यानिरिति ।
ज्यानिस्रब्देन सर्वस्वहानिरुच्यते । इति माध्यन्दिनश्रुतेः सकाशात्
स्पष्टम् ॥८॥

अतोऽल्पद्रव्यनाशे तु पुनराधिर्न तन्मतात् ।

अग्नावपहृतेऽग्न्याधिः सत्याषाढादिदर्शनात् ॥ १० ॥

अत इति । अतः एतस्मादेव कारणात् अल्पद्रव्यनाशे । यस्य यत्
सर्वस्वं ततो न्यूनस्वहानौ तन्मताद्धेतोः न पुनराधेयं भवति । तथाच
श्रुतिः । योऽग्नीनाधाय सर्वज्यानि जीयते स पुनरादधीतेति ।
सर्वस्वशब्दार्थस्तु विश्वजिदधिकरणे ज्ञेयः । सत्याषाढादिदर्शनात् ।
सत्याषाढः कश्चित् कल्पकारः, स आदिर्यस्य स सत्याषाढादिवर्ष-
धायनमानवादयस्तेषां * दर्शनाच्छास्तात् ।

(“दीपको धूपकश्चैव तापार्थं यश्च नीयते ।

सर्वे ते लौकिकाः ज्ञेयास्तावन्मात्रापवर्गतः ॥

इदं वचनं चयनविषयमिति मिथ्याः ।)† अग्नौ अपहृते चौर्यादिना
भ्रान्त्या वा नीते सति अग्न्याधेयं पुनराधेयं भवतीति शेषः ॥ १० ॥

प्रमीते पुनराधानमृत्विग्भ्रातृपुरोहिते ।

बौधायनमुनिः प्राह नेष्टं सूत्रान्तरेष्विदम् ॥ ११ ॥

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र ।

† () एतच्चिदान्तर्गतं पाठो नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

बौधायनमुनिः, अलिक्भ्रातृपुरोहिते । अलिक् च भ्राता च
पुरोहितश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन् प्रसीते मृते सति पुनरा-
धानं प्राह । इदं अलिगादिमरणनिमित्तं पुनराधानं कल्पान्तरेषु
नेष्टं, न भवतीति भावः ॥११॥

आधानाद्यामयावित्वे बह्वृचाः पुनराहितिम् ।
कथयन्ति प्रतिज्ञातभ्रंशे तामेव वाजिनः ॥ १२ ॥

आधानेति । आधानस्य आदौ आदिमवर्षे, आमयावित्वे
आमयो रोगस्तद्वत्त्वे सति पुनराधेयं बह्वृचाः आश्वलायनाचार्याः
कथयन्ति शंसन्ति । अत्रामयशब्देन अद्यादिमहारोगो ग्राह्यः ।
सामान्यरोगस्य तु नित्यत्वेन^(१) नैमित्तिकत्वाभावात् । अतएव यज-
मानस्य महारोगो वा जायते इति यज्ञतन्त्रोक्तिः सङ्गच्छते । उदर-
व्याधिरिति वृत्तौ । अन्ये त्वामयोरोग इत्याहुः । तथाच सूत्रम्* ।
आधानाद्यामयावीति । अत्र यद्यपि प्रथमवर्षे इति सूत्रकृता
नोक्तं तथाप्यर्थात्प्रभृत इत्युक्तं वृत्तौ । नैमित्तिकान्तरमपि तैरेवो-
दाहृतम् । यदि वाऽर्थाव्ययेरन्निति । अस्वार्थः । अर्था पुत्रपत्यादयः
यदि व्ययेरन्विपद्येरन्निति । प्रपञ्चितं चैतद्विस्तरतो वृत्तिवृद्धिः ।
पुत्रपत्यादिविपत्तिनिमित्तस्य पूर्वमुक्तत्वान्नोद्वेहितं मूले । तामेव
पुनराहितिमेव वाजिनो वाजमनेयिनः, नामैकदेशे नामयहणमिति

* तत्सूत्रम्, - इति ६० पुस्तके पाठः । एवमुत्तरत्र ।

(१) यं कश्चित् स्वल्परोगः शरीरे सर्वदैव न्यूनाधिकत्वात्वेन वर्तते इति
भावः ।

प्रपञ्चितं चैतद्दौहित्रमरण इत्यत्र भास्करभट्टैः । तथाच पुत्रशब्द-
स्यापत्यार्थपरतया तन्मर्त्यैव लिङ्गाविशिष्टपौत्रपौत्र्यादिमर्त्याऽपि^(१)
निमित्तं भवितुमर्हतीति भावः ॥ १२ ॥

पुनराधाननिमित्तमाह ।

उद्घातेऽग्नौ विहारात्प्राङ्मथ्यमानेऽप्यजन्मनि ।

लोकाग्न्यादावनिश्चितेऽभ्युदयेऽस्तमयेऽपि वा ॥ १३ ॥

उद्घातेति । विहारात् प्राक् विहरणात् पूर्वमग्न्युद्घातेऽनुगते
सति मथ्यमानेऽप्यग्नावजन्मनि न विद्यते जन्म यस्य तस्मिन्नजन्मनि
सति लोकाग्न्यादौ । आदिशब्देनोदपात्रकुशवटुत्राघ्नाणाजानां
ग्रहणम् । श्रुतिदर्शनात् । अनिच्छित्प्रेऽनिधापिते सति अभ्युदयेऽस्तमये
वा निमित्ते जाते ॥ १३ ॥

विशिष्टहेतुनाऽनेन* जातवेदा विनश्यति ।

विहारोत्तरकालं वा नष्टौ पूर्वापरानलौ ॥ १४ ॥

विशिष्टेति । अनेन पूर्वोक्तविशिष्टहेतुना उद्धारणमाक्काशीनै-
काग्न्यनुगमनिमित्तमन्यनाग्न्यजननहेतुकसौकिकाम्न्यादिनिधानरा-
हित्यविशिष्टास्तोदयकालरूपनिमित्तेन जातवेदा अग्निर्विनश्यति
नाशं प्राप्नोति । अत्राग्निशब्देनाग्निनिष्ठाधानजन्यसंस्कारापूर्वे लक्ष्यते ।
शक्योद्भेदेवतात्वेन नाशासम्भवादन्वयानुपपत्तेः । पुनराधानं भवतीति

* तेन, - इति ग० पुस्तके, तत्र, - इति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु पाठ ।

(१) पुत्रमरणमिदं पौत्र्यादिभरणमपीत्यर्थः ।

भावः । अत्राप्यन्तर्गर्भिणीन्यायेन केवलगार्हपत्योपश्रमे उभावग्री
इत्यादिनिमित्तसद्भावेन, पुनराधेयमेव केचिद् व्याजङ्घुः ।

विहरणात् प्राक् तादृशविशिष्टहेतुनाऽग्निनाश इत्युक्तम् ।
अधुना विहारोत्तरमपि तादृशेनैव हेतुनाऽग्निनाशो भवतीत्याह ।
विहारेति । वेत्यथवा । विहारोत्तरकालं यथा स्यात् तथा
पूर्वापरौ गार्हपत्याहवनीयौ नष्टावनुगतौ ॥ १४ ॥

श्रेष्ठं पूर्वेदितं सर्वं तत्राप्यग्निर्विनश्यति ।

वैधं काष्ठमनिर्मथ्य प्रागेवाग्न्युदकादिके ॥ १५ ॥

विन्यस्तेष्वग्निनाशः स्यादुदयास्तमये सति ।

श्रेष्ठं मथ्यमानेऽप्यजननादिकं सर्वं पूर्वेदितं यदि स्यात्तत्रापि
तन्निमित्तेऽपि अग्निद्वयं विनश्यति । अग्निरित्येकवचनं जात्यभिप्रा-
येण । न्यायस्य तुल्यत्वात् । विनाशशब्देन पुनराधेयं भवतीत्याह ।
यस्योभावग्री इति विशेषश्रवणात् । अत्र विशिष्टहेतावुद्धरणोत्तर-
कालीनेति विशेषणीयम् । पूर्वोक्तविशिष्टहेतौ मन्यनाग्न्यजननहेतु-
केति विशेषणस्य ह्यत्यमाह । वैधमिति । उद्धरणात्प्रागुत्तरं वाऽप्रा-
वनुगते सति वैधं शास्त्रचोदितं काष्ठमरिषिरूपमनिर्मथ्यामपित्वा
प्रागेव मन्यनात् पूर्वमेव अग्न्युदकादिके विन्यस्तेष्वपि स्थापितेष्वपि^(१)
उदयास्तमये जाते नाशोऽग्निनिष्ठसंस्कारध्वंसो भवति । पुनराधेयं
भवतीति भावः ॥ १५ ॥

(१) यत्रैकवचनबहुवचनान्तयोरन्यसंख्यन्तनीयः । ममत्तु, विन्यस्तेऽप्यग्नि-
नाशः स्यात्, - इति पाठः प्रतिभाति ।

न्यायात् । प्रतिज्ञातभंगे प्रतिज्ञातस्य भंगे नाग्ने सति कथयन्ति ।
तथाच तत्सूत्रम् । पुनराधेयमाधानाप्रतिज्ञातस्येति । अस्यार्थः ।
आधानेन लक्षणेन यस्याप्रतिज्ञातमप्रकाशमुपजायते स आधाना-
प्रतिज्ञात इति भर्तृयज्ञाचार्या व्याचक्षते । यस्याधानममनन्तरमेव
प्रतिज्ञातमपगतं स आधानाप्रतिज्ञात इति कर्कः ।

अत्रैवं श्रूयते । यस्याधानमनर्थकं स्यात् स पुनरादधीतेति ।
तथा, योऽग्नीनाधाय सर्वज्यानिं जीयते स पुनरादधीतेति । सूत्रा-
र्थस्तु, प्रतीतः प्रसिद्धो ज्ञातः प्रतिज्ञातः । प्रादयोगतां चर्ये प्रथमयेति
समासः । यो धनवित्ताध्ययनादिमत्तया प्रसिद्धः पुरुषः, स प्रति-
ज्ञात उच्यते । न प्रतिज्ञातः अप्रतिज्ञातः । आधानेन लक्षणेन
निमित्तेन वा अप्रतिज्ञातः आधानाप्रतिज्ञातः । यः प्रागाधाना-
लक्ष्यप्रतिष्ठोऽपि आधानममनन्तरं संवत्सरादवागैव वित्तमानादिहा-
नेन साभाभावाद्वा अप्रतिज्ञातोऽप्रसिद्ध इव स्यादप्रतिष्ठ इव
भवेत् स एवमुच्यते । तस्येदं दुष्टान्मुत्सर्गपूर्वकादुष्टान्मुत्पादकं पुन-
राधेयमज्ज्ञकं कर्म भवति । तथा चापर्वणे पच्यते । आधानादवृद्धि-
स्यैत् संवत्सरादवाग् रोहिष्यामग्निहोत्रमुत्सृज्य पुनर्वस्वोः पुनराद-
धीतेति । शाङ्खायनस्य । काम्यं पुनराधेयमजानानस्येति । अस्यार्थः ।
आधानमंश्रुतेष्वग्निषु पुत्रादिप्राप्त्यानि कर्माणि कुर्वन्पि अग्नि-
दोषाद् यः कामाश्च प्राप्नोति सोऽज्ञानचित्तुच्यते । तस्य दुष्टाग्नि-
परित्यागेनादुष्टान्मुत्पादकतया काम्यं कामेभ्यो हितं पुनराधेयं
भवतीत्यर्थः । आपत्स्यः । अग्नीनाधाय तग्निन् संवत्सरे यो नर्भुयात्
स पुनरादधीत मजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो जान्यां पुच-

मर्त्यायाम् । मानवे च । आहितेषु व्यूह्यमाणः पूर्वां पौर्णमासीमुपो-
 व्याग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं निर्वपेत् पौर्णमासां ज्वलतो-
 विष्टजेदग्न्याधेयेन व्याख्यातविकारांस्तु व्याख्यास्याम इति । काठके च ।
 वृद्धे पुनराधेयमिति । तेन भर्तृयज्ञकृतव्याख्यानं युक्तमिवाभाति ।

अथवाऽयमर्थः । प्रतिज्ञातशब्दः प्रियवचनः । कुतः ? एतद्वाऽस्य प्रिय-
 तमं* प्रतिज्ञाततमं धाम न यथा प्रियः पुत्रो वा हृदयं वेत्यादी^(१)
 तथा दर्शनात् । हरिस्त्रामिभिर्माघवाचार्यैश्च तथैव व्याख्यातलाञ्छ ।
 अतः प्रतिज्ञातं प्रियं, न प्रतिज्ञातमप्रतिज्ञातमप्रियमित्यर्थः । आधान-
 समनन्तरमेव सर्वस्वहानिपुत्रमरणप्रतिष्ठाद्यान्याद्यनिष्टदर्शनेनाधान-
 मप्रतिज्ञातमप्रियमनिष्टफलदत्त्वाद्बल्लभं यस्य स आधानाप्रतिज्ञात-
 स्य आधानाप्रतिज्ञातस्य पुनराधेयं भवतीति । अयमेव सोऽज्वलः
 सूचार्यः । पुत्रमर्त्यायामित्यत्र पुत्रशब्दस्यापत्यमात्रवचनः । नारायण-
 वृत्तौ पुमांस एव नो पुत्रा जायेरन्नित्यत्रापत्यवाचितोक्तेः । जनयद्
 ब्रह्मपुत्राणीति लिङ्गान् । पुमान् पुत्रो जायत इति च । पौत्री
 मातामहस्तेनेति मनुक्तेः । पुत्र्या अपत्यमित्यर्थे तु स्त्रीभ्रूढगिति
 पौत्रेय इत्यापत्तेः । न चान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य^(२) पुंस्त्ववि-
 ष्टिस्त्वैवापत्यस्य प्रतीतिरिति वाच्यम् । निमित्तगतसङ्ख्यालिङ्गयो-
 रविवक्षिततत्वेन सिद्धान्तितत्वात्पुत्रशब्दगतं पुंस्त्वमविवक्षितम् ।

* प्रियतमम्, — इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

(१) यथा पुत्रः प्रियः हृदयं च प्रियं तथैतत् स्थानं प्रियं न किन्तु
 व्यत्यन्तं प्रियमिति श्रुत्यर्थः ।

(२) पुत्रस्यापत्यमित्यत्र विभक्त्यर्थं पुंस्त्वमाश्रित्येत्यर्थः ।

अस्मिन् विषये कर्कभतमाह ।

कालान्पत्वे त्वनिर्मथ्य लोकाग्न्यादि क्षिपेद्यदि ॥१६॥
उदयास्तमयात् पूर्वं कर्कोऽवानाशमिच्छति ।

कालेति । उद्धरणात् पूर्वमुत्तरं वाऽनुगमे कालान्पत्वे सति, कालान्पत्वं कालान्पत्वं सन्त्यकालत्वे सति, अस्तोदयभयान्मन्य-
नारम्भमहत्वेव यदि चेत् उदयास्तमयात् पूर्वमेव लौकिकाग्न्यादि
क्षिपेत् खरे स्थापयेत् । अस्मिन्निमित्ते कर्काचार्यः अनाशं ना-
शाभावमिच्छति । मन्यनपर्याप्तकाले सति अनिर्मथ्य कृतेऽपि खरे
ऽग्निस्थापने पुनराधेयमेवेति भावः ॥१६॥

मतान्तरमाह ।

लोकाग्न्यादावलब्धेऽपि पुराऽर्कास्तमयोदयात् ॥१७॥
मन्यनारम्भात्वेण नाशो दृष्टैर्निवारितः ।

लोकेति । अर्कस्य सूर्यस्यास्तमयोदयात्पुरा पूर्वं लोकाग्न्यादौ,
आदिशब्देनोदकादिके अलब्धे सति अप्राप्ते सति*, सन्त्यकालेऽपि
मन्यनस्यारम्भात्वेण केवलेनारम्भेण दृष्टेः पूर्वाचार्यैर्नाशः संस्कार-
नाशो निवारितः । न भवतीत्यर्थः । तत्रयुक्तं पुनराधेयं पुनराधानं
वा न भवतीति भावः । किन्वनुगमप्रायश्चित्तमेव । मन्यनारम्भस्तु
भस्मस्पर्शेन भवतीत्युक्तं नारायणदृष्टौ ॥१७॥

पूर्वमप्तोदयकालीनोभयानुगमस्य निमित्तत्वमुक्तमधुना तज्ज्ञा-
नस्य निमित्तत्वं मतभेदेनाह ।

* अप्राप्ते सति, - इति नास्ति क०, ख०, घ० पुस्तकेषु ।

उभयोद्दानविज्ञानादूर्ध्वमर्कोऽस्तमेति चेत् ॥ १८ ॥
कर्कोऽग्निनाशमाचष्टे यश्चाज्जाते न दुष्यति* ।

उभयेति । उभयस्यार्थादग्नेः उद्दानमनुगमस्तस्य ज्ञानाज्ज्ञानानन्तरं अर्कोऽस्तं चेत् एति उदयं प्राप्नोति तदा कर्काचार्योऽग्निनाशमाचष्टे कथयति । यथात् अस्तोदयानन्तरं ज्ञाते अनुगमज्ञानं चेन्न दुष्यति दोषयुक्तो न भवति । अर्थादग्निः । पुनराधेयं तदा न भवतीति भावः ॥ १८ ॥

उभयानुगमेऽपि पुनराधेयं नेति मतान्तरेणाह ।

एकयोनित्वपक्षे तु सर्वाग्न्यनुगमो यदि† ॥ १९ ॥
उदयास्तमये चैव नाशमेके न तूभयोः ।

एकेति । एके आचार्या एकयोनित्वपक्षे, एका योनिररणिर्वेषां ते एकयोनयक्षेपां भावस्तत्त्वं तस्य पक्षे, सर्वाग्न्यनुगमः सर्वेषां चषाणामग्नीनामनुगमो यदि चेत्, तु पुनरुदयास्तमये च रवेजति सत्येव नाशं वदन्ति । नियोगार्थ एवज्ञब्दः । तु पुनरुभयोर्गार्हपत्याहवनीययोरनुगमे न भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव पक्षे सर्वाग्न्यनुगमेऽपि कश्चिद्विशेषमाह ।

अज्ञश्चेदुभयोद्दानेऽभ्युदयास्तमयात् पुरा ॥ २० ॥
परोऽग्निरेको जातश्चेत्तावताऽपि न नश्यति ।
तदनुत्पादमात्रेण स्याद्ग्न्याधिर्न पूर्वयोः ॥ २१ ॥

* यश्चाज्जातेऽपि नेच्छति, - इति ग०, ङ० पुल्लक्ष्यो पाठः ।

† यदा, - इति ग० पुल्लक्ष्ये पाठः ।

अज्ञ इति । उभयोद्धाने उभयानुगमे चेद्यदि अज्ञस्तद्विषयक-
ज्ञानाभाववानित्यर्थः । उदयास्तमयात् पुरा पूर्वं मन्यनेन सौकि-
काग्निस्थापनादिना वा परोऽग्निः पाश्चात्योऽग्निर्गार्हपत्य इति यावत् ।
एकः केवलश्चेद्यदि जातः पश्चादाहवनीयाद्यनुगमज्ञाने जातेऽपि
तावता तन्मात्रनिमित्तेन न नश्यति नष्टो न भवति ।

तत्रैवं प्रपञ्चः । यस्योभावग्नौ इत्यादिना उभयानुगमो निमि-
त्तम् । तत्रोभयत्वस्योद्देश्यविशेषणस्यापि विवक्षितत्वेन सिद्धान्तित-
त्वात्त्रैकानुगमे पुनराधानमित्येकः पक्षः । अन्तर्गर्भिणीन्यायेन केवलं
गार्हपत्यैकानुगमे पुनराधेयमिति द्वितीयः । कर्कमते त्वभया-
नुगमज्ञानं निमित्तम् । तेनोभयानुगमस्यास्तोदयात् प्राक् ज्ञाने
पुनराधेयम् । तदुत्तरं ज्ञाने तु न भवति, किन्त्वनुगमशायश्चि-
त्तमेव । केचित्तूभयानुगमस्य भिन्नयोनिपरत्वे निमित्तत्वमभिन्न-
योनित्वपक्षे तु सर्वानुगमज्ञानस्य निमित्तत्वमाहुः । अत्रापि
यमदूरात् परापग्नेदित्यादि बोध्यम् ॥ २० ॥

तदिति । तस्य 'गार्हपत्याग्नेरनुत्पत्तिमात्रेण, अनुत्पत्तिरेव
अनुत्पत्तिमात्रं, तेनाग्न्याधिः पुनराधेयं भवति पूर्वयोराहवनीयद-
क्षिणान्योरनुत्पत्त्या नेत्यर्थः ।

अस्तोदयात् पूर्वमहतोद्भरणस्य गार्हपत्यस्थानुगमे सत्यन्तर्गर्भि-
णीन्यायेनोभयानुगमाशङ्क्य क्त्वाचिन्तेयम् ॥ २१ ॥

केचित्त्वविहृतावस्थे परेऽग्नावनुगच्छति ।

नाधानं मन्वते तत्र नोभयानुगमो हि सः ॥ २२ ॥

केचिदिति । अविहतावस्थे, अहृतविहरणा अवस्था दशा यस्य, विहरणात्प्रागिति यावत् । परेऽग्नौ पाश्चात्येऽग्नौ. गार्हपत्येऽनुगते सति, केचित् केचन, तु अप्यर्थं, केचिदपीत्यर्थः । तत्र तस्मिन्निमित्ते आधानं पूर्वोक्तं पुनराधेयं न भवते । अवाधानशब्दोऽन्युत्पादकत्वेन पुनराधेये उपचर्यते । हि यस्मात् सः उभयानुगमो न, नैवेत्यर्थः ॥
॥२२॥

यस्योभावग्नौ अनुगतावभिनिष्चोचेदभ्युदिषादा पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्यनेनास्तोदयकालीनोभयानुगमननिमित्ते नैमित्तिकत्वेनावातस्य पुनराधेयस्येष्टद्वभृताम्यन्वाधानोत्तरकालीन-तादृग्नौ-भयानुगमननिमित्तेऽपि सति निमित्ते नैमित्तिकमिति न्यायेन कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तस्य निवृत्तिं बोधयन् निमित्ताभावमाचष्टे ।

अन्वाहितोभयध्वंसेऽप्यग्निनाशी न विद्यते ।

अन्वाहितविधिः कार्यो ह्यव्यवाहदये पृथक् ॥ २३ ॥

अन्विति । अनु अन्वाधानेनाहितः संसृतः अन्वाहितोऽर्थादग्निः । तस्योभयं गार्हपत्याहवनीयरूपं, तस्य ध्वंसोऽभावः, स च साऽऽदिरनन्तः^(१) । तस्मिन् सति । यदा, अन्वाहितात् अन्वाधानानन्तरं उभयध्वसे सति । अन्वाहितशब्दोऽत्रान्वाधानवचनः अनुपूर्वकस्या-

(१) स च ध्वंसश्च । घटादिध्वंसोऽपि मुद्ररूपातादिना जायते इत्यसौ सादि । ध्वंसस्तु कदाचिदपि न नश्यति । तन्नाशे घटाद्युन्मज्जनापन्ने । अतोऽसावनन्तश्चेत्यर्थः ।

तस्माद्यथाऽतिथेर्होमकालीनस्य भुजिक्रिया ।

नाग्निहोत्राङ्गमेवं न गृहीतानुगमस्त्वित् ॥

किन्त्वनादिष्टभाषेण पुनरुद्धरणं भवेत्” ।

इति वचनात् अनादिष्टमनुगतप्रायश्चित्तम् । अन्वाहितविधेस्तु
कल्पभेदेन नानात्वान्मूले नोक्त इति सङ्क्षेपः ॥२२॥

कचिदनुगमभ्रान्त्या कृते मन्यते पूर्वाग्निदर्शने च जाते तत्र किं
स्यादिति अनुगमप्रसङ्गाच्चैमित्तिकान्तरमाह ।

नाशभ्रान्त्या मथित्वाऽग्निं पूर्वाग्निं यदि पश्यति ।

मथिताग्निं समारोप्य पूर्वाग्नौ वर्त्तयेत् क्रियाः ॥२४॥

नाशेति । नाशोऽनुगमस्तद्भ्रान्त्याऽनुगत इति बुद्ध्याऽग्निं मथित्वा
तद्द्वारेणोपलब्धिगोचरं कृत्वा पूर्वाग्निं खरस्थिताग्निं यदि पश्यति ।
तदेव मथिताग्निमरणिस्थ्याग्निं समारोप्य पावान्तरे खरे वा कृत्वा
समारोपविधिनाऽरण्योः समारोप्य* कृत्वा क्रिया होमादिह्यपा पूर्वाग्नौ
खरस्थ्याग्नौ वर्त्तयेत् कुर्यादित्यर्थः । कालप्राप्तक्रियानुवादोऽप्यम् ।
अनुगतभ्रान्त्या मथितस्याग्नेस्त्यागः सर्वप्रायश्चित्तं चेत्युक्तं देवयन्ये ।
समारोपस्य तु नानात्वान्मूले नोक्तः । अस्मैव भ्रान्त्योद्धृतस्य पूर्वाग्ने-
रुपरि निधाने कृते अश्वयेऽग्निमतेऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति
पूर्णाहुतिं वा ऋद्धयात् । कात्यायनेन तु उपस्थानमपि आघातम् ।
एवमाहवकीयदक्षिणाग्न्यन्तराग्न्यनुगमभ्रान्त्या गार्हपत्यादुद्धरणे कृते

* समारोपम्, - इति क०, ख० पुस्तकयोः पाठः ।

पश्चात् पूर्वज्ञाने प्रायश्चित्तं कृत्वा भ्रान्त्योद्धृतस्य गार्हपत्यमध्ये
 पश्चात्प्रक्षेपः कार्यः । अथ सङ्कल्पदोषदुष्टोऽयमग्निरित्येवं बुद्धिश्चेत् तदा
 इदं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तं* भ्रान्त्योद्धृतमाहवनीयस्य पश्चात् पुर-
 स्नाद्रा स्थापयित्वा उभयत्राग्निदये होमं कुर्यात् । तत्रैवं कर्त्तव्यता ।
 स्वातवतीं प्रणालसदृशीं पूर्वां समिधमाधाय एकमेव चतुर्गृहीतं
 तस्यां समिधि होतव्यं, यथा ऊतं द्रव्यमुभयोरग्न्योः प्राप्नोति । एव-
 मुभयत्र होमः कृतो भवति । एवमेव भ्रान्त्योद्धृतस्याहवनीयदक्षि-
 णान्योरुपरि निधाने कृते पूर्वोक्तमिष्टिरूपमुपस्थानरूपं वा प्राय-
 श्चित्तं बोध्यमिति सङ्क्षेपः ॥ १ ४ ॥

प्रागस्तोदयादन्यतुगमे श्लोकान्यादीनामभिधेये च सति पुन-
 राधेयस्य विकल्पमाह ।

उदातोदयनिध्नोकाद्† यावदग्निविनाशनम् ।

अग्न्याधिपुनराधेये‡ स्यातां तत्र विकल्पतः ॥ २५ ॥

उदातेति । उदातोऽनुगमः, उदयश्च निध्नोकश्चेति ममाहार-
 दन्दः । उदातादुदातमारभ्य उदयनिध्नोकाद्यावदुदयास्तपर्यन्तमि-
 त्यर्थः । अग्निविनाशनम्, श्लोकिकान्यादिधेपराहित्येन पूर्वमुक्तम् ।

* तं, - इति नास्ति क० ख० घ० पुस्तकेषु ।

† निध्नोकाद्, - इति ग० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

‡ अग्न्याधिपुनराधाने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

तत्र तस्मिन्निमित्ते सति । अग्न्याधिपुनराधेये । पुनराधानपुनरा-
धेये विकल्पतो विकल्पेन स्थातां भवतः । तदुक्तं यज्ञपार्ष्ण्ये,—

“उदयास्तमयात्पूर्वं गार्हपत्यो गतो यदि ।

भक्षानाऽरणिमासृग्य त्वणं कुर्यात्तु मन्थनम् ॥

मथ्यमानो न जायेत लौकिकाग्न्यादिकं क्षिपेत् ।

ततो विहरणं कृत्वा होमं कुर्यादयथाविधि ॥

यथाग्न्यादावनिक्षिप्ते उदयास्तमयो भवेत् ।

खरस्थानं यदा शून्यं तदा स्थात् पुनराहितः” ॥ इति ।

पुनराहितिपदसोभयवाचकत्वादिति ॥२५॥

• निमित्तान्तरमाह ।

मन्त्रं विना समारूढोऽरण्योरात्मनि वा यदि ।

तत्र ज्वलनशान्तौ* स्यादसमारूढशान्तिवत् ॥ २६ ॥

मन्त्रेति । अरण्योः, वेत्यथवा, मन्त्रं समारोपमन्त्रं विना भ्रान्त्या
मन्त्रान्तरेण † समारूढः कृत इति शेषः । ततो ज्वलनशान्तौ
खरस्थान्युपशमे तत्र तस्मिन्निमित्ते सति असमारूढशान्तिवत्
असमारोपितस्य शान्तिमया तुल्यं स्थात् । अनुगमप्रायश्चित्तं मथ-
नपूर्वकं भवतीति भावः । ‡ समारोपित इति बुद्ध्या मथनानुगम-
प्रायश्चित्ते चेन्न करोति तदा, द्वितीयहोमकालात्प्राक् ज्ञाते मन्त्र-
नादि कार्यम् । तदूर्ध्वज्ञाने तु पुनराधानमिति † ॥२६॥

* शान्तिः, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रान्तरेण वा, — इति ड० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यवमंश ख० घ० पुस्तकयोस्त्रुटितः ।

एवमवरोहणमन्त्रं विनाऽप्येतदेव नैमित्तिकं भवतीत्याह ।

आरूढोऽपि यथाशास्त्रमवरूढो न शास्त्रतः ।

तृतीये होमकाले वा सम्प्राप्ते पुनराहितिः ॥ २७ ॥

आरूढेति । यथाशास्त्रं, शास्त्रमनतिक्रम्येति यथाशास्त्रं मन्त्रः* ।
तेन आरूढः समारोपितोऽपि, यदीति पूर्वोक्तमाह्वयम् । शास्त्रतो-
मन्त्रेण नावरूढः, प्रत्यवरोहणमन्त्रं विना भ्रान्त्याऽन्यमन्त्रेण वाऽव-
रूढोऽपि नावरूढस्तदा तृतीयहोमकालात्प्रागवरोहणमन्त्रपूर्वकं
मन्थनं कार्यम् । तृतीयात् परन्तु पुनराहितिः स्यात् । इदन्तु शा-
खान्तरविषयम् । कस्यांचिदवरोहणस्थानाम्नात् ।

यद्वा हेतुपरतया व्याख्येयम् । तद्यथा । आरूढेति । यथा-
शास्त्रं शास्त्रोक्तविधिना शास्त्रोक्तक्रिययेति यावत् । आरूढोऽपि
शास्त्रतः शास्त्रेण सार्वविभक्तिकस्तम् । नावरूढोऽरणिमात्मानं वा
प्राप्तः । अनेनेदं कर्म कर्त्तव्यमिति नियमविध्यन्यथाभावात् । विद्य-
मानेऽग्नौ यथोक्तः समारोपोधारणं वा कार्यम् । उपशान्तौ तु
भस्मस्पर्शादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कार्यम् । अथ मन्थने क्रियमाणे
चेदग्निर्न जायेत तत्र किं स्यादत आह । तृतीयेति । खरस्याग्न्य-
नुगमोत्तरं मथ्यमानेऽप्यजन्मनीत्यधाहार्यम् । असमारूढशान्ति-
वदित्युक्तत्वात् तृतीये होमकाले सम्प्राप्ते पुनराहितिः पुनराधानं
भवतीति । वा शब्दोऽवधारणे । तदुक्तम् ।

* शास्त्रमात्रं, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

“अग्नावनुगते यस्तु होमकालद्वयं प्रजेत् ।

उभयोर्विप्रवासे वा पुनराधानमर्हति” ॥२७॥

प्रागस्तोदयादग्न्यनुगमे लौकिकाग्न्यादिषु होमं समाप्तं मन्यन्
कार्यमित्युक्तमधुना तद्वधिकथनपूर्वकं पुनराधाननिमित्तमाह ।

यदा तु लौकिकाग्न्यादि निधाय हवनं तदा ।

हुतेऽपि लौकिकाग्न्यादौ मथ्यमानोऽप्यनन्तरम् ॥ २८ ॥

द्वितीयादा तृतीयादा होमकालात्पुरा यदि ।

अग्निर्न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् ॥ २९ ॥

यदेति द्वाभ्याम् । यदा यस्मिन् काले लौकिकाग्न्यादि निधाय
तदा तस्मिन् काले तस्मिन्नेवाग्नौ हवनं कार्यमिति शेषः । न
द्वत्तरभाविमथिताग्नौ ।

तु पुनरर्थे । लौकिकाग्न्यादौ हुतेऽपि अनन्तरं होमानन्तरं
मथ्यमानोऽपि अग्निः द्वितीयादा तृतीयादा होमकालात् पुरा
यदि न जायते तत्र पुनराधानमाचरेत् । होमस्तु लौकिकाग्नौ
एक एव । द्वितीयहोमकालात्प्राक् अजनने पुनराधानमिति
रामांडारः । शाङ्खायनसूत्रे अप्रवक्ष्यन्नात्मन्यरण्योः समिधि नाग्निं
समारोहयत इति । होमस्तु समारोपमथ्यमानविषयो नातुगतम-
थ्यमानविषयइत्युक्तं वृत्तौ ॥ २८ ॥ २९ ॥

लौकिकाग्निनिधानात्प्रागुत्तरं वा भस्मस्पर्शादिविशिष्टाग्न्युत्पत्ति-
रेव पुनराधाननिवर्त्तिकेत्याह ।

जातोऽपि वा विना भस्मस्पर्शं जातजपं विना ।
 प्रायश्चित्तं विना काष्ठं मन्यने चोदितं विना ॥ ३० ॥
 लौकिकः स्यादतो लुप्तादारभ्यावर्तयेत् पुनः ।

जातेति । भस्मस्पर्शं विना यस्मिन् गोमयपिण्डे दारुणि वाऽन्यु-
 पशमसङ्गस्रनाऽरण्योः स्पर्शमन्तरेण मन्यनात् प्रथम-द्वितीयं-तृतीय-
 होमकालात्प्राक् जातोऽपि लौकिकः स्यादित्युत्तरस्थेन लौकिक-
 पदेनान्वयः प्रत्येकं बोध्यः । यत्रान्युपशमसङ्गस्रनाऽरणी संस्पृशेदिति
 वचनात् ।

एवं, जातजपं विना जातोऽपि लौकिकः स्यात् । इदञ्च
 जातजपभावरूपं पुनराधाननिमित्तं यस्यां शाखायां जातेऽप्यौ
 जातजपोविहितोऽस्ति तच्छाखापरम् । एवं जातोऽपि प्रायश्चित्तं
 विना लौकिकः स्यात् । अत्र प्रायश्चित्तशब्देनानुगतप्रायश्चित्तमे-
 बोध्यते । तथाच प्रसादादिना प्रायश्चित्ताकारेण लौकिको भवति ।

अत्र केचित् । भस्मस्पर्शरूपस्यैवादिष्टप्रायश्चित्तस्य हतत्वादन्यद-
 नुगतप्रायश्चित्तं न भवति तेनानुगतप्रायश्चित्ताभावेऽपि लौकिकत्वं
 नेत्याहुः । परे तु भस्मस्पर्शस्याग्निहोत्रप्रकरणपठितत्वेन तत्परत्वा-
 त्तत्रैव भस्मस्पर्शो नान्यत्र । तद्भूतिरिक्ताग्न्यनुगमे भस्मस्पर्शो न भवति
 किन्वनुगतप्रायश्चित्तमेवेति कर्काः । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः ।

“विहारकालादन्यत्र यदा नर्योऽनुगच्छति ।

मथिला नर्यमुद्धृत्यानादिष्टं तत्र ह्ययते” ॥ इति ।

मन्यने चोदितं काष्ठं विना प्रसादादिना प्रमन्यान्तरेण भ्रान्त्या

वा लौकिकारणीभ्यां जातोऽपि लौकिकः स्यात् । एवमचोदित-
पाकादिकमपि पुनराधानप्रयोजकम् ।

“अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन च ।

लौकिकोऽयिः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति” ॥

इति बोधायनीयात् । अतो यस्मादग्निविनाशो जात इति हेतो-
र्लुप्तात् सुप्रपदार्याङ्गस्यर्शादिरूपादारभ्य यस्य पदार्यस्य भस्म-
स्यर्शादेर्लोपो जातस्तमारभ्य पुनरावर्त्तयेत् । यदि स्यर्शो विहितो-
जातजपस्त्वकृतस्तदा जातजपमारभ्यावृत्तिः, स्यर्शस्य कृतत्वात् । एव-
मूह्यम् ॥ ३० ॥

अकृतस्यर्शादिपदार्यानां कालावधिमाह ।

यदि नावर्त्तयेद्ब्रह्मै तादृश्येव जुहोति च ॥ ३१ ॥

ह्यमानेऽपि लुप्येत होमकालाष्टकात्परम् ।

यदीति । प्रमादादासस्यादा यदि नावर्त्तयेत् पुनरावृत्तिं न
कुर्यात्तादृश्येव स्यर्शादिरहिते एव चेत् जुहोति, तदा अष्टमहो-
मकालमभिव्याप्य लौकिको न भवति * । इत ऊर्ध्वं होमकालाष्ट-
कात्परं ह्यमानेऽपि मति लुप्यते * । अग्निनिष्ठः संस्कार इति शेषः ।
लौकिको भवतीति भावः ।

इदमत्राकृतम् । अष्टमहोमपर्यन्तं तथाविधेष्यग्नौ कृतानां
कर्मणां फलजनकत्वमव्याहृतं तदुत्तरं तु नैष्कन्यमिति होमाधि-
करणस्य लौकिकत्वात् । तेन सुप्रपदार्यस्य विस्तृत्या स्मरणोत्तरं
चतुर्षु दिवसेषु मध्ये करणं इत ऊर्ध्वं पुनराधानमेव ॥ ३१ ॥

* लुप्यते, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

भस्मस्पर्शस्य पुनराधाननिमित्तानित्यतां मतान्तरकथनेनाह ।

भस्मस्पर्शं विनाऽप्येके लौकिकत्वं न मन्वते ॥ ३२ ॥

होमाष्टकाऽधिके लुप्ते धृतोऽप्यग्निर्विनश्यति ।

ततोऽल्पहोमलोपेऽपि यद्युदायेद्विनश्यति ॥ ३३ ॥

आधानपुनराधाने विकल्पेनात्र चोदिते ।

भस्मेति । एके आचार्याभस्मस्पर्शं विनाऽपि लौकिकत्वं न मन्वते । अर्थादग्नेः । क्रियालोपनिमित्ते पुनराधेयं भवतीत्याह । होमेति शार्ङ्गेन । धृतोऽपि ज्वलमानोऽप्यग्निर्होमानामष्टकं तस्मादधिके होमे लुप्ते सति विनश्यति नष्टसंस्कारौ भवति । ततो-होमाष्टकादल्पहोमलोपेऽपि यदि उदायेदनुगमप्राप्नुयात् तर्हि विनश्यति । द्वित्रिचतुर्होमलोपेऽपि नष्टो भवति । विद्यमाने तु होमाष्टकपर्यन्तं नाग्नेः, तदुत्तरं नाग्नेरिति भावः ।

अवाग्निन् निमित्ते आधानपुनराधाने । आधानशब्देन पुनराधेयमुच्यते तत्राण्यन्युत्पादकत्वेनाधानपदस्य भाक्तव्यवहारात् । विकल्पेन चोदिते । आधेय पुनराधानं वा भवतीति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अत्र लौगाचिमतमाह ।

लुप्ते होमद्वये प्राह लौगाक्षिरनिलाहितम् ॥ ३४ ॥

ज्वलत्स्वग्निपु कर्तव्या तन्तुमन्त्येव केवला ।

लौगाचिस्तन्नामा अग्निर्होमद्वये लुप्ते सति पुनराहितं पुन-

राधानं प्राह । तथा चैतन्मतेनाग्निष्वससु होमद्वयलोपे पुनरा-
धानमेव भवति । तथाघोक्तं भृगुणा ।

“होमद्वयात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवग्रासनमिति” ॥

विद्यमानेष्वग्निषु तु पुनराधानं नेत्याह । ज्वलत्स्विति । अग्निषु
ज्वलत्सु विद्यमानेषु केवला एकहविष्का तन्तुमत्येव तन्तुमतीष्टिरेव
कर्तव्या । होमाष्टकलोपे ततोऽधिकलोपेऽपि पुनराधानं नेति *
पूर्वघ्नाद्भेदः । यदा केवलां तन्तुमतीष्टिं कृत्वाऽऽपचिष्टतौ अतिक्रान्त
होमान् कृत्वैव होमाः कार्या इति केवलशब्दार्थः ॥ ३४ ॥

इदमापदिष्यकमित्याह ।

आपद्यग्निषु दीप्यत्सु मासाद्धं चेन्न ह्ययते ॥ ३५ ॥

सर्वहोमानतिक्रान्तान् पक्षान्ते पक्षहोमवत् ।

समस्य जुहुयात्पथादिष्टिस्तन्तुमती भवेत् ॥ ३६ ॥

न तत्र पुनराधेयमिति कौपीतकी श्रुतिः ।

* आपदीति । आपदि राश्रभंगादिविपत्तौ अग्निषु दीप्यत्सु
विद्यमानेषु ससु मासाद्धं पचपर्यन्तं न ह्ययते होमो न क्रियते
चेत्, अतिक्रान्तान् सर्वहोमान् दिनसंख्यातं सायं प्रातर्होमान्
पचहोमवत् समस्य समाप्तं कृत्वा जुहुयात् । पथादनन्तरं तन्तु-
मतीमंजका इष्टिः प्रायश्चित्तं भवेत् । तत्र पुनराधानं पुनराधेयं

* विक्रान्तेन नेति, - इति ख० पुस्तके पाठः ।

† दिनसंख्यातः, - इति क० पुस्तके पाठः ।

वा विकल्पेनोक्तं न भवेदिति कौषीतिकी श्रुतिर्वाङ्मणम् । पञ्च-
होमवदित्युपलक्षणम् । तेन पचन्यूनहोमलोपेऽपि तावद्दिनसङ्ख्यात-
होमान् कृत्वा तन्तुमतीष्टिः ।

अत्रातिक्रान्तहोमकरणमिति लौगाचिमताद्भेदः । स्वकाला-
दुत्तरोगौण इत्युक्तेर्गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेदित्युक्तेऽहोमकरणं युक्तम् ॥
३५ ॥ ३६ ॥

आपदि पञ्चादूर्ध्वमपि होमलोपे नाग्निनाग इति मतान्तरेणाह
षड्भिः ।

वत्सरं वत्सराद्धं वा होमलोपे मतान्तरात् ॥ ३७ ॥
आपत्काले न नश्यन्ति दीप्यन्ते चेद्दुताशनाः ।

वत्सरं वत्सरपर्यन्तमित्यर्थः । काष्ठाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति
द्वितीया । वेत्यथवा । वत्सराद्धं वर्षस्याद्धं पण्णामपर्यन्तम् । आपत्काले
दुर्भिक्षादिना महापदि होमलोपे सति ऊताशनास्येदीप्यन्ते अनु-
गताः कदाचिदपि न भविष्यन्ति, तर्हि न नश्यन्ति पुनराधानं
नेत्यर्थः । बद्धवचनमन्तरागभिर्णीन्यायेन बोध्यम् । नित्यधारित्वं-
पचाभिप्रायेण वा । यद्यनुगमनं समारोपो वा तदा पुनराधान-
मिति पूर्वोक्तं ज्ञेयम् । समारूढाग्नेरथेकाहाद्यग्निहोचानारम्भे तन्तु-
मतीं कृत्वा प्रतिहोमं मनस्वतीं च प्रायश्चित्तमित्युक्तं प्रायश्चित्त-
प्रदीपे ॥ ३७ ॥

वत्सराद्धंत्तरमापत्रिवृत्तौ अतिक्रान्तहोमान् कृत्वा पञ्चहवि-
ष्केष्टिः कार्येत्याह ।

पञ्च कार्याः पुरोडाशा होमे लुप्तेऽर्द्धवत्सरम् ।
 पथिकृत् प्रथमोज्ञेयः पावकः शुचिरेव च ॥ ३८ ॥
 व्रतपतिस्तन्तुमांश्चाग्नेर्देवतायाः गुणाः क्रमात् ।
 सप्त कुर्यात् पुरोडाशान् होमे लुप्ते तु वत्सरम् ॥ ३९ ॥
 पवमानः पावकश्च शुचिः पथिकृदित्यपि ।
 वैश्वानरो व्रतपतिस्तन्तुमानिति सप्तभिः ॥ ४० ॥
 विशेपितोऽग्निरेव स्वाह्वेवताऽत्र यथाक्रमम् ।

पञ्चेति । अर्द्धवत्सरं, वत्सरस्वाह्वेमित्यर्द्धवत्सरं, होमे लुप्ते सति ।
 एकवचने सामान्याभिप्रायेण । पञ्च पुरोडाशाः कार्याः । तानाह ।
 प्रथमः पथिकृत् ज्ञेयः, द्वितीयः पावकः, तृतीयः शुचिरेव चेत्यपरः,
 चतुर्थो व्रतपतिः, पञ्चमस्तन्तुमां । एते पथिकृदादयोऽग्नेर्देवतायाः
 क्रमात् गुणा विशेषणानि भवन्ति । तथाचाग्निः पथिकृदेको, ऽग्निः
 पावको, ऽग्निः शुचिः, रग्निर्व्रतपतिः, रग्निस्तन्तुमान् क्रमेण देवता
 भवन्ति । द्रव्यदेवतापक्षणादुपागोविधीयते । अ चैकतन्त्रेण पृथक्
 तन्त्रेण वा भवति । वत्सरं होमे लुप्ते सति तु सप्तषड्भागान्
 पुरोडाशान् कुर्यात् । सप्तहविष्यैकेवेष्टिः । पवमानेष्ट्यादिपुत्र वा
 प्राचक्षितेष्ट्यैः कुर्यात् । अत्र यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य सप्तभिर्विशे-
 दितो विशिष्टोऽग्निरेव देवता स्यात् । तत्र पवमान एकोगुणः,
 पावको द्वितीय इत्यादयः सप्त गुणाः, तद्विशिष्टः । अग्निः पवमान-
 एकः अग्निः पावको द्वितीयोऽग्निः शुचिसृतीयोऽग्निः पथिकृत्त-
 र्थोऽग्निर्वैश्वानरः पञ्चमोऽग्निर्व्रतपतिः षष्ठोऽग्निस्तन्तुमान् सप्तम इति

देवता भवन्ति । अत्र पराङ्मूर्ध्वमपि होमलोपे नाधानमिति
कौषीतकमताद्भेदः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

घोरापद्विषयमाह ।

एकारम्भपराङ्मन्तविच्छेदेऽप्यविशेषतः ॥ ४१ ॥

मनस्वतीं व्रतयुतां नाधानमनले सति ।

एकेति । अथाङ्गोमानामेकारम्भपराङ्मन्तविच्छेदेषु एकहोम-
लोपमारभ्य पराङ्मन्तहोमलोपेषु । अत्र पराङ्मन्तपदमनेकवाच-
कत्वे भाक्तम् । यावज्जीवनिमित्तस्य तत्कालमध्यपातित्वाच्छक्यार्था-
नुपपत्तेः^(१) । दृष्टञ्चेतत् सहस्रसंवत्सरं सत्रमुपासीरन्नित्यत्र । अनले
सति, खरे विद्यमाने अरण्योर्वा समारोपिते, आधानं पुनराधान
नेति । अत्र यत्र यत्राधानपदं तत् मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेः पुनरा-
धानं लक्षयति । किन्तु अविशेषतः व्रतयुतां व्रातपत्येष्टिसहितां
मनस्वतीं तत्सन्निकामाङ्गतिं जुहुयादिति शेषः । तेन एकहोम-
लोपे यावज्जीवहोमलोपे च नाधानं व्रातपत्येष्टिमनस्वतीहोम-
रूपं प्रायश्चित्तं घोरापद्विनिवृत्तौकार्यमित्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥

द्वयमापत्सु घोरासु मिलितासूपयोश्च्यते ॥ ४२ ॥

द्वादशाहुतिविच्छेदे * कुर्वन्त्यन्ये मनस्वतीम् ।

* द्वादशाहुतिविच्छेदे, - इति ग० पुस्तके पाठ ।

(१) यावज्जीव खल्वभिद्वोत्रादिकं कर्तव्यतया घोष्यते । जीवनकालश्च
व्रतायुर्वैपुत्रश्च इत्युक्तलक्षणम् । एवञ्च पराङ्मन्तकहोम एव जीवन-
काले न सम्भवति कुतस्तल्लोप सम्भव । एवञ्चानायत्या पराङ्मन्त-
मनेकबोधकमिति भावः ।

* मनोज्योतिर्जुपतामाज्यं मे विच्छिन्नं यज्ञं समिमं
दधातु । या इष्टा उपसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि
मनसा एतेन स्वाहा । इति ।

इयमिति । इयं व्रतयुता मनस्वती. घोररासु दुर्घटासु अपक्व
मिलितासु एककालं प्राप्तासु उपयोक्तव्या, नान्यथा । पयोपशवे-
ऽटव्यां होमद्रव्याद्यभावे शरीरापाटवे च प्रसङ्गौ । मतान्तरमाह ।
अन्ये आचार्या द्वादशाङ्गतिविच्छेदे मनस्वतीं कुर्वन्ति । तदूर्ध्व-
माधानमेव भवति । इदं खल्पापदिषयमिति मिथ्याः । मनस्वती
मन्त्रपाठमाह । मनोज्योतिरिति ॥ ४२ ॥

निमित्तान्तरमाह ।

नाशदाहावरण्योश्चेदग्निं यत्नेन पालयेत् ॥ ४३ ॥
अन्यारण्योर्यावदेव नारोष्य मथितः पुनः ।
उदाने पुनराधानं हृन्दीगपरिशिष्टतः ॥ ४४ ॥

नाशेति । अरण्योश्चेन्नाशदाहौ. स्तः । नाश उपपातः । दाहः
प्रसिद्धः । तदा तावत्कालपर्यन्तं अग्निं यत्नेन पालयेत् । यावदेव
अन्यारण्योरारोष्य पुनर्न मथितः । तत्पूर्वमुदाते । अतुगते सति
पुनराधानं हृन्दीगपरिशिष्टतः भवतीति शेषः ॥ ४३ ॥

अधिकरणप्रसङ्गादाह ।

* अत्र मनस्वतीपाठाभ्याद्ग्राहः । तद्वया । इत्यधिकं ग० पुस्तके । उ०
पुस्तके मनोज्योतिः, - इत्येतावन्मार्चं वर्त्तते । पुस्तकान्तरेषु नास्त्वयं मन्तः ।
† इत्यनेव पाठः सर्वत्र ।

आत्मारोपे शरीरस्य नाशे नश्यति पावकः ।
 शवदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणः पाणिरस्ति चेत् ॥ ४५ ॥
 लोकाम्नी स्थापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रोऽजपेद्यजुः ।
 उपावरोह जातेति तूष्णीमग्निं नयेत्ततः ॥ ४६ ॥
 द्वादशोपात्तेनाज्येन तूष्णीकं जुहुयात् सुचा ।
 हस्तस्यातः प्रपद्येत प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाः ॥ ४७ ॥
 सकले कुणपे लब्धेऽप्येष एव विधिर्भवेत् ।
 अमावरण्योरारूढे प्रसीयेत पतिर्यदि ॥ ४८ ॥
 प्रेतं स्पृष्ट्वा मयित्वाऽग्निं जग्ना चोपावरोहणम् ।
 घृतञ्च द्वादशोपात्तं तूष्णीं हुत्वा शवक्रियाम् ॥ ४९ ॥

उपावरोह जातवेद इमं प्रेतं स्वर्गाय लोकाय नय
 प्रजानन् । आयुः प्रजाः रयिमस्मासु धेहि प्रेताहु-
 तीश्वास्य जुपस्व स्वाहा । इत्युपावरोहणमन्त्रपाठः ।

आत्मेति । आत्मारोपे शरीरस्य नाशे सति पावकः नश्यति ।
 नारणीनाशे । अत्र शरीरनाशब्देन शवास्त्राभ उच्यते । स च
 व्याघ्रादिभक्षणेन जलप्रवाहादिना वा भवति । तत्र व्याघ्रादिना,
 शवदेहे शवरूपं देहं* तस्मिन् विनष्टेऽपि चेत् दक्षिणः पाणिरस्ति,
 तदा न नाशः । तत्र किं स्यादत आह । लोकेति । अस्य शवस्य
 पाणिं लोकाम्नी स्थापयित्वा पुत्रः पुत्रादिरुपावरोहजातेति यजु-
 जपेत् । ततस्तूष्णीमग्निं नयेत् । यस्यां शाखायां श्मशानं प्रति नयने

मन्त्राधानं तन्मा भृदित्यभिप्रायपरं त्वष्णीं पदम् । ततः पिबभूमौ
 तस्मिन्नेवाग्नौ द्वादशोपात्तेन द्वादशवारं गृहीतेनाज्येन सुचा त्वष्णीकं
 जुहुयात् । प्रारूतमन्त्रनिषेधार्थं त्वष्णीकं पदम् । अतः परं अमात्या
 पट्टपुरुषाः पुत्रादयः प्रेते इतिक्रियाः पाचविन्धाभादयः, ताः
 सर्वाः हस्तस्य कुर्युः । यदि सकले क्षुण्णे शवे लभ्ये* तत्रापि एवएव
 विधिर्भवेत् नाग्निनाशः । हस्तस्य शवस्य चालाभे तु अग्नां प्रेता-
 धानपूर्वकोदाहः । तेषामप्यलाभे तत्पूर्वकः पर्णशरदाहः । आत्म-
 शमारोपणविषयमेतत् । असह्यादरणिशमारोपविषयमाह । अग्ना-
 विति । अरण्योरग्नावरुद्धे यदि पतिर्भियेत, प्रेतं शृद्धा उपावरोहणं
 यजुर्जग्नाऽग्निं मथित्वा तस्मिन्नेवाग्नौ द्वादशोपात्तं घृतं त्वष्णीं जन्वा शव-
 क्रियाः कुर्युरिति शेषः । उष्ट्रमज्जघ्नर्थं मन्त्रपाठमाह । उपावरो-
 हेति ॥ ४ ४ ४ ४ ५ ॥ ४ ६ ॥ ४ ७ ॥ ४ ८ ॥ ४ ९ ॥

विच्छिन्नान्यादिविषयमाह ।

विच्छिन्नवह्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानलम् ।

आहिताग्निं मृतं दग्धुं चेताग्न्युत्पत्तिसिद्धये ॥ ५० ॥

भरद्वाजादयः प्राहुः प्रेताधानविधिं पृथक् ।

विच्छिन्नवह्निं विच्छिन्नाग्निं उत्सृष्टपावकं उत्सृष्टाग्निं विधुरा-
 नलं विधुराग्निम् । एतादृशं मृतमाहिताग्निं दग्धुं चेताग्न्युत्प-

* इत्यमेव पाठ सर्वत्र । यदि सकले क्षुण्णे शवो लभ्ये, - इति तु
 भवितुमुचितम् ।

† प्रेता, - इति ड० पुस्तके पाठ । एवं परत्र ।

त्तिषिद्धये प्रेताधानविधिं पृथक् स्वतन्त्रं प्रेताधानमेव भारद्वाजादयः
प्राञ्जः ॥५०॥

तमेवाह ।

प्राचीनावीतिवानुद्धृत्यावोद्ध्यायतनान्यथ ॥५१॥

प्रेतं स्वाम्यालये श्लिष्वा पश्चिमाग्न्यालयेऽरणी ।

सन्निधायानलं मन्येद्यस्येति यजुषा ततः ॥५२॥

यस्याग्नयो जुहुतोमाऽसकामाः सङ्कल्पयन्ते यज-
मानमाऽसम् । जानन्तु ते हविषे सादिताय स्वर्गं
लोकमिमं प्रेतं नयन्तु । इति मन्त्रः ।

अर्थात् पुषादिः प्रेताधानविधिं करिष्ये इति कङ्कल्य प्राची-
नावीतिवान् भूत्वा अथ आयतनानि उद्धृत्यावोद्ध्य यजमानस्थाने
प्रेतं स्थाप्य, पश्चिमाग्न्यालये गार्हपत्यागारे अरणी सन्निधाय यथेति
यजुषाऽनलं मन्येत् मन्यनमन्त्रस्यैकविधत्वात्* पाठमाह । यथेति ।
॥५१॥५२॥

प्रणीय पावकं तूष्णीं द्वादशोपात्तसर्पिषा ।

तूष्णीं हुत्वा ततः कुर्युः प्रेतेऽमात्या इतिक्रियाम् ॥५३॥

ततः पावकं प्रणीय आहवनीयस्थाने निधाय तूष्णीं द्वादश-
वारं मृक्षीतेनाग्नेन तूष्णीमेवाहवनीये ऊत्वा ततोऽमात्याः पुषा-
दयः प्रेते इतिक्रियां कुर्युः ॥५३॥

* इत्यमेव पाठः भर्द्वाज । मम तु, मन्त्रनमनस्थानेकविधत्वात्, - इति
पाठः प्रतिभाति ।

अथारण्योक्तभावे विधिमाह ।

नष्टेषामिषथारण्योर्नाम्ने स्वामी द्वियेत चेत् ।

आहरेदरणिद्वन्द्वमाधानोक्तविधानतः ॥ ५४ ॥

तद्वदेवाभिमन्व्याथ तन्मन्त्राभ्यां विनिष्टयेत्* ।

निर्मन्व्ये पावके यद्वैपासनार्थं† तदस्ति चेत् ॥ ५५ ॥

ततोऽग्निशून्यप्रेतोक्तमन्थनादि प्रपद्यते ।

यत्तु यस्याग्रयोजुहुत्यादिमन्त्रकमौरितम् ॥ ५६ ॥

नष्टेति । अग्निषु नष्टेषु अरण्योर्नाम्ने च भति यदि स्वामी-
द्वियेत, तदा पुत्रादिराधानोक्तविधानेन यथोक्तकृष्णमरणिद्वन्द-
माहरेत् । तद्वदेव वक्ष्यमाणनूतनारण्योक्तविधिदेव । तन्म-
न्त्राभ्यां वक्ष्यमाणनूतनारण्योक्तविधिभ्यां निर्मन्व्ये लौकि-
कारणमन्थनोत्पन्ने पावके लौकिकेऽग्नौ विनिष्टयेत् प्रतयेत् ।
तद्वदेषोद्वयं औपासनाथं औपासने इत्यर्थः । प्रतयेत् । चेत्तदस्ति ।
सर्वाधानिगम्य-निर्मन्व्याग्नौ । ततश्चाथोररण्योक्तमन्थना-
दि, अग्निशून्यानि यानि आहिताग्निप्रेतानि विच्छिन्नोत्सृष्टविधु-
राहिताग्निप्रेतानीत्यर्थः । तेषु उक्तं मन्थनादि ईरितं पूर्वीकं
पक्षसर्वं प्रपद्यते प्राप्नोति । मन्थनं विग्निति । यच्छिति । यस्या-
ग्रयो जुहुत्यादिमन्त्रो यस्मिन् तथाभूतं, स्वार्थकम् । प्रसङ्गादिदं
विधिद्वयं भरद्वाजोक्तमेव मूलकृतोक्तम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

* विनिष्टयेत्, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† पासनार्थं, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

अथानेकपुनराधाननिमित्तानुगतधर्मवकान्तर्भूतोपेचारूपनिमित्तं
वक्तुमारभते ।

भार्यायां प्रोपितयाञ्चेदुदेत्यर्कोऽस्तमेति वा ।

तत्र स्यात्पुनराधेयमन्ये प्राहुरिहान्यथा ॥ ५७ ॥

भार्यायामित्यादिना । सा चोपेचा च प्रवासादि इति पूर्वे-
क्तलक्षणा । आदिपदात् पत्नीषीमाद्यतिक्रमणादि । भार्यायां पत्न्यां
प्रोपितायां, प्रकर्षेणोपिता प्रोपिता तस्यां, महत्सीमामतीत्यान-
तीत्यवाऽन्यत्राग्निगालातो गतायामर्कश्चेदुदेति वाऽस्तमेति चेत्, तत्र
तस्मिन्निमित्ते पुनराधेयं भवति । अन्ये आचार्या इह एतादृक्स्थले
अन्यथा प्राहुः । "अत्र सीमाशब्देन गृहसीमा युक्ता । तदुक्तं कन्दो-
गपरिशिष्टे ।

“विहारकाले यदि कार्यसोभात्-

पत्नी तु सीमानमतीत्य गच्छेत् ।

निःसंगथोऽग्निः खलु नाशमेति

गृहस्य सीमाऽच विवक्षितोऽर्थः” ॥ *

एकभार्यकविषयमिदमिति वदन्ति । तदुक्तं यज्ञपाश्यादौ ।

“पत्न्याः प्रवासविषये पुनराधिरुदाहता ।

वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तेरेकभाष्यस्य सेव्यते” इति ।

तत्र प्रवासोनाम ।

यदि सीमानतिक्रम्य रात्रौ तत्रैव वसति ।

* * यतश्चिदान्तर्गतः पाठः छ० पुस्तकालिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

अष्टहस्त प्रयाणं यत् प्रवास उच्यते बुधैः ।

अत्र सीमाशब्देन दृष्टयामसीमोच्यते । तेनाग्निदृष्टं विहाय
स्वयामेऽन्ययामे वा रात्रौ वासः प्रवासः । रात्रिपदमुदयास्तमय-
कालोपलक्षकम् । मूलैकवाक्यताऽतुरोधात् ।

“यत्तु नारायणेनोक्तम् यामात्वाग्निमन्वितात् ।

सीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवसनं सप्ततम् ॥

एकाकिनौ यदा पत्नी कदाचिद् याममात्रजेत् ।

होमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेत् यामं दत्त्वा प्रमादतः ।

लौकिकाग्निः स विज्ञेयः इत्येषा नैगमी श्रुतिः” । इति

वचनाद् यामान्तरे रात्रौ वासः प्रवासः । तेन स्वयामे पत्न्याः

रात्रौ वासे न दोषः । अत्रापि रात्रिपदमुदयास्तमयोपलक्षकम् ।

अन्यथा सायंहोमानन्तरं गमने उदयात् प्राक् परादृत्तौ पुनरा-
धानप्रसङ्गः स्यात् । रात्रिवाससङ्गात् । अपिच रात्र्यहर्वासयोर-
विशेषात् । यद्देवमिथादियन्ते ।

“यामान्तरे नगर्यां वा पत्न्यां वाऽन्यत्र वा क्वचित् ।

सीमामतीत्य चेद्रात्रौ वासः प्रवसनं सप्तमिति” ॥

तत् पूर्वाक्तप्रवासलक्षणवाक्यैकवाक्यतया व्याख्येयम् । तादृशस्यै-

वार्थस्योपलब्धेर्न लक्षणान्तरमिति । ननु

“प्रवसेद्वनमम्यत्ये न तीर्थांश्च कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा वीधायनेन च” इति ॥

वीधायनीयाद्वनार्जनस्य प्रवेशप्रयोजकत्वात्पत्न्यास्तु तद्भावात्

कथं तत्प्रसक्तिः । अथ एवाधनाः सृता इति सृतेत्येति चेन्न ।
अस्ति चास्या अपि धनवत्ता । सम्भाव्यते च तद्वतान्धनसमृद्धिर्लौके ।
स्त्रीधनानि षडिति सृतेः । किञ्च भवति हि पित्रमाह्मन्नाहपुत्र-
दर्शनेन धनोपलब्धिः ।

“दत्तं स्वसृदृष्टिद्वभ्यामनन्तफलदम्भवेत्” ।

इति दानखण्डे द्वावोक्तेः । दीयते च दूरादागताभ्यः स्वसृप्रसृ-
तिभ्यो वास प्रसृति । अन्वधना इत्युक्तं तदस्वातःव्यपरतया व्याख्ये-
यम् । अतएव न कुर्युरग्न्युपस्थानमिति वक्ष्यते । एवञ्चोपस्थिते
यजमानवत्पत्न्या अपि प्रवासि यदि करोति तदाऽग्नेन भार्यायां प्रोषि-
तायामिति वाक्येन स निषिध्यते । अतो वज्रभार्यस्यैकभार्यस्य वा
पत्न्याः प्रवासि पुनराधेयमेवेति मूलकाराः । इदमेकभार्यकविषयं
न.तु वज्रभार्यकविषयमित्यन्ये । तत्र स्यात् पुनराधानमिति कुच-
क्षित्पाठः । युक्त एवायम् ॥५६॥

अनेकपत्नीकस्यैकपत्नीकस्य वा नियतपत्नीप्रवासि खोक्तस्य पुन-
राधेयस्य मतान्तरेण पत्नीनियममाह ।

ज्येष्ठा चेदग्निसंयुक्ता गच्छन्वन्या यथारुचि ।
यजमानेन सहिता यद्वा ता एव कैवलाः ॥ ५८ ॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठा पत्नी अग्निसंयुक्ता चेत्, संयुक्तशब्दः सामीप्यव-
चनः । मुख्यायांसम्भवात् । अन्याः कनिष्ठाः यथारुचि, क्रिया-
विशेषणमिदम् । यथेच्छं, उदयास्तमयकालपर्यन्तमपि गच्छन्ति ।
दोषाभावज्ञापनाय सट् । गच्छन्वन्या इति शोडन्तोऽपि कश्चित्पाठः ।

बद्धभार्यस्य ज्येष्ठा चेत् प्रवसेत् पुनरादिति रिति ।
 वाक्यान्तरात् । कौटुम्बिकोऽन्याः । यजमानेन भर्ता सहिताः ।
 यदा, कैवला यजमानरहितास्ता एव यवीयस्य एव यथाकामं
 गच्छन्तु । तेन ज्येष्ठासन्निधाने भर्तुः सन्निधाने सत्यप्यसति वा
 इतरासां प्रवासोनिमित्तं न भवतीति भावः । अत्र ज्येष्ठाप्रवास एव
 पुनराधाननिमित्तमिति पूर्वस्माद्भेदः ॥५८॥
 कदाचित् कनिष्ठासद्वहतप्रवासयष्टुः कतिचिन्नियमान् प्रसङ्गा-
 दाह ।

प्रोषितः स्याद्धः शायी ऋतुपायी त्वमैथुनम् ।
 वदन् बौधायनस्त्वेवमेका चेदग्निमन्निधौ ॥ ५९ ॥
 इतरासां यथाकामं प्रवासमनुमन्यते ।
 इत्युक्तं भवभाष्येऽपि तातस्त्रोकेषपीरितम् ॥ ६० ॥

प्रोषित इति । प्रोषितः पत्नीसहितहतप्रवासः अधः शायी
 स्यात् । अध शब्देनाग्निस्थानालीचलमुच्यते । खट्वाबुदाभार्यं, न त्वास्त-
 रणनिषेधार्थम् । ऋतुपायी स्यात् । ऋतौ पीयतेऽसौ ऋतुपायी
 ऋतुजायोपयायी स्यात् । तु यस्मादमैथुनम् । मैथुननिषेधः प्रोक्त
 इति श्रेयः । यदा, ऋतुगमनं अमैथुनं प्रोक्तमिति । एकं ऋतुगम-
 नस्यामैथुनत्वन्दानधर्मेषु भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे । अधुना ज्येष्ठाया-
 अपि प्रवासे बौधायनमतेन दोषाभावमाह । वदसिति । बौधा-
 यनस्य, एका कनिष्ठा ज्येष्ठा वा अग्निमन्निधौ चेदित्यते, एवं वदन्

इतराणां अन्यासां यथाकामं यथारुचि प्रवासं अनुमन्यते । अतएव
ज्येष्ठाप्रवासेऽपि न पुनराधानमिति देवगण्ये बहु हवचनम् ।

“ज्येष्ठा वेदङ्गभार्यस्य क्षतिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैके दृच्छन्ति न तु सूरयः” ॥

इति बहुच्छते । ज्येष्ठाप्रवासेऽपि दोषाभावस्य प्रागख्यं सूरि-
पदादिज्ञायते । न तु गौतमः,—इति मिथ्यगन्धृत्ववैकल्पिकपाठस-
माश्रयणे ज्येष्ठाप्रवासे पुनराधानं स्यान्नवेति विकल्पः । तथाच बहु-
भार्यस्यान्यतरपत्नीसन्निधाने पुनराधानवेति पूर्वस्माद्भेदः । एतदेव
बहुवादिषम्याया ऋढयति । इत्युक्तमिति । भवभाष्यसञ्ज्ञके गण्येऽपि
इति अनेनैव प्रकारेण उक्तम् । तथा तातज्ञोक्तेष्वपि कारिकास्यपि
इरितं उक्तमिति ॥ ५८ ॥ ६० ॥

अधुनैकभार्यस्यानेकभार्यस्य वा स्वामिनोऽग्निषन्निधाने सर्वथैव
पुनराधानं नेत्यपरमतेनाह ।

एकस्यामप्यतिष्ठन्त्यामग्निहोत्रसमीपतः ।

पतिस्तिष्ठति चेदग्निनाशोनेत्यपरे विदुः ॥ ६१ ॥

एकस्यामिति । एकस्यामपि ज्येष्ठकनिधान्यतरपत्न्यामपि अग्नि-
होत्रसमीपतः समीपे इत्यर्थः । अतिष्ठन्त्यामविद्यमानायां सत्यां,
पतिः स्वामी चेत्तिष्ठति विद्यते । अग्निहोत्रसमीपत इत्यनुषण्यते ।
चेत्, नागोऽग्निनिष्ठसंस्कारनाशोनेत्यपरे आचार्याविदुरिति । * तत्र

* एतद्विद्वान्तगतः पाठो ह* पुस्तके भूयः ।

रुद्रदत्तरामाख्यारभाष्यपर्यालोचनयाऽनेकभार्यस्यैकभार्यस्य वा प्रवा-
 सो भवति । तत्रैव पूर्वं पूर्वपक्षीकृत्य पत्न्यास्तुल्यस्वामित्वं वा-
 धित्वाऽङ्गत्वमापाद्य तत्समर्थनाय पुंस्त्वविशिष्टचोदनाऽभिधानपू-
 र्विका कल्पान्तरोक्तिः प्रदर्शिता । तदर्थमेव दाशरथिभौषादिमह-
 त्तमानामाचारं दर्शयित्वा जैमिनिसूत्राच्चोपसंहृतम् । तस्मात् सि-
 द्धमभावेऽपि पत्न्या न कर्मणो निवृत्तिरिति । एवमेव मीमांसक-
 गिरोमणिनीलण्डादिभिरपि कर्मजन्यफलोच्चावत्पत्न्यास्तुत्याधिका-
 रोऽन्यथापाचाव्यवहीद्वियवपथादिवदङ्गत्वमुक्तम् * । सर्वामामसन्नि-
 धानेऽपि न पुनराधानमिति बोधायनमतात् पूर्वमतादपि च भेदः ॥
 ६१ ॥

एवं स्वामिपत्न्योरन्यतरसन्निधाने मतभेदेर्दीपाभावमुक्त्वाऽधुने
 भयासन्निधाने मतभेदेनाह † ।

सन्ध्यावदन्यदाऽप्यग्नीन् हित्वा चेद्दम्पती गतौ ।
 ग्रामान्तं वाऽथ सीमान्तं तत्रैकेऽग्निशमं विदुः ॥ ६२ ॥
 अन्ये ग्रामान्तवसनात् ‡ न त्वतिक्रममाचतः ।
 सौमि त्वतिक्रमादेव केवलान्नाशमनुवन् ॥ ६३ ॥
 यदोभावप्यतिक्रम्य सीमां प्रत्यागतौ पुनः ।
 उदयास्तमयात्पूर्वं न नाशोऽचेति केचन ॥ ६४ ॥

* अत्र, आह्वयपूजे, - इत्यधिका पाठः उ० घ० पुस्तकयोः ।

† मतभेदेनाह, - इति छ० पुस्तके पाठः ।

‡ ग्रामान्तरं गत्वा, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सन्ध्यावदित्यादिभिः । दम्पतौ पत्नीस्वामिनावुभौ श्वदा
 यस्मिन् कस्मिन् कालेऽग्नीन् हित्वा चेद्गतौ गमनं कुरुतः यामस्य
 स्वावसथयामस्थानं यावत्पर्यन्तं जनानां वसतिः तत्पर्यन्त-
 मित्यर्थः । वेत्यथ वा । यामसीमान्तं स्वावसथयामसीमापर्यन्तं,
 तत्र तस्मिन्निमित्ते सन्ध्यावत् अग्निगमं नागं विदुः । यथाऽश्वो-
 द्यकाले उभयोरसन्निधानेन नागः प्रसिद्धोऽस्ति, तदुभौ यदा
 कदाचित् जनवसतेरुर्ध्वं सीमोर्ध्वे वा गतौ चेत्, पुनराधानमिति
 सन्ध्यावदित्युक्तम् । अथ सीमाशब्देनार्गिसंश्रितयामसीमेति नारा-
 यणवृत्तौ । अन्यगारसीमेत्याशार्कः । यामसीमान्यगारसीमेति
 शतन्दयीभाष्ये* । अथ कैमुतिकन्यायेन तत्सिद्धौ पुनर्घर्षणं
 तस्यापि निमित्ततां प्रतिपादयितुम् । अन्ये आशयां यामान्ते
 वसन्तात् पुनराधानं न पुनरतिक्रममात्रेण सीमि तु केवलादासर-
 हित्वादतिक्रमादेव नाशमनुवन् । अथ यामान्तवाससीमातिक्रमणे
 निमित्ते इति पूर्वोच्चादभेदः । सीमातिक्रमणोऽपि दोषाभावमाचष्टे ।
 यदेति । यस्मिन् काले उभावपि स्वामिनौ सीमामतिक्रम्यापि
 पुनः उदयास्तमयात् पूर्वं स्वयामं प्रत्यागतौ अत्राग्निनिमित्ते
 नागोनेति केषनाऊरिति शेषः । अयमेव पूर्वमतादिशेषः ॥६२॥
 ६२॥६४॥

उदयास्तमयोत्तरमपि अपरावृत्तौ स्वमतेन दोषाभावमाह ।

* शतन्दयीभाष्ये, - इति क० पुस्तके पाठः । शतभाष्ये - इति ख०
 पुस्तके पाठः । 'शत' शब्दात् परं रचितं किञ्चित् स्वामं घ० पुस्तके ।

हृन्दोगपरिशिष्टोक्तहोमकालात्यये ऽनलः * ।

सीमातिक्रमणान्नश्येन्नोदयास्तमयादपि † ॥ ६५ ॥

हृन्दोगेति । उभयोरित्यध्याहारः, सीमातिक्रमणोत्तरं, हृन्दो-
गपरिशिष्टं कर्मप्रदीपस्तदुक्तोयोनवघटिकात्मकोहोमकालस्तदत्यये
सति अनलो अग्निर्नश्येत्, उदयास्तमयहेतुना नेति । तदुक्तं देवया-
जिकैः महद्भवचनैः ।

“विहायाग्निं सभार्यथेत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते इति ॥

यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसितौ यदा ।

आ होमान्ननिवर्त्तते पुनराधानमर्हति” ॥

यदोभावपतिक्रम्येति मूलवत् पूर्वाद्धिं पठित्वा ।

“होमकालमतिक्रम्य तदा नश्यन्ति वंङ्गयः” — इति च ॥

“पत्नी सीमामतिक्रान्ता यजमानोऽगृहे यदि ।

आ होमाद्यदि नागच्छेत् पुनराधानमर्हति ॥

एकाकिनौ यदा पत्नी कदाचिद्दयाममावजेत् ।

होमकालेऽभिसम्प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते ॥

अथ तत्रैव निवसेद्दयामङ्गत्वा प्रमादतः ।

लौकिकोऽग्निः स विज्ञेय इत्येषा नैगमौ श्रुतिः” — इति ॥

तस्मात् नवनाडिकोत्तर सीमातिक्रमणेनोभया

सन्निधाने पुनराधानमिति निर्गलितोर्थः ॥ ६५ ॥

* पुन, — इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठ ।

† सीमातिक्रान्तयोर्नश्येन्नोदयास्तमयादिति, — इति ग० पुस्तके पाठ ।

श्रीमातिक्रमसङ्गत्या नद्यतिक्रमणेऽप्याह ।

विनाऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीसम्बुधिगामिनीम् ।

अतिक्रामेत्तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः ॥ ६६ ॥

विनेति । पत्नी आंधानसङ्गता अग्निभिर्विनाऽम्बुधिगामिनीं समुद्रगामिनीं खेनैव नात्वा न तु गङ्गादिसहायेन, सर्वेषां जल-प्रवाहानां तादृशत्वात् । नदीं, नदीसङ्घणं त्वये वक्ष्यते, अतिक्रामेदुत्तरीयं गच्छेत्, तदाऽग्नीनां विनाश इति श्रुतिः वेदश्रवणमित्यर्थः ॥

६६ ॥

इदानीमसमुद्रगामिनीविषयमाह ।

पव्यन्तरेऽथवा पत्न्यौ हुताशनसमीपगे ।

अन्या पत्नी यथाकाममतिक्रामेन्नदीमपि ॥ ६७ ॥

न कुर्युरग्न्युपस्थानं प्रवसन्त्योऽपि योषितः ।

प्रोषिता न जपं कुर्युरग्न्येव सधर्मकम् ॥ ६८ ॥

आगतोपस्थितिश्चापि स्त्रीणां नेच्छन्ति सूरयः ।

पव्यन्तरेति । पव्यन्तरे ज्येष्ठाकनिष्ठयोऽन्यतरम्निन्, अथवा पत्न्यौ हुताशनोऽग्निस्तस्य समीपगे मति पत्नी यथाकामं यथेच्छं नदीमपि अतिक्रामेच्च दोष इति यावत् । एतेन पतिपव्यन्तरमग्निधामे समुद्रगाऽतिक्रमेण पुनराधानमितरस्यास्त्वतिक्रमेणोभयोधोरमग्निधामे पुनराधानं मग्निधामे नेति भावः । अथ पत्नीपहणात् श्रीमा-

Maghar of Waq d (Text) Fasc 1 @ 6/ each	Rs	1	16
Muntakhab t Tawar ki (Text Fasc 1 @ 10/ each		5	10
Mu takhab t iavar ki (E gl si) Vol I Fasc 1 ~ Vol II Fasc 1 @ 1/ each		9	
M untakhab t Lalai (Text) Fasc 1 19 @ 10/ each		7	
Ma n r Alam Text Fasc 1 @ 10/ each		2	
Nuki buta l Fir ixt) Fasc 1		0	
N am s kh radnan al Iskandar (Text) Fasc 1 and 2 @ 10/ each		1	8
R ya n s Salat n (Text Fasc 1 @ 10/ each		1	14
*Soyuy s liq n, on the Exeget c Sciences of the Koran w tl Sai plo ment (Text Fasc ~ 10 @ 1/ each		4	0
Tabaqat Na r (Text) Pa c 1 @ 10/ each		1	14
D tto (Eugl sh) Fa c 1 14 @ 10/ each		10	8
D to i dex		1	6
Tar ki F r z S lab of Z yan l-d n Barn (Text Fasc 1 ~ @ 10/ each		2	16
Tar k i Firuzi sh of Shams S riy Af Text Fasc 1 ~ @ 10/ each		2	4
Ten Anc ent Arab c Poems Fasc 1 & 2 @ 8/ each		3	1
W s o Ram (Text) Fasc 1 @ 6 each		1	1
Zairamah Vol I Fasc 1 & Vol II Fasc. 1-3 @ 10/ each		8	6
Tuzuk Jalangir B g) Fasc 1		0	1

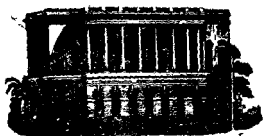
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 As at c RESEARCHES Vol VII Vols VIII and XVII and Vols XIX and XX @ 10/ each		50
* PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1860 to 1869 (incl) @ 10 per No and from 1870 to dat @ 8/ per No		
3 JOURNAL of the Asiatic Soc ety for 1843 (1) 1844 (1 ^o) 1845 (1 ^o) 1846 (5) 1847 (1) 1848 (12 1805 (7) 1867 6 1868 6 1869 (8 18 0 8) 18 1 (7 18 ^o) (8 1873 8) 18 4 (8 1870 (7) 1876 (7) 1877 (8) 1878 (8 18 9 () 18 0 (8 1881 7) 188 ^o (6) 1883 5 1884 (6 1880 6 1886 (8 1887 7) 1888 (7) 1889 (10) 1890 (11) 1891 () 189 (8), 1893 (11) 1894 (8) 1890 () 1896 (8) 189 (8) @ 1/8 per No to Membe s and @ 2 ^o per No to Non Members		
N B—The fig s s e clo d n bra kets g s t e ber of Nos s e ch Volume		
Gen e ary Rer ev of the Researches of th e Soc ety from 1 84-1863		3
Ge eral Cun k am s Archæolog cal Survey Report for 1863-64 (Extra No J A S B 1864		2
Theoba ds Catalo gue of Hept les in the Museum of the Asiatic Soc e y (Extra No J A S B 1863)		2
Cata logue of Mamals and Birds of Burmah by E Blyth (Extra No J A S B 1863)		4
Introd u on to the Math l Language of North Bhar by G A Ge eron Part II Chres omathy a l Vocabulary (Extra No J A S B 188)		4
5 An s ul Musharr h n		3
6 Ca a logue of Fossil Vertebrata		3
7 Cata logue of the Library of the Asi c Soc ety Bengal by W A Bou		3
8 Iq labat us Saf yah e l ted by Dr A Spre n er Svo		1
9 Inayah a Cosmen ary on the Hd yah Vo s. II and IV @ 16/ each		3
10 Jawamul Din r r y l 168 pages w h l p ates 4to Part I		
11 Kh zana ul m		4
12 Malabharata Vols III an l IV @ 10 each		40
13 Moore and Hew son s De er p ons of New Ind an Lep doptera Parts I III wtl 8 coloured Pla es 4to @ 6/ each		18
14 Sharaya-cof Islam		4
15 T betas D ctionary by Gso na ds Kō s		10
16 D to Gramma		8
17 Kocm raç bd npti Part I		1

Not ces of Sansk it Manster pts, Fasc 1 @ 1/ each 26
 Nepa ces l addl st Sanskrit Li ern ure by Dr R L M tra 4
 N.B—All Cheques Money Orders &c, must be made payable to the Treasu
 As at c Soc e y only

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SPAIN, No. 1059.

त्रिकाण्डमण्डनम् ।

TRIKĀNDA-MANDANAM

BY

BHASKARA MIṢRA, SOMA-YAJI

BEING

AN EXPOSITION OF THE SOMA-YĀGA APHORISMS
OF ĀPĀSIAMDA

WITH AN

ANONYMOUS COMMENTARY ENTITLED VIVARANA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CAṆDRĀKĀNTA TĀRKĀLAṆKĀYA
PARTICULARS III

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, FINE STREET,

1903.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND CHANDERNAGORE

THE SOCIETY'S AGENTS MESSRS LUTAG & CO

45, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOONSKRIEGER STRASSE, GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some*

of the fasciculi being out of stock

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Advaita Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ 1/6 each	Rs 1
Advaita Brahma Siddhi Fasc 1	0
* Agni Purana (Text) Fasc 4-14 @ 1/6 each	4
Aitareya Brahma Sutra Vol I Fasc 1-5 and Vol II Fasc 1-5; Vol III Fasc 1-5, Vol IV, Fasc 1-5 @ 1/6	-
Anu Shiksha (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each	1
Apocrypha of Sanyasa (Text) Fasc 1	0
Astasahasika Prajnaparamita (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each	2
Açvamedhya (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each	1
Aravana Kalpalata, (Sarg and Uvatan) Vol I, Fasc 1-5; Vol II Fasc 1-5 @ 1/6 each	10
* Bhagvat, (Text) Fasc 4-8 @ 1/6 each	1
Bhagvat Purana Vol I Fasc 1-4	1
Brahma Sutra (Text) Fasc 1-4 @ 1/6 each	1
Brahma Sutra (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each	2
Bodhi Ceyntara of Caitanya Fasc 1-5	0
Uttaradhyayana Fasc 1	0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-3 @ 2/ each	6
Çatapatha Brahma Sutra Vol I Fasc 1-5; Vol II Fasc 1-5	9
Çatapatha Brahma Sutra, (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each	1
* Çaturvarga Chintana (Text) Vols II 1-20; III Part I, Fasc 1-15 Part II Fasc 1-10 @ 1/6 each	19
Glokanthika (English) Fasc 1-4	3
* Grotia Sutra of Apastamba (Text) Fasc 4-17 @ 1/6 each	5
Ditto Çukhyana (Text) Vol I Fasc 1-7; Vol II, Fasc 1-4 Vol III Fasc 1-4 @ 1/6 each	5
Çri Bhagvat, (Text) Fasc 1-3 @ 1/6 each	1
Dan Kriya Kaumudi Fasc 1-2	0
Uddhara Paddhati Khasara Vol I Fasc 1-5	2
Kala Vidya (Text) Fasc 1-4 @ 1/6 each	1
Kalpa Vidya Fasc 1-5	1
Katvatina (Text) Fasc 1-6 @ 1/12 each	4
Katha Sarit Sgara (English) Fasc 1-14 @ 1/12 each	10
Karma Purana (Text) Fasc 1-9 @ 1/6 each	3
Lakṣa Vistara (English) Fasc 1-3 @ 1/12 each	2
Mahabharata (Text) Fasc 1-11 @ 1/6 each	4
Mahabharata (Text) Fasc 1-9 & Vol II Fasc 1-9 @ 1/6 each	6
Manu Smriti (Text) Fasc 1-3 @ 1/6 each	1
Murkandeya Smriti, (English) Fasc 1-7 @ 1/12 each	5
* Mamsa Darçana (Text) Fasc 7-11 @ 1/6 each	4
Nyayavartika (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each	1
* Nyayavartika (Text) Vol III Fasc 1-5; Vol IV Fasc 1-5 @ 1/6 each	5
Nyayavartika (Text) Fasc 1-5 @ 1/6 each	0

TRIKĀNDA MANDANĀH

OF

ĀPASTAMBA SUTRA DHIVANITĀRTHA KĀRIKĀ

BY

HĀDI MUDGARA KUTHĀRA KUMĀRA SWĀMI'S

SON

TRIKĀNDA MANDAṆA BHĀSKARA MICRA

A

SOMA-YĀJĪ.

BEING

AN EXPOSITION OF THE SOMA-YĀJĪA APHORISMS OF ĀPASTAMBA

WITH AN

ANONYMOUS COMMENTARY

EDITED BY

BANDYACHĀTĒYĀ MAHĀMAHOI ADHYĀYĀ

CANDRAKĀNTA TĀRKĀLANKĀRA BHĀTTĀCHĀRYĀ

Late F. Secy of the Government Sanskrit College Calcutta,

Honorary Member Asiatic Society of Bengal &c

CALCUTTA

PRINTED BY THE BAPTIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 57 PARK STREET

1883

त्रिकाण्डमण्डनः

वा

श्रापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिका ।

वादिमुद्गरकुठारकुमारस्वामिसूरिसुत-त्रिकाण्डमण्डन-
भास्करमिश्रसोमयाजिकृता ।

श्याम्या समलक्षिता ।

राजकीयमंस्कृतविद्यालयाध्यापकधर-

बन्धुघटोप-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार भट्टाचार्य्येण

परिष्करोपिता ।

व्यश्यातिबसमाभानुमन्वा

कभिकातामहानगर्धी

धार्मिष्ट्मिन् दम्भे कृद्रिता ।

साल्का १८२४ ।

इति प्रतिज्ञातस्य प्रायश्चित्तान्तरस्यात्रानुपलम्भान् । यत्रस्यास्य नाम
 ष्यापस्तम्बसूत्रध्वनितार्थकारिकेति तत्र तत्र पुष्पिकायां दर्शनादवगम्यते ।
 परं यत्रलक्ष्मणानुसारेण त्रिकाण्डमण्डनस्यैव प्रसिद्धिमुपागतोऽयं यत्रः ।
 कर्त्ता ह्यस्य कुमारस्वामिसूरिसुतो भास्करमिथः । तस्यास्य यत्रकर्त्तुः
 त्रिकाण्डमण्डन इति नामान्तरमासीदिति पुष्पिकादर्शनादवसीयते ।
 तद्वाप्तैवास्य प्रसिद्धिः । कस्मिन् समये अथं भास्करमिथ आविरासीदिति
 न निश्चेतुं शक्यते । स्वयमे तावदयं कर्क-रुद्रदत्त-दामोदर-भवनाग-वामन-
 मरदाजसूत्रभाष्यकार-मन्त्रब्राह्मणभाष्यकारादीनां, केशवसिद्धान्त-कन्य-
 भाष्य-भवभाष्य-लोगाक्षिकारिकादियस्यानां षोडशं कृतवान् । तेऽपि यत्र्याः
 यत्रकृतस्य अतोव प्राचीना इत्यत्र नास्ति सन्देहः । मदनपारिजातादिषु
 प्राचीननिबन्धेषु यत्रस्यास्य समुल्लेखात् अत्रत्यकारिकाया उद्धृतत्वाच्च
 यत्र्योऽयमतिप्राचीनः प्रामाणिकश्चेति ज्ञायते । यत्रकृता खल्वनेन वाज-
 पेयादिकारिकाऽपि विरचिताः । वाजपेयकारिका तु दृष्टैवास्माभिः ।
 टीकाकृता तु स्वनाम नैव प्रकटितम् । अतः केन कदेयं टीका विरचितेति
 न ज्ञायते । परन्तु टीकायां रामाखण्डरापराकंप्रयोगपारिजातादीनामुल्लेख-
 दर्शनात् टीकेयं नातोव प्राचीनेति शक्यते वक्तुमिति शिवम् ।

कलिकातामहानगर्थ्याम् ।
 शाकाः १८२२ । चित्रे मासि ।

} श्रीचन्द्रकान्तदेवशर्मा ।

त्रिकाण्डमण्डनस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

अ ।

विषय ।	पृष्ठाः ।	पङ्क्तयः ।
अभिनाशभ्रान्त्या मथनेनाप्तुत्पादनान्तरं		
पूर्वाभिदर्शने व्यवस्था	१६७	८
अग्रतुगमे व्यवस्था	१६०	८
अज्ञानादशुचिना कर्मणि कृते व्यवस्था ...	२०	१
अधिकारभेदाः	११	१८
अधिकृताधिकारः	१८	१२
अनादितामेऽपितुःनुज्ञया पुत्रम्याधानाधिकारः	८६	१५
अनेकफलस्य कर्मणः प्रतिफलं कर्मणः-		
आद्यव्यवहृतिविचारः	२५	१८
अरुचिनाशनिमित्तम्	२१६	११
अरुचिसरूपम्	२५५	२
अर्थश्रीः प्रशंसा	२३०	३
अर्थज्ञानाभावेऽपि कर्माधिकारः	२६	२
अवसाहविर्नामे व्यवस्था	११०	६

आ ।

आधानस्य नित्यकाम्यत्वविचारः	१९	२
आरम्भान्तरं शक्तिशोषे व्यवस्था	९८	१६
आदितामेऽप्रवासे देशकालपरिमाणम् ...	५६	१८
आदितामेऽप्रवासात् व्यवस्था	१८०	१
आदितामेऽर्थगर्भं प्रवास	५८	१५

श्रवतरणिका ।

अथैष त्रिकाण्डमण्डननाम्ना प्रख्यातो ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशतां नीतः । यानि पुस्तकान्यवलम्ब्यैतस्य शोधनमुद्रणे व्यकरवं, तानि तावत् प्रदर्शन्ते । एकं तावदस्मदीयं पुस्तकं टीकासहितं क-चिद्धितम् । द्वितीयं मिथिला-प्रदेशादाहृतं टीकासमलङ्कृतं ख-चिद्धितम् । तृतीयं काशीस्थसंस्कृत-विद्यामन्दिरपुस्तकालयादानीतं मूलमात्रं ग-चिद्धितम् । चतुर्थं जयपुरात् संगृहीतं सटीकं घ-चिद्धितम् । पञ्चमं कलिकातावास्तव्य श्रीयुक्त वावु प्रतापधन्व घोषमहाशयस्य पुस्तकालयादधिगतं सटीकं ङ-चिद्धित-विनिर्दिष्टम् । तेषु पञ्चमं पुस्तकमतीव समीचीनम् । द्वितीयन्तु पुस्तकं प्रायस्तादृशमेव समीचीनम् ।

पुस्तके चास्मिन् चत्वारि काण्डानि प्रकरणानि वा सन्ति । तानि च यथाक्रमं अधिकारिनिरूपण-प्रतिनिधिनिरूपण-पुनराधेयनिमित्तनिरूपण-प्रकीर्णकाख्यानानि । काण्डत्रयाणां मुख्य प्रतिपाद्यविषयः तत्तन्नामैव सुग्रहः । चतुर्थकाण्डे तु पाकयज्ञादीनामावृत्त्यभाव्यादिकं निरूपितम् । सर्वत्रैव प्रसङ्गादन्येऽप्यर्था निरूपिताः सन्ति । प्रथमे काण्डे सार्द्धसप्ताशीत्युत्तरशत-संख्याकाः कारिका, द्वितीये सार्द्धाष्टादशोत्तरद्विशतसंख्याकाः, तृतीये सार्द्धैकत्रिंशदधिकशतमिताः, चतुर्थे एकौनत्रिंशत्संख्याकाः सन्ति । मिलित्वा सार्द्धचतुःसप्तत्यधिकपञ्चशतमिताः कारिकाः सन्त्यस्मिन् ग्रन्थे । परन्तु तृतीयकाण्डान्ते भ्रमादेकाधिकचत्वारिंशदुत्तरशतसंख्या मुद्रिता-ऽस्ति । एवं द्वितीयकाण्डे क्वचित् क्वचित् पत्रे प्रथमकाण्डमित्युपरि मुद्रितम् । ह्यपया सुधीभिः क्षन्तव्यमेतत् ।

ग्रन्थोपमसम्पूर्णं इति प्रतिभाति । तृतीयकाण्डशेषे पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिदत्र निरूपितम् । प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्ये स्वस्थाने वङ्गविक्रमम् ।

विषयः ।

श्लोकः ।

पङ्क्तयः ।

उ ।

उद्वाताप्रौ व्यवस्था	१२६	...	१
उपघाते नैमित्तिकम्	२११	...	१०

क ।

कर्ममध्ये कर्मान्तरसन्निपाते व्यवस्था ...	२१	...	१२
कर्ममध्ये पतिषत्वोरन्यतरमरणे व्यवस्था ...	३०	...	१५
कर्मलोपे नैमित्तिकम्	२१०	...	११
काम्यकर्मारम्भानन्तरं कामनानिष्ठतावधि तत्समापनम्	३८	...	१२
काम्यनैमित्तिकाधिकारः	१५	...	११
काम्यसोमयागाधिकारी	५६	...	१०
काम्यानामल्पदक्षिणत्वे दोषः	२३८	...	७
काम्येन नियसिद्धिः	१५	...	७
कालशौचादेरधिकारहेतुत्वम्	१६	...	८
कश्चित् कर्मणि दीक्षितस्य नाधिकारः ...	२१	...	१

ग ।

गुणावयवयोगुणस्य ब्रजवत्त्वम्	१२३	...	७
गोप्रतिनिधिः	१२१	...	७
गौयकालव्यवस्था	१३४	...	१

ज ।

जातेष्टावधिकारचिन्ता	{ १५ १६ २२	...	{ १२ ४ ६
जीवत्पितृकस्य पिण्डपितृयज्ञान्दीमुखविधिः	२३१	...	२
जीवतोमृतभ्रान्त्यौर्ध्वदेष्टककरणे व्यवस्था ...	२२२	...	१२

विषयः ।	प्रस्ताः ।	पङ्क्तयः ।
ज्येष्ठस्य श्रद्धाविहीनत्वे तदाश्रया कनित्तुस्याधानाधिकारः	४६ ...	८
ज्येष्ठानुश्रयापि कनित्तुस्य विवाहे नाधिकारः	४८ ...	४
ज्योतिष्टोमस्यावृत्त्यनावृत्तिषिन्ता ...	१५ ...	१

द ।

दक्षिणाप्रतिनिधिः	१२२ ...	६
दत्तकस्य पित्रादिनामोषारणे विशेष ...	७८ ...	६
दुर्वाध्न्यलक्ष्यम्	७८ ...	११
दृगात्तद्गुणयोरासद्गुणस्य बलवत्त्वम् ...	१२४ ...	३
देशान्तरे यष्टुमरणे व्यवस्था	३८ ...	६

ध ।

धर्मप्रज्ञासमृद्धेषु दारेषु सत्त्वपि कामतोदारान्तरग्रहणम्	२०४ ...	१
---	---------	---

न ।

नदीलक्ष्यम्	२०० ...	४
नष्टारणिप्रतिपत्तिः	२१६ ...	१८
नित्यकर्म्मण्यपि सङ्कल्प	४१ ...	१०
नित्यकर्म्मार्थं कदाचिचौर्येणापि इत्याजंनम्	६२ ...	३
नित्यकर्म्मार्थं घोर्यातिरिक्तकुमार्गेणापि इत्याजंनम्	६१ ...	५
नित्यकर्म्मार्थमप्रतियाह्वामपि प्रतियाह्वयम्	२३६ ...	२
नित्यकाम्यकर्म्मार्थि	१४ ...	१
नित्यानामल्पदक्षिणत्वं न दोषावहम् ...	२३८ ...	७
निन्दितकाले सोमादौ नाधिकारः ...	८० ...	१८
निन्दितदेशे सोमादौ नाधिकारः ...	८० ...	११

विषयः ।	श्रुत्याः ।	पङ्क्तयः ।
निषेधेष्वधिकारचिन्ता	१८	१
नूतनारण्यद्वयम्	२१६	१२
नैमित्तिकाद्यधिकारः	१६	८
नैमित्तिकाधिकारचिन्ता	१७	११

प ।

पक्षहोमातिपाते व्यवस्था	११६	३
पतितत्वातिदेशेऽपि कर्माधिकारः	७५	३
पतितस्य नियिद्धवर्जनेऽधिकारः	७४	१६
पतितस्य वैधकर्मानधिकारः	७३	८
पतितस्य साधारणधर्मेऽधिकारः	७३	१८
पतितानां नामयद्द्वयं सुनक्षत्राशंसनादौ न कर्त्तव्यम्	७५	१७
पत्नीप्रतिनिधिः	८३	५
पत्नीविशेषणार्थम्	३४	१७
पत्न्यधिकारे विशेषः	३५	१२
पत्न्यादीनां स्वयं होमाधिकारो नास्ति	१८५	१३
पत्न्यान्वयतिक्रमे व्यवस्था	१८२	२
पत्न्यां प्रोषितायां व्यवस्था	१८४	३
पत्न्या रजस्त्रादित्वे व्यवस्था	५१	४
पत्युः प्रवासे पत्न्याः कर्माधिकारविचारः	४८	१४
परिमाणरूपयोर्मध्ये रूपस्य बलवत्त्वम्	१२४	१
परौष्टिदोषविचारः	४४	६
पितृयज्ञस्यानङ्गत्वमङ्गत्वं वा	१२	५
पितृादीनां पतितत्वे पितृामहादौ पित्रादिभावना	७७	१३
पितृादीनामसोमपौष्टित्वे व्यवस्था	६४	४

विषय ।	श्लोका ।	पङ्क्तयः ।
पुनः परिख्यपक्राम्यानि	२०२	६
पुनराधाननिमित्तानि	१५६	१०
पुनराधानविधि	१५०	१
पुनराधेयनिमित्तानि	१५४	४
पुनराधेयविधि	१५०	१
पुनःकृत्स्नशब्दाद्यविचारः	६५	५
प्रतिनिधिनिरूपणम्	८१	१
प्रतिनिधो मन्त्रस्याज्ञाभावः	१२४	८
प्रथमारम्भशुभकालादीनामुपादानम्	२४०	१२
प्राङ्मुखेनाग्निमन्त्रम्	२४५	३
प्रारब्धस्य सूतकादौ कर्षण्यता	७३	३
प्रेताधानम्	१८१	१४
प्रोषितस्य नियमा	१८७	८
प्रोषितस्य पुनराधानप्राप्तौ निर्णयः	५२	१६

व ।

वृद्धभार्यस्य एकस्या पत्या मरणे व्यवस्था	१२८	१
--	-----	---

म ।

मन्त्रोक्तब्राह्मणोक्तगुणानां मध्ये मन्त्रोक्तगुणस्य

बलवत्त्वम्	१२३	५
मलमासलक्षणम्	८१	६
मलमासे कर्षण्यताकर्षण्यनिर्णयः	८१	७
मुख्यकालमुख्यसाधनयोः प्राधान्यचिन्ता	१३५	१०
मृतपत्नीकस्य पत्नीस्थाने कुशपत्नी	२०७	६
मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाभाव एकाकिनोनाग्न्याधानम् २०६		१

विषयः ।

श्लोकाः ।

पङ्क्तयः ।

य ।

यज्ञार्थमिच्छितद्रथस्थान्यत्र विनियोगे दोषः	६०	...	१४
यज्ञोपवीतप्रतिनिधिः	८
याज्यानुवाक्यादिविरुतौ व्यवस्था	१

व ।

विद्यत्यधिकारप्रयोजकम्	७
विधुरामिहोत्रिणः कर्माणि	२
वेदिसन्नमन्यवस्था	१

श ।

शिखावत्त्वादौनामधिकारिविशेषणत्वम्	८
श्रद्धस्य होमसालग्रामस्पर्शाद्यनधिकारः	५

स ।

सायंहोमादिलोपे प्रायश्चित्तम्	१४
सुत्रस्यप्यायां पुत्रनामनिर्देशे विशेषः	१५
सूकरादिभिरन्यादिस्पर्शे अदस्या	८
सूतकादौ केयाच्चित्रित्यनैमित्तिकानामनुष्ठानम्	१
सूतकादौ नित्यनैमित्तिकाचरणम्	१८
सोमादिप्रतिनिधिः	१
सोमाधिकारः	१४
सकालपूर्वकालस्यापि कदाचिद् गौणकालत्वम्	५

ह ।

हिमाधले ह्यागस्य वाहकत्वम्	७
होमसमाप्तेः	७
होमसमाप्ते तन्त्रनियमः	४

त्रिकाण्डमण्डनटीकोक्तविषयानामकारादिक्रमेण सूचौ ।

अधिकारलक्ष्यम्	१०	८
अन्वयः	२१३	५
अपवर्गविचारः	४	१३
अपवर्गसाधनविचारः	६	२
कर्माग्नी द्विराधमनम्	४४	८
कुटुम्बलक्ष्यम्	५८	१३
कौशललक्ष्यम्	२०१	४
गण्युत्पन्नलक्ष्यम्	२०१	४
गोधूमादामहविष्टम्	१०३	७०
देवनायाविषयचैतन्ययोः सद्भावाद्युहावविचारः	३१	४
धनुर्लक्ष्यम्	२०१	६
नवसम्येष्टिनिमित्तसम्यनिरूपणम्	२०६	१६
न्यायस्यागतिरुगतित्वम्	२४१	५
पुत्रशब्दस्यापत्यार्थता	१५८	१२
प्रवाराणलक्ष्यम्	१७४	२०
मन्वाणां दृष्टादृष्टार्थत्वविचारः	२६	८
यश-कीर्ति-स्वरूपम्	२४८	१८
योजनलक्ष्यम्	२०१	५
वारणखानम्य कर्माङ्कत्वम्	३२	१४
शरावलक्ष्यम्	२१८	१६
शम्याप्रासलक्ष्यम्	१६०	२०
शम्यालक्ष्यम्	१६०	१६
सकलवेदस्य धर्मं प्रामाण्यम्	२८	१०
साम्नायशब्दार्थः	१०८	८

त्रिकाण्डमण्डनोत्तिखितग्रन्थकारनाम्नामकारादिक्रमेण
प्रज्ञापनपत्रम् ।

- ध्यापस्तम्ब १२ । ५ ॥ १२० । ११ ॥
 ध्याम्बलायन ११० । १० ॥ १४८ । २ ॥
 कठ ४७ । २ ॥ ११६ । ३ ॥ १२० । ६, १०, १२ । १२१ । ४ ॥ १२५ । १ ॥
 १३२ । १ ॥ १४० । ५ ॥ १४२ । ५ ॥ १४५ । ४, ८ ॥ २३७ । ७ ॥
 कर्क ६८ । २ ॥ ७० । ३ ॥ १६२ । ३ ॥ १६३ । २ ॥
 कात्यायन ६३ । २ ॥ ६३ । ४ ॥ ११२ । २१ ॥ ११७ । २ ॥ १२८ । १० ॥
 केशवस्वामी ५८ । १ ॥
 जैमिनि ६३ । १५ ॥
 दामोदर १०५ । ११ ॥
 देवल ६० । ८ ॥
 बोधायन वा बौधायन १४ । ११ ॥ ६८ । ८ ॥ ६४ । ६ ॥ १०७ । १५ ॥
 २०६ । ७, ८ ॥ ११६ । १ ॥ १२६ । ८ ॥ १५६ ।
 १६ ॥ १८७ । २० ॥ २२२ । २ ॥
 भरद्वाज १७ । ५ ॥ ६७ । ७ ॥ १०६ । ७ ॥ १०७ । ८ ॥ ११५ । ५, ६ ॥
 ११७ । ८, २७ ॥ १२७ । ६ ॥ १३२ । ३ ॥ १८१ । १६ ॥ १८३ ।
 १६ ॥ २०७ । ८ ॥
 भरद्वाजसूत्रभाष्यकृत् १२ । ६ ॥
 भवनाग ११६ । ५ ॥
 मन्त्रब्राह्मणभाष्यकृत् ७० । ७ ॥
 मीमांसक १३ । ३ ॥ ६४ । ११ ॥
 लौगाक्षि ६७ । ११ ॥ १७४ । १८ ॥ २६६ । २४ ॥ २०१ । १० ॥
 वामन ५८ । ६ ॥
 शब्दानुसारी ३६ । ११ । ४६ । ८ ॥
 शालीकिनाथ ४० । ६ ॥
 सत्यायाठ ११५ । २, १८ ॥ १५६ । ७ ॥
 सूत्रकार १५४ । ५ ॥

त्रिकाण्डमण्डनोत्तिखितग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमेण

प्रज्ञापनपत्रम् ।

- व्ययञ्जसूत्र ४० । ५ ।
कर्मदोष २०० । ५, ८ ।
कल्पभाष्य १०२ । १२ ।
कातीयसूत्र ११० । २ ।
केशवसिद्धान्त ५० । १०० । १०८ । १० ।
कौषीतकिश्रुति १०५ । १० ।
कन्दोगष्टक १०० । १० ।
कन्दोगपरिच्छिद्य १०८ । १०० । १०२ । १० ।
तातश्लोक १०० । १२ ।
बौधायनभाष्य १०५ । १० ।
भगद्वाजभाष्य १०५ । १० ।
भवभाष्य १०० । १२ ।
भारद्वाज्यभाष्य १०० । १० ।
माध्यन्दिनश्रुति १०५ । १० । १०५ । १० ।
यज्ञपात्रं २१२ । १० ।
शौगाच्छिकास्तिका ४६ । १५ ।
वासिष्ठ ४० । १५ ।
वेदान्त ५८ । १० ।
-

त्रिकाण्डमण्डनटीकोलिखितग्रन्थकर्तृनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

धर्मर १२१ । २८ ॥

ध्यापस्तम्ब ६ । १७ ॥ १५५ । १२ ॥ १५८ । २२ ॥

ध्याश्वलायन ११२ । १२ ॥ १५७ । ८ ॥

कर्क ५ । ८ ॥ ३० । १० ॥ ६८ । ४, १८ ॥ १५८ । ५ ॥ १६२ । ७ ॥

१६३ । ४ ॥

कात्यायन १२ । ८, ११ ॥ २५ । ७ ॥ ४२ । १५ ॥ ६३ । ७ ॥ ८५ । ४ ॥

१०१ । १० ॥ ११० । १३ ॥ ११३ । १, ७, १० ॥ ११५ । ३ ॥

११७ । ३, ४ ॥ १६० । १८ ॥ २०७ । १० ॥ २२६ । १६ ॥

कुमारखामी ३ । १४ ॥

गर्ग ८६ । २, १७, १८ ॥

गोभिल २४१ । ७ ॥

गौतम १८८ । ६ ॥

जैमिनि ६६ । १० ॥

दत्त ३४ । ८ ॥ १८६ । ६ ॥

दुर्गवृत्तिकार १५५ । ११ ॥

देवमिश्र १८५ । १५ ॥

देवयज्ञिक १६६ । ५ ॥ १६४ । ११ ॥ २४० । १४ ॥

नारायण १८५ । ५ ॥

नीलकण्ठ १८६ । ७ ॥

पारस्कार २३० । ३ ॥

बोधायन वा नौधायन ११ । १ ॥ ५१ । ८ ॥ १५६ । १२ ॥ १७३ । ५ ॥

१८५ । २१, २२ ॥ १८७ । १६ ॥ १८६ । ६ ॥

१६६ । ११ ॥ २३६ । ६ ॥

ब्रह्मगुप्त १२१ । १८ ॥

भगवान् २७ । ६ ॥

भरद्वाज ११२ । १५ ॥ २१० । ६ ॥

भर्तृयज्ञ २८ । ३ ॥ १५८ । ४ ॥ १५९ । ४ ॥

भाष्यहृत् २३३ । १८ ॥

भास्करभट्ट १६० । १ ॥

भृगु १५७ । २ ॥

मण्डन २४१ । १० ॥

मनु ८ । ७ ॥ १२१ । २१ ॥ १५९ । १५ ॥

माधव ८ । ७ ॥ १५९ । ७ ॥

मिश्र १५६ । १६ ॥ १७९ । ८ ॥

रामागडार ७० । १० ॥ १७२ । १६ ॥ १८९ । १ ॥

रुद्रदत्त ३० । २ ॥ ५० । ५ ॥ ५१ । १० ॥ ५३ । १२ ॥ १८९ । १ ॥

रेणुकाचार्य १७२ । १८ ॥

लौगाच्छि १७६ । ४ ॥

वादेरायणि २१ । १८ ॥

वृत्तिकृत १५७ । १६ ॥

शाक्य ८ । ६, ८ ॥

शातातथ १०४ । २ ॥

श्रीधर ३४ । ५ ॥

शाखायन १५८ । १७ ॥

सुमन्तु ४६ । १९ ॥

सूचकार ३० । ५ ॥

हरिस्वामी १५९ । ७ ॥

हिमाद्रि ३४ । ३ ॥ ४८ । १ ॥

त्रिकाण्डमण्डनटीकोल्लिखितग्रन्थनाम्नामकारादि-
क्रमेण प्रज्ञापनपत्रम् ।

अथर्वपरिशिष्ट १३६ । २ ॥

आग्नेय ३३ । १० ॥

आथर्वण १५८ । १५ ॥

आपस्तम्बद्वय १३० । ११ ॥

आपस्तम्बीय २१५ । ३ ।

आशक्तं १६० । ६ ।

आश्वलायनसूत्रभाष्य १०३ । १८ ॥

कर्मप्रदीप १६१ । ४ ॥

कल्पतरु ४८ । १ ॥

कल्पसूत्र ६ । २, ६, १५ ॥

काठक १५६ । ३ ।

कात्यायनमीमांसा ७० । १७ ॥

कालमाधव ८ । ६ ॥

कालादर्श ८६ । २० ॥

कूर्मपुराण १८५ । २१ ॥ १६३ । ११ ॥

केशवसिद्धान्त ५३ । १२ ॥

गौतमस्मृति १५ । ४ ॥

गृह्यासंग्रह १२२ । १५ ॥

हृन्दोगपरिशिष्ट १८४ । ११ ॥ १६१ । ३ ॥ १६८ । ५ ॥ २०७ । १० ॥

जैमिनिसूत्र १८६ । ५ ॥

तन्त्ररत्न १७ । १७ ॥

दानखण्ड १८६ । ६ ॥

दानधर्म १८७ । १८ ॥

दौषिका १८६ । ३ ॥

देवग्रन्थ १६७ । १५ ॥

देवजानीयपद्धति ३४ । ६ ॥

देवयाज्ञिकग्रन्थ २२१ । ६ ॥

देवयाज्ञिकभाष्य ८६ । २१ ॥

धर्मसूत्र ३४ । ५ ॥ १०४ । १ ॥

नारायणवृत्ति ५६ । १२ ॥ १६२ । १८ ॥ १६० । ८ ॥

निदान ६१ । २ ॥

निदानसूत्र २० । ७ ॥

पारस्करगृह्य २४१ । ६ ॥

प्रयोगपरिजात ८६ । २ ॥

प्रायश्चित्तप्रदीप १७६ । १८ ॥

बहुचक्राङ्गणभाष्य २०६ । ११ ॥

बौधायनसूत्र २०४ । १० ॥

बौधायनीय १३८ । ७ ॥

भाष्य २४० । १४ ॥

भक्त्यपुराण २०१ । ३ ॥

मातस्य १३६ । १ ॥

माध्यान्दिनश्रुति १०४ । १६ ॥

मानव १५६ । १३ ॥ १५६ । १ ॥

मिश्रग्रन्थ १८८ । ६ ॥

मीमांसासार ६२ । १८ ॥

यज्ञतन्त्र १५५ । २० ॥ १५७ । ११ ॥

यज्ञपार्श्व ५५ । १२ ॥ ६० । ४ ॥ १६६ । २ ॥ १८४ । १७ ॥ २४१ । १० ॥

याज्ञिकग्रन्थ १६५ । १० ॥

रामाख्यारभाष्य २०६ । ३ ॥ २३३ । १६ ॥

वात्स्यायनस्मृति ५ । ६ ॥

वादरायणसूत्र ३१ । २ ॥

वाराह ३४ । ३ ॥

वार्त्तिक १३ । ८ ॥ ३२ । १० ॥

विधिरत्न ६३ । १०, ११ । ६८ । १८ ॥

वृत्ति १५० । १२, १४ ॥ १०१ । १८ ॥

व्याकरणसूत्र ३० । १५ ॥

शतन्दपोभाष्य १८० । १० ॥

शाखायनसूत्र १०१ । १६ ॥

श्रीशतदत्तभाष्य १५५ । १३ ॥

श्रुति ४ । १४ ॥ ६ । ६ ॥ ५० । १५ ॥ ६१ । १२ ॥ ६२ । ० ॥ ६४ । ४ ॥

७४ । १३ ॥ ७५ । १४ ॥ ७७ । ६ ॥ ८० । ८ ॥ ८५ । १२ ॥ १०२ ।

१२ ॥ १०८ । १३, १४ ॥ १११ । ११ ॥ ११२ । १६ ॥ ११३ । २ ॥

११५ । १० ॥ १५० । १० ॥ १५६ । १० ॥ १५८ । ६ ॥ १६० ।

१० ॥ १८२ । ३ ॥ २३० । १० ॥ २३८ । ६, २० ॥

सम्यह ८६ । १२ ॥ १८१ । ६ ॥ १८४ । ११ ॥

सूत्र २३० । २० ॥

स्मृति ९ । १६ ॥ १० । १८ ॥ ३३ । १३ ॥ ३४ । १० ॥ ३६ । ० ॥ ४८ ।

८ ॥ ४८ । ३ ॥ ६२ । ११ ॥ ८४ । १० ॥ १०३ । १८ ॥ १८६ । १,

३ ॥ १८५ । १५ ॥ १८६ । २० ॥ २०२ । १४ ॥ २०६ । १२ ॥

२३८ । ११ ॥

स्मृतिषड्विंशिका १५६ । २ ॥

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७	८	विविदिषन्तीति	विविदिषन्तीति
८	१६	स्थिवम्	स्थितम्
१०	१५	तथा	तथा
१३	५	पुरुषोप	पुरुषोप
१४	२	शौत्रामणी	शौत्रामणी
१५	१८	नित्यत्वार्था	न्यावृत्त्यर्था
१६	१४	हृदविहितो	हृदमिहितो
३१	१०	स्तोत्रस्त्राणि	स्तोत्रशस्त्राणि
३५	१	विशोधितो	विशोधितो
७६	१६	पुरुषत्रयमध्ये	पुरुषत्रयमध्ये
८५	३	बहुचै	बहुचै
१००	१५	पुष्प	पुष्प
११०	१२	देकशि	देशि
१३२	२	द्रियत	द्रियेत
१३२	६	सद्यनाम्	सद्यनाम
१३८	३	जुह्व्यौप	जुह्व्यौप
१६८	१४	उद्धतो	उद्धतो
१७५	८	अतिक्रान्त	अतिक्रान्त
१८२	१	भारद्वाजा	भरद्वाजा
१८४	३	प्रोधितया	प्रोधिताया
१९७	१८	शाम्या	शम्या
१९८	८	प्रवृत्त्यर्थे	प्रवृत्त्यर्थे
१९८	१९	स्युःप्रय	स्युःप्रय
२०६	२१	ह्ययत	ह्ययते
२१५	१७	हित्वा	हित्वा (एव पञ्च)
२२२	१५	क्रियता	क्रियता
२२५	१२	त्यादिना	त्यादिना
२२७	१६	निर्मर्थे	निर्मर्थे
२२९	११	विशेषण	विशेषण
२३०	६	वृत्तौ	वृत्तौ

तिमक्रणे नद्यतिक्रमणे प्रवासे वा यजमानेन हृते न दोष इति । तथा ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने सूतके मृतकेऽपि वा ।

प्रवसन्नग्निमान्विप्रः पुनराधानमर्हति ॥

बद्धीनामपि चैकस्यामुदक्याद्यान्तु न व्रजेत् ।

एकादशे चतुर्थेऽङ्गि गन्तुमिच्छेन्नित्ततः ॥

चर्यौ मुक्त्वा तु योलोभात् प्रवसेत् पर्वसन्धिषु ।

करोति पुनराधानं प्रायश्चित्तमृणादृते ॥

नाग्निकार्यस्य वेलायां प्रवसेन्न च पर्वणि ।

न विना च निमित्तेन क्रीडाद्यर्थन्तु न व्रजेत् ॥

प्रवसेद्धनसम्यक्त्यै न तीर्थाय कदाचन ।

इति कूर्मपुराणोक्तं तथा बौधायनेन च ॥

सष्टाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि मानवः ।

पुराणवचनात्प्राग्नेः प्रवासोऽस्तीति केचन” ॥

इत्यादिवचनैरेतद्भूतिरिक्तस्थले बोध्यम् । पूर्वाक्तमतभेदैर्व्यष्टायाः कनिष्ठाया वा प्रवासोपस्थितौ तुल्य एवाधिकारः स्यादिति स्वयमेव साधिते तुल्याधिकारे यजमानवत् प्रवासोपस्थानादिकं स्यादत-
 आह । नेति । प्रवसन्त्योऽपि योषितोऽग्न्युपस्थानं न कुर्युः । प्रोषि-
 ताः सन्त्यः जपन्त्यागोपस्थानरूपं न कुर्युः । तर्हि कर्मजन्यफलभो-
 क्तत्वं न स्यादत आह । सधर्मकं समानधर्मकं फलं अत्रन्येव ।
 षट्त्रयाहिकान्यायेन प्रवासोपस्थानमेव न स्यादत आह । आग-
 तेति । आगतस्य प्रवासादागतस्य या यजमानस्योपस्थितिरुपस्थानं
 साऽपि स्त्रीणां सूरयोनेच्छन्ति । न भवतीति भावः ॥६७॥६८॥

सीमातिक्रमप्रसङ्गादाह ।

पत्नी सीमामतिक्रामेद्विना भर्त्साग्निभिः सह ॥ ६६ ॥

तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यति ।

किन्तु साग्निर्विना भर्त्सा गत्वा संस्कृतसर्पिषा ॥ ७० ॥

हावयेच्चतुरात्तेन प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।

सायंप्रातस्तनौ हामावेवं स्याद्गमनेऽन्वहम् ॥ ७१ ॥

पत्नीति । पत्नी भर्त्सा विनाऽग्निभिः सहाग्निं गृहीत्वैत्यर्थः ।
सीमामतिक्रामेत्, तत्र नाशः । अपरे तु भयाद्याने विह्वराह्वादिना
गमने न दुष्यतीत्याहुः । तथाच यष्टरि प्रवसितेऽप्रवसिते वा अ-
कक्षात् परचक्रादिप्राप्तौ अग्नीन् गृहीत्वा सीमातिक्रमणादिके
पत्न्या विहिते न दोष इति भावः । तदुक्तं देवयाज्ञिकैः सङ्ग-
वाक्यम् ।

“एकाकिनौ यदा पत्नी वज्रिमादाय गच्छति ।

तत्र नाशोऽपरे त्वाहुर्भयाद्याने न दुष्यतीति ॥

न रथैकाकिनौ पत्नी प्रयायादग्निभिः सह ।

राष्ट्रभ्रंशादिगमने उचितं यानमौदृग्मिति च ।

अन्यथा हि प्रवसन्त्यां वज्रयोलौकिकाः खलु” ।

पत्न्याः साग्निप्रवासे यावत्प्रवासं प्रात्यहिकं प्रतिहोमं प्रायश्चि-
त्तमाह । किन्त्विति । किन्तु परन्तु एवं यजमाने प्रोषिते
चेदेकाकिनौ पत्नी यामादधिरग्नीन् गयेत्, स्वयं वा वधिर्गत्वा
होमशाले नागच्छेत्, तदा पुनराधानम् । एवं पत्न्यां प्रोषितायां

यदि यजमानादुक्तापराधद्वयं भवति । एवं वडपत्नीकस्यापि कस्याञ्चित् प्रोषितायां पत्न्यन्तरं विद्यमानमपि अपराधद्वये पुनराधानमिति अथादवगम्यते । ग्रन्थान्तरेऽप्युक्तमस्ति । भर्त्सा विना साग्निः पत्नी गत्वा अग्निभिः सह गमनं कृत्वा देशे तद्दिनप्रातःदेशे संस्क्रुतमर्पिषा संस्क्रुताज्येन । किं भूतेन ? चतुरात्तेन चतुर्गृहीतेन, मनस्वतीं तत्सज्जकामाङ्गतिं द्वावयेदध्वर्युद्वारा जुहुयात् । णिजन्तोऽयम् । तदुक्तम् ।

“राष्ट्रभङ्गादिगमने प्राप्ते देशे मनस्वतीम् ।

जुहुयाच्चतुरात्तेन सार्त्तैः सौ सर्वसंज्ञितम्” ॥

इति याज्ञिकग्रन्थे । आज्यसंस्कारस्य गानालाचोक्त इति । ततः सायंप्रातस्तनौ सायंप्रातर्भवौ हौमौ ऋत्विजा कार्यौ न स्वयम् ।

“न वै कन्या न युवती नान्पविद्यो न वालिभः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तानासंस्क्रुतस्तथेति” ॥

स्मरणात् । अन्वहङ्गमने प्रत्यहमेवं स्यात्, मनस्वतीहोमं कुर्यादिति भावः । सायंप्रातस्तनावित्यत्र तटः प्रागनादेशः ॥ ६८ ॥ ७० ॥

७१ ॥

साग्निप्रवासवद् च वास्तोष्पतीयहोमा अपि भवन्तीत्याह ।

वास्तोष्पतीयहोमाद्या भवन्त्वत्राप्यग्नेपतः ।

आपद्यपि च कष्टायां विना पत्न्या * नरान्तरैः ॥ ७२ ॥

* पत्नी, - इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः । पत्नी, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

सीमाऽतिक्रमणेऽग्नीनां न कथञ्चिदनुग्रहः ।

अत्रापि यद्यारभ्यते पत्न्याः साग्निप्रवासेऽपि अग्रेषतोऽविशेषेण वासोऽप्यतीयशोमाद्याः पदार्थाभवन्ति । भयाद्दानेऽपि किञ्चिद्विशेषमाह । आपदीति । कष्टायामपि महत्यामिति यावत् । आपदि, पत्न्या नरान्तरैः षट्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत् अग्नीनां सीमातिक्रमणे कथञ्चित् केनापि प्रकारेणानुग्रहोदोषाभाव इति यावत्, न भवति । अतएव यद्युः प्रवासोपस्थितौ,

“निचिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो न मृषैव चिरं वसेदिति” ॥

वाक्योक्ता षट्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत् इत्यर्था भवति ॥७२॥

साग्निप्रवासप्रसङ्गादाह ।

प्रत्यक्षेण नयन्नग्निमुच्छसेचेदिनश्रयति ॥ ७३ ॥

यदि वाऽनुच्छसन् गत्वा निधायोच्छस्य तं पुनः ।

हरेदनुच्छसन्नेव नश्येत्त्रिहरणेऽनलः ॥ ७४ ॥

प्रत्यचेति । अग्निं प्रत्यक्षेण समारोपादृते शिक्वादिना नयन् यजमानम्रापुरूपोवा चेद्यदि उच्छसेच्छासक्यजेत्, तर्हि विनश्यति संस्कार इति शेषः । स्वयामविषयमेतत् ।

“यामाक्षीमान्तरं गच्छेत् प्रत्यक्षोऽहव्यवाहनः ।

अग्नेनोदाहयेदग्नीन् पुनराधानमर्हतीति” ॥

धरणात् ।

“अनोविना समाहूत ऊर्ध्वं शम्यापराधनात् ।

क्षतोऽग्निर्लौकिकोज्ञेयः श्रुतौ सर्वत्र दर्शनात्” इति च ॥

“कुरुचेवादितीर्थानां गमने देशविश्रवे ।

समारोपं विनैवाग्नीन्नोदहेयुर्विपश्चितः ॥

आरोप्याग्नीनरण्योस्तानुदवसेत्सहाग्निभिः”—इति च ।

यदि वा अथवाऽनुच्छसन् श्वासोच्छ्वासमकुर्वन् गत्वा स्थलान्तरमिति शेषः । निधाय प्राप्तदेशे स्थापयित्वाच्छस्य पुनस्तमग्निमनुच्छसन्नेव हरेन्नयेत् । तदूर्ध्वं पुनः स्थलान्तरनयने लौकिकत्वमाह । नश्येदिति । एवं स्थाप्यस्थाप्य नयनेऽपि चिर्हरणे त्रिवारहरणे अनलोऽग्निर्नश्येदिति ॥७३॥७४॥

शीमान्तरादतिदूरं साग्निप्रवासे विशेषमाह ।

शकटेनातिदूरं वा हरेद्देशं यथारुचि ।

स्वाङ्गेनैवाथवा शम्यापरासात् प्राङ्गयेच्छसन् ॥ ७५ ॥

कर्मार्यहरणोऽग्नीनां नानुच्छासादि चोद्यते ।

शकटेति । यथारुचि यथेच्छन्देऽं अतिदूरं वा देशं शकटेमानसा आहरेन्नयेन्न स्वाङ्गेन शिष्यादिना । तथाच दूरप्रवासे समारोप्याग्नीन्नयेत्, प्रत्यचनयनपक्षे शकटेन नाङ्गेनेति । शिष्यादिना स्वाङ्गेन नयनेऽभिहितस्तानुच्छ्वासस्थापवादमाह । अथ वा शम्यापरासात्प्रा-
चेपात् प्राक् देशं शसन् स्वाङ्गेनैव नयेत् । शम्यापरासलक्षणे तु ।

“द्वाविशदङ्गुला शम्या जवात् चित्रा परापतेत् ।

यावद्देशमसौ देशः शम्याप्राम उदीर्यते” इति ॥

शम्यापरासादूर्ध्वन्तु श्वासगतिर्मिच्छयते । चोदनागतहरणे भेष

दोष इत्याह । कर्मार्थमिति । कर्मणे इति कर्मार्थम् । ग्रामि-
धिष्णादिषु अग्नीनां हरणे ग्राम्यापरासादूर्ध्वमपि नयने अनुच्छा-
सादिकं, न उच्छ्रामोऽनुच्छ्रामस्तदादिकं शकटादि न चोद्यते
नोच्यते । स्वाङ्गेनोच्छ्रमताऽपि हरणं भवतीति भावः । तदुक्तं
छन्दोगपरिशिष्टे ।

“कात्यायनमतात् केचिच्छ्रमन्तोऽप्यतिदूरतः ।

प्रत्यक्षेण नयन्यग्नीन् शकटेन विनाऽपि तु”—इति ॥

“स्वगृहस्य प्रयाणं यत्तत्पव्यग्निमन्वितम् ।

क्लिष्टस्येत्तत्प्रवृत्त्यर्थं मनसा सह गच्छति ॥

अनस्यारोपयेद्ग्रींस्तत्पात्राण्यपि तत्र वै” ।

एतेनाहिताग्नेरनस्यारोहणं प्रत्युक्तं भवति । गोयानत्वात्तस्य ।
रयस्य तु न निषध इति ।

“स्वाङ्गेन वा नयेद्ग्रीं कात्यायनमतादपि ।

नयेद्वा ब्राह्मणस्लन्योजवेन सह गच्छति” ।

अत्र अवपदोपादानादनुच्छ्रममेवाहरेत् । नानुच्छ्रामादि चोद्यते
इति तु कर्मार्थाहरणविषयमिति दिक् ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षस्वरूपस्य वाऽग्नेर्नयनेऽन्वारम्भोभवतीत्याह ।

नदीसन्तरणेऽग्नीनां सीमातिक्रमणे तथा ॥ ७६ ॥

सर्ववाद्यन्तसीम्नोर्वा स्वामिस्पृष्टाः स्वरमयः ।

नदीति । अग्नीनामनोगतानामरणगतानां वा नदीसन्तरणे
समुद्रगाऽसमुद्रगासाधारणनदीपदवाद्यजसमङ्गोत्तरणे, तस्मिन् काले

इति यावत् । अग्रयः स्वामिस्फुष्टाः स्युः, स्वामित्वस्योभयनिष्ठत्वाद्-
भाभ्यामपि अनोऽन्वारम्भः कार्यः । समारोपणपक्षे त्वरण्योः । अन्यत-
रेणेति दौषिका । पत्न्यास्वङ्गत्वेन स्वामिन एवेत्यन्ये । तथैव सीमा-
तिक्रमणे स्वाम्यन्वारम्भिताः स्युः । अथ वा आद्यन्तसीम्नोरधुषित-
ग्रामाधिष्ठातव्यग्रामसीम्नोः स्वामिस्फुष्टिताः स्युः ॥ ७६ ॥

अचाग्निपदेन प्रत्यक्षनयनएव प्राप्नोत्यत आह ।

प्रत्यक्षमरणि * द्वारमन्यथाऽग्निविनाशनम् ॥ ७७ ॥

प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं साक्षात्त्वेन प्रसिद्धं, अरणिद्वारं अरणिरूपं
द्वारम् । शाकपार्थिवादिना समाप्तः । यतोऽस्ति, ततः ते अपि
स्वामिस्फुष्टे स्याताम् । अन्यथा यदि स्वामिस्फुष्टे न क्षत्तदाऽग्निवि-
नाशनम् । पुनराधानमिति यावत् ॥ ७७ ॥

आत्मारोपणपक्षे किं स्यादत आह ।

आत्मारोपणपक्षे तु नान्वारम्भणमिष्यते ।

न काप्यारम्भणं केचिल्लौगाश्याद्यनिबन्धनात् † ॥ ७८ ॥

आत्मारोपणपक्षे तु, आत्मनि पाणिद्वारा समारोपणपक्षे
अन्वारम्भणं नेष्यते । अर्थलोपादिति भावः । केचिदाचार्या लौगा-

* प्रत्यक्षं वाऽरणि, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† किञ्चिल्लौगाश्याद्यनिबन्धनात्, - इति क० ख० घ० ङ० पुस्तकेषु पाठः ।

परन्त्वसमीचीनः टीकाविशद्वय ।

चिप्रभृतौनां निबन्धनं वचनं, तस्मात्^(१) कापि कुत्रापि अन्वारम्भं
नेयन् इति शेषः * ॥७८॥

प्रमङ्गान्नदीलक्षणमाह ।

कूलद्वयान्तरालन्तु नदीशब्देन नोच्यते ।
किन्तु तद्देशवर्त्यैव जलसङ्घोनदी भवेत् ॥ ७९ ॥
अष्टौ धनुःसहस्राणि न प्रस्रवति यज्जलम् ।
नदीशब्दाभिधेयत्वं तस्येच्छन्ति न सूरयः ॥ ८० ॥
एकेन नामधेयेन शतयोजनगामि यत् ।
उदकान्नदीशब्दवाच्यमित्यपरे जगुः ॥ ८१ ॥

कूलेति । नदीशब्देन कूलद्वयस्थान्तरालं मध्योच्यते किन्तु
तद्देशवर्त्यैव कूलद्वयान्तरालवर्ती जलसङ्घो नदीपदवाच्योभवेत् ।
जलसङ्घं विग्ननष्टि । अष्टाविति । अष्टौ अष्टमङ्गाकानि धनुषां
सहस्राणि, तत्परिमितदेशपर्यन्तमिति यावत् । यज्जलं न प्रस्रवति
न वहति, तस्य जलस्य नदीपदवाच्यत्वं नेच्छन्ति । अपरे सूरयो-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । अन्वारम्भं नेच्छन्तीति शेषः, - इति तु भवि-
तुमुचितम् ।

† संस्रवति, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

(१) लौगाक्षिप्रभृतौनां वचनात् आन्वारम्भं, तेषां तन्निषेकवाक्यादिति
भावः । तथाच लौगाक्ष्याद्यनिबन्धनादिति मूले लौगाक्ष्याद्यानां निब-
न्धनादिवाक्यपर्यन्तं न त्वादिसदम् । तथाखे च्छनिबन्धनादवचनादिति
थार्यानुसृष्टितं स्यात् । तदेव तु समीचीनमिति प्रतिभाति ।

ऽभियुक्ता यत् जलमेकेन नामधेयेन यमुनादिनाम्ना शतयोजनगामि
चतुःशतक्रोशगामि, तदुदकं नदीशब्दवाच्यमिति जगुः । क्रोशल-
क्षणन्तु मत्स्यपुराणे ।

“क्रोशोधनुःसहस्रे द्वे गव्यूतिद्विगुणा ततः ।

द्विगुणं योजनन्तस्मात् प्रोक्तं सङ्ख्याविशारदैः” ।

धनुर्क्षेत्रं तत्रैव । चतुर्हस्तोधनुर्दण्ड इति ॥७८॥८०॥८१॥

प्रजार्थिनः कामार्थिनो वा दारान्तरसङ्ग-हृषेच्छोर्विषयमाह^(१) ।

कर्त्तव्यं पुनराधानं पुनः परिणये सति ।

अग्न्याधेयमुशन्तीह केचिदुद्वाहकर्मणि ॥ ८२ ॥

सौगाक्ष्याद्यनिवद्धत्वादुभयन्नेति केचन ।

तत्रौपासनिनी पत्नी परा पूर्वाऽग्निहोत्रिणी ॥ ८३ ॥

कर्त्तव्यमिति । पुनः परिणये विवाहे कृते सति तदुत्तरं पुन-
राधानं कर्त्तव्यम् । केचिदाचार्या इहोद्वाहकर्मणि जीवत्पत्नीकस्य
पुनर्विवाहोत्तरमग्न्याधेयमपूर्वाधानमुशन्ति वदन्ति । यदा, अग्न्याधेयं
पुनराधेयम् । केचनाचार्या सौगाक्ष्यादिभिरनिवद्धत्वादुभयं
पूर्वाङ्गं नेति ब्रुवन्ति । यदोभयमपि सौगाक्ष्यादिमतेन नानुष्ठीयते,
तदा परा पत्नी द्वितीया औपासनिनी विवाहाग्निसंयोगात् ।
पूर्वा प्रथमा अग्निहोत्रिणी । तत्रैव* सहाम्रीनामाधानात् ॥८२॥८३॥

अथ सपत्नीकस्य पुनः परिणये मतान्तरेण विशेषमाह ।

* तत्रैव, - इति क० छ० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) विशेषमाह, - इति भवितुमुचितम् ।

पुनः परिणयेऽग्नीनामुत्पत्तावीदृशोविधिः ।

पुनः इति । पुनः परिणये स्वस्य पुनर्विवाहे कृते द्वितीयाया-
अपि आधानसंस्कारसंस्कार्यताऽर्हत्वात्, अग्नीनां चेताग्नीनामुत्पत्ता-
वीदृशोवक्ष्यमाणोविधिः प्रयोगविधिः कर्त्तव्य इति शेषः ॥

तत्रादौ पुनः परिणये हेतुमाह ।

आहिताग्निः प्रजाहीनां योयाऽपत्यां मृतप्रजाम् ॥८४॥

दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरे स्त्रियम् ।

त्यक्त्वाऽन्यामुदहेत् कन्यां सद्यस्त्वप्रियभापिणीम् ॥८५॥

आहितेति । आहिताग्निरग्नय आहितायेनासावाहिताग्निः ।
वाऽऽहिताग्न्यादिषु परमिति सूत्रात् पूर्वनिपातः । प्रजाहीनां केव-
लकन्यां योयाऽपत्यां कन्याप्रसूतं मृतप्रजां मृतापत्यां स्त्रियमनुक्र-
मेण दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरेऽप्रियभाणीं तु सद्यस्त्वक्त्वाऽन्यां
कन्यामुदहेत् पुनर्विवाहं कुर्यादित्यर्थः । कन्यापदमचतयोनिपाणि-
ग्रहणार्थम् । स्मर्यते विंशतिप्रसूतायाः पुनर्विवाहः ।

“यदा विंशतिधाऽपत्यं प्रसूयेताङ्गनाजनः ।

पुनर्विवाहं तस्यासु कुर्यात् सकुलमानये” इति ।

दशमवर्षादियहणं परीचार्थम् । न हि विज्ञायतेऽकस्माद-
न्येति* ॥८४॥८५॥

विधिमाह ।

* न हि कन्या विज्ञायतेऽकस्मादन्येति, - इति ख० घ० पुस्तकयोः
पाठः । न हि कन्या विज्ञायते, कस्मादन्येति, - इति क० पुस्तके ।

आरोष्याग्नीनरण्योः स्वानुदवस्येत्सहाग्निभिः* ।
उदासनेष्टिङ्क्त्वाऽथ समारोष्य हविर्भुजम् ॥ ८६ ॥
हत्वा ब्रह्मौदनाग्निञ्च तथौपासनपावकम् ।
ब्रह्मौदनादिकं सिद्धं हत्वाऽग्न्याधिं विधानतः ॥ ८७ ॥
पवित्रेष्टिं तन्तुमतीं वैधातव्यां क्रमाद्यजेत् ।
ऐन्द्राग्नेनैव पशुना यष्टव्यं केवलेन वा ॥ ८८ ॥

अरण्योः स्वान् पूर्वभार्यया सहाहितानग्नीनारोष्य समारोष्या-
ग्निभिरग्न्यधिकरणौभूतारणीभ्यां सहोदवस्येत् । अत्रोत्पूर्वकोवसति-
र्देशान्तरलक्षकः । तत्र विहरणादिकं हत्वा उदासनेष्टिं कुर्यात् ।
ततोहविर्भुजमग्निं समारोष्य । तथा, पूर्ववदौपासनपावकमौपास-
नाग्निमेकदेशेन साकल्येन वा ब्रह्मौदनाग्निङ्क्त्वा तस्मिन् ब्रह्मौद-
नादिकं सिद्धङ्क्त्वा, विधानतः पूर्वाक्तेन विधानेन । सार्वविभक्तिक-
स्तम् । अग्न्याधिं आधानं कुर्यात् । तदुत्तरं क्रमादनुक्रमेण पवि-
त्रेष्टिं तन्तुमतीं वैधातव्येष्टिं यजेत् कुर्यादित्यर्थः । वेत्यथवा ।
इष्टिचयस्थाने ऐन्द्राग्नेन पशुना केवलेनैव एकेनैव यष्टव्यम् ॥ ८६ ॥
८७ ॥ ८८ ॥

मतभेदेनाह ।

अथवा पुनराधानमेवाचेष्टं न चेतारत् ।
शिष्याणां गुरुणां गर्भहन्त्रीं † त्यक्तैतदाचरेत् ॥ ८९ ॥

* सदाग्निभिः, - इति ड० पुस्तके पाठः ।

† गर्भहन्त्रीं, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

धर्मप्रजासमृद्धेषु दारेषु यदि कामतः ।

अन्यान् समुद्दहेद्दारांस्तदा पूर्वोदितं विधिम् ॥६०॥

अनुष्ठाय मृगारेष्या यजेतात्मविशुद्धये ।

अथवाऽत्र पुनः परिणये पुनराधानमेवेष्टमेतरत् । पवित्रेषा-
दिकं न भवतीति भावः । एवमेवाप्रियभाषिणीवच्छिष्यगामिनीं
गुणगामिनीं गर्भहन्तीं मद्यस्त्यक्त्वा एतत् पूर्वोक्तमाचरेत् । यदि
दारेषु धर्मप्रजासमृद्धेषु पातिप्रत्यधर्मेण प्रजाभिः समृद्धेषु सत्सु
कामतः कामार्थमेव अन्यान् दारान् समुद्दहेत् पुनर्विवाहं कुर्यात्,
तदा पूर्वोदितं विधिं अनुष्ठायतात्मविशुद्धये स्वपावित्र्यायै मृगा-
रेष्या यजेत सद्यत् । एकविंशतिवारमाहृत्येति बोधायनसूत्रे ॥८६॥
६०॥

पदान्तरमाह ।

नादध्याद्वा मृगारेष्टिं पूर्वपत्न्या सहाचरेत् * ॥ ६१ ॥

नादध्यादिति । वा नादध्यात् पूर्वोक्तविधिनाऽधानं न कुर्यात् ।
आत्मविशुद्धये पूर्वपत्न्या सह मृगारेष्टिमाचमाचरेत् ॥६१॥

यदा कनिष्ठया सहाधानं न कृतं, तत्पक्षे विशेषमाह ।

नित्याग्निहोत्रं प्रेतायै न स्त्रियै दातुमर्हति ।

नाप्यादधीत पूर्वाग्निप्रतिहोत्रं समाचरेत् ॥ ६२ ॥

* समाचरेत्, - इति ग० षष्ठके पाठः ।

नित्याग्निहोत्रं, नित्यमग्निहोत्रं क्रियते यस्मिन् तन्नित्याग्निहोत्र-
मग्निमिति यावत् । पूर्वप्रेतायै कनिष्ठस्त्रियै दातुं नार्हति । इमे
प्रेताग्रय इति हृदिलेखेन नापि आदधीत पुनराधानमपि न
कुर्यात् । किन्तु पूर्वाग्निषु अग्निहोत्रं समाचरेत् कुर्यात् । अग्नि-
होत्रपदं प्रकृतिविहृत्युपलक्षकम् । अविशेषात् ॥८२॥

यथा प्रेताऽग्नीध्राहति तथा जीवन्त्यपि कनिष्ठाऽऽधानासहकृता
सती कर्मजन्यफलभाक् नेत्याह ।

ज्येष्ठायां विद्यमानायां कनिष्ठायै स्वयोषिते ॥
काम्यं नित्याग्निहोत्रं वा न कथञ्चित् प्रयच्छति ॥ ८३॥

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठायां ज्येष्ठपत्न्यां विद्यमानायां सत्यां कनिष्ठायै
स्वयोषिते, काम्यं कर्म नित्याग्निहोत्रमुभयजन्यमदृष्टमिति यावत् ।
कथञ्चित् किमपि न प्रयच्छति । नादृष्टभाग्भवतीति भावः ॥
८३॥

मतभेदेनाह ।

स्त्रीमाचमविशेषेण दग्ध्वाऽन्ये वैदिकाग्निभिः ।
विवाद्यादधते यद्वाऽऽधानमेवास्ति चेद्बधूः ॥ ८४ ॥

अन्ये आचाराः स्त्रीमाचं अविशेषेण ज्येष्ठत्वाद्विशेषमन्तरा
वैदिकाग्निभिर्दग्ध्वा विवाद्य पुनर्विवाहकृत्वाऽऽदधते । यदा बधूर्व-
धन्तरमस्ति तदाऽऽधानमेव । अग्नीर्नां प्रेतायै दत्तत्वात् ॥८४॥

यदि न स्याद्विवाहस्तदा किमित्याह ।

एकाकी वाऽऽदधीताग्नीन् विवाहयेन्न सिध्यति ।
नित्येष्ट्याग्रयणान्यग्निहोत्रं कर्मास्य नेतरत् ॥ ६५ ॥

एकाकीति । चेद्यदि विवाहो न सिध्यति न भवेत्, तर्हि एकाकी वाऽग्नीनादधीत । एतेन कुशपत्यादिकल्पना विनैव विधुराग्निहोत्रं सिद्धम् । तत्र किङ्किमियाह । अस्य विधुराग्निहोत्रेण तेष्वग्निषु नित्येष्ट्याग्रयणानि । नित्येष्टौ दर्शपूर्णमासौ । यद्यप्येतयोर्जीवननिमित्तेन नैमित्तिकत्व प्रतिभाति, तथापि साधित नित्यत्व सिद्धान्ते । यदा, नैमित्तिकमपि नित्यमेव । घतोऽस्थाकरणे प्रत्यवायजनकत्वमुत्पत्स्यमानदुरितप्रतिबन्धकत्वज्ञास्तीति दिक् । दृष्टियहणात्पश्चादिक न भवति । नित्योपादानात्काम्येभ्यश्चनधिकार । आग्रयणं अयस्यान्नस्यायन प्राप्तिरिति बहुचक्राद्वाङ्मण्यम् । अतस्तदप्यवश्यं कर्त्तव्यमन्यया जीवनविरोधात् । सूर्यन्ते च तद्दिनाऽन्वाशने बहवोदोषा ।

“अग्निहोत्रं तु नवै सस्यै देवानथ ऊताशने ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति येऽग्नन्ति काममोहिता ” इति ।

तदच सस्यग्रहणात्सर्वेषां यागसाधनार्थत्वप्राप्तौ, व्रीहीन् यवान् वा हवीषि, व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा यजेतेति सूत्राभ्यामुभयोरेव यागसाधनत्वावगमादुभाभ्यामनुष्ठाने तत्तत्सहभावजनितसंस्थानामनुष्ठाने चैश्वर्यार्थिकसंस्थानुष्ठानार्थं श्यामाकवैष्णवानामपि सह । न त्यागयणात्पूर्वं नूतनगुल्मलतादीनां तत्तत्कालौनानामभक्ष्याणामित्यभियुक्ता । संस्थानानेवेत्यन्ये । व्रीहियवानामित्यपरे । अग्नौ ऊयते

यत्, तदग्निहोत्रं पयः* तद्यत्र माघनत्वेन विद्यते, तदग्निहोत्रं
कर्मनामधेयम् । तत्सञ्ज्ञं कर्म भवतीति इतरत् चातुर्मास्यादिकं
न ॥८५॥

मतान्तरमाह ।

एकाक्याधानपक्षस्तु † कर्मदीपे निराकृतः ।

जुह्वन्त्यन्ये मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः ॥ ८६ ॥

जुहोति न मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु ।

भरद्वाजमतञ्चैतत् कर्मदीपे निरूपितम् ॥ ८७ ॥

एकाकीति । एकाक्याधानपक्ष एकाकिनोविधुरस्थाधानपक्षः
पूर्वाक्तः कर्मदीपे कन्दोगपरिशिष्टे निराकृतः कात्यायनेनेति भावः ।
कर्मण्युभयसाकाङ्क्षत्वात्पदार्थानाम् । कुशपत्नीविधानमाह । अन्ये
आचार्याः मृतस्त्रीकाः कुशपत्नीसमन्विताः सन्तः जुह्वन्ति । ब्रह्म-
ब्राह्मणाभावयोरिव श्रौतादिकर्मश्राद्धयोः । अत्रैव भरद्वाजमतमाह ।
मृतस्त्रीक एकाकी पूर्ववह्निषु, न जुहोति । एतद्भरद्वाजमतं
कर्मदीपे निरूपितम् । तेनैतन्मते पूर्वपदग्रहणात् पूर्व एवाग्नयो-
नाधानम् ॥८६॥८७॥

मृतपत्नीकस्य विवाहोत्तरं पुनराधानमेव स्वमतेनाह ।

आहिताग्निमृतस्त्रीक आदधानोऽन्यथा सह ।

कृतारम्भादिधर्मोऽपि कृतसोममखोऽपि वा ॥ ८८ ॥

* अग्निहोत्रं पयः, - इत्येतावन्मात्रपाठः ख० घ० ड० पुस्तकेषु ।

† एकस्याधानपक्षस्तु, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

अहृतारम्भसोमेज्यां भार्यामेवानुमन्यते* ।

नास्ति माहेन्द्रसान्नाय्यं सन्ति सारस्वतादयः ॥ ९९ ॥

आहिताग्निरिति । मृतस्त्रीको मृतपूर्वपत्नीक आहिताग्निरन्य-
या परिणीतया सह आदधान अपूर्वाधानं कुर्वाणः कृता अनु-
ष्ठिता आरम्भधर्माः सारस्वतहोमाद्यायेन तथाभूतः, कृतः सम्पादितः
सोममखोयेनैवभूतोपि सन् । अहृते आरम्भसोमेज्ये यया एवभू-
ताम् । पूर्वमस्या अविद्यमानत्वात् । भार्यां पत्नीमेवानुवर्त्तते अनु-
सृष्टीकरोति । अपूर्वाधानमेव भवतीति भावः । अतः माहेन्द्रसा-
न्नाय्यं नास्ति न भवति । कृतसोमवतो यजमानस्यैव तत्राधिकारात् ।
यजमानवच्च व्यासच्यवृत्ति । उक्तञ्चेतत् सौमे वसानावग्निमाद-
धीयातामित्यच ।

“कर्त्तृरूपस्य वैकोऽपि तदधिष्ठानभेदतः ।

युक्तदिवचनं यद्दग्नीषोमौ हि देवते” इति ॥

अतएवोक्तं तुभ्य एवाधिकार इति । सारस्वतादयः शाखावि-
शेषेणाभिहितास्तत्सञ्ज्ञका होमास्तेऽपि भवन्ति अपूर्वत्वादेतस्याः ॥
९८॥९९॥

मतान्तरमाह ।

केचित्पत्युः प्रधानत्वान्नाद्रियन्ते तु योपितम् ।

तेनेष्टौ स्यान्महेन्द्रेज्या न स्युः सारस्वतादयः ॥ १०० ॥

आहिताग्नेर्मृतस्त्रीकस्याधानं सच्यसिध्यतः ।

सच्यासं वारयन्त्यन्ये यायज्जीवाग्निहोत्रिणः ॥ १०१ ॥

* भार्यामेवानुवर्त्तते, - इति टोकासम्मतः पाठ ।

केचिदिति । केचिदाचार्याः पत्युः पुरुषस्य प्रधानत्वात् साक्षा-
दङ्गत्वाद् योषितं पत्नीं पुरुषाङ्गत्वादप्रधानत्वान्नान्द्रियन्ते आदरं
न कुर्वन्ति । पुनराधानमेव कुर्वन्तीति भावः * । तदुक्तं रामाण्ड-
रभाष्ये । यज्ञपात्राणीव पत्नी न यज्ञाङ्गमिति । किन्तु यद्गङ्गम् ।
अतः पत्न्यधिकारेऽपि † न निवर्तते भार्यम् ‡ । स्त्रीणां पति-
प्रयुक्ताधिकारोपजीवनात् । तथाच चत्रियायाः अग्नीषोमीये नाधि-
कारदर्शनमप्रधानत्वाच्च । यदा चाङ्गेन विधुरतां नीयादिति यज-
मानस्याङ्गं पत्नीति दर्शनात् । अतएवेयमभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते ।
यदा हि पत्युः पत्न्याश्च आहवनीयादिकामनयाऽऽधानेऽधिकारः
भिद्भुस्तदा क्लृप्तविद्ययैव कर्मनिर्वाहे तस्या अक्लृप्तविद्यापरिकल्पन-
परिजिहीर्षया महाधिकार उपपद्यते । तस्या आहवनीयाद्यकाम-
नायास्तु न महाधिकारः भर्त्सधिकारे केवलाज्यावेक्षणादौ कर्त्तव्य-
भाचं तस्याः । अध्वर्यादेरिव सोमादौ । एवमाहवनीयादिमाधेषु
दर्शपूर्णमासादिष्वपि पत्न्याः फलकामनायां महाधिकारः । तदभावे
तु पत्युरेवाधिकारः । पत्न्यास्तु केवलमाज्यावेक्षणादौ कर्त्तव्यभाचं
नाधिकार इति । अतएवावोचत् ।

“रजोदोषे समुत्पन्ने नित्यं नैमित्तिकं कार्यम्”—इति ।

काम्यमपीष्यते कैश्चित् । तेन कारणेनेष्टौ प्रकृतौ महेन्द्रेज्या

* आदरं न कुर्वन्तीति भावः, —इति क० पुस्तके पाठः ।

† पत्न्यधिकारेऽपि,—इति ख० घ० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ साध्यः,—इति क० पुस्तके पाठः । साम्राज्यः,—इति तु प्रतिभाति ।

स्यात् सव्यायं भवति । सारस्वतादयो होमाः प्रारम्भकालीया न
स्युः कृतप्रारम्भसोमेज्यावत्त्वाद् यजमानस्य । पव्यास्तु यजमानपदान-
भिधेयत्वात् ।

आश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेदिति क्रमप्राप्तस्याऽनुवादमाह । सृत-
पत्नीकस्याहिताग्नेः सव्यामिष्यतः सव्यासं कर्तुमिच्छतः पुरुषस्याधानं
नेत्यनुषङ्गः । भरद्वाजेनैकाकिन आधानस्य निराकृतत्वात् । मता-
न्तरमाह । अन्ये यावज्जीवाग्निर्होचिणः सव्यासं धारयन्ति निषेध-
यन्ति । यतोहि यावज्जीवमग्निहोत्रसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । आगूः
कृत्वा न क्रियते स पाप्मा भवतीत्यर्थश्रवणाच्च * ॥ १०१ ॥

कर्मलोपे नैमित्तिकमाह ।

हुतेषु पक्षहोमेषु पक्षत्रयमनन्तरम् ।

कर्तव्यं पुनराधेयं मथ्यमानो हुताशनः ॥ १०२ ॥

दृष्टमात्रोऽनुगच्छेत्तत्र तस्य विनाशनम् ।

शतशोऽनुगमे चान्यैः पुनर्निर्मथ्य जघ्यते† ॥ १०३ ॥

नष्टे मथितमात्रे वा समारोपयजुर्जपेत् ।

पुनर्निर्मथ्य जप्तव्यं यजुस्तूपावरोहणम् ॥ १०४ ॥

पदाणान्तये पक्षत्रयं, सन्ततं पक्षहोमेषु हुतेषु सत्तु अनन्तरं
चतुर्थपक्षेऽपि पक्षहोमे कृते सत्यगन्तरशब्दार्थः † । पुनराधेयं कर्त्त-

* अर्थवादश्रवणाच्च, — इति भवितुमुचितम् ।

† शतशोऽनुगमेवापी पुनर्निर्मथ्य जघ्यते, — इति श० पुस्तके पाठः ।

‡ सतीकान्तरशब्दार्थं इति भवितुमुचितम् ।

व्यम् । पडापन्निरूपितनिमित्ततावच्छेदकावच्छिन्नकारणताकार्यस्य
 पञ्चहोमस्य तन्निवृत्तिरेव पञ्चहोमप्रयोजिकेत्यन्ये । तेन, आप-
 देवावधिस्तत्र न पञ्चगणनावधिरिति सङ्गच्छते । एकप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गादाह । मथ्यमानोमथ्यतेऽसौ मथ्यमानः । मन्यनसमाना-
 धिकरणकालोद्धताग्रनोऽग्निः दृष्टमात्रः मन् अरण्यस्य एव यन्त्र-
 विमोके कृतेऽकृते वा चेदनुगच्छेत्, तत्र तस्मिन्निमित्ते तस्याग्ने-
 र्विनाग्रनम् अग्निनिष्ठसंस्कारनागः, पुनराधेयमिति यावत् ।
 मतान्तरमाह । अन्यैराचार्यैः शतशोऽनुगमेऽपि अरण्यस्याग्नेरेव-
 प्रकृतत्वात् पुनर्निर्मथ्य जप्यते । यस्यां शाखायामग्निजननोत्तरमु-
 पावरोहणजपोऽभिहितोऽस्ति तज्जपः कार्य इत्यर्थः । पदान्तरमाह ।
 वेत्यथवा, मथितमात्रे, खरस्थापनात् पूर्वमेवेति मात्रशब्दार्थः ।
 नष्टे सति, समारोपयजुर्जपेत् । समारोपणमन्त्रजपं यत्राग्निरूप-
 शान्तस्तत्स्थानमभिमृश्य जपेदित्यर्थः । पुनर्निर्मथ्य उपावरोहणं
 तत्सज्जकं यजुर्मन्त्रं जप्यं जपेदित्यर्थः । विध्यर्थे तथ्यत् । तथाच
 पुनराधेयं नेत्यर्थः ॥ १०९ ॥ १०२ ॥ १०४ ॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

जलेन हेतुना वह्निरुपशान्तो यदा भवेत् ।

कर्त्तव्यं पुनराधेयं * यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ॥ १०५ ॥

तदैव † पुनराधेयमग्रावनुगते सति ।

असमाधाय चेत् स्वामी सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ १०६ ॥

* पुनराधानं, - इति ग० पुस्तके पाठ ।

† तदैव, - इति क० ख० पुस्तकयो पाठ ।

व्यम् । षडापन्निरूपितनिमित्ततावच्छेदकावच्छिन्नकारणताककार्यस्य
 पञ्चहोमस्य तन्निरूपितरेव पञ्चहोमप्रयोजिकेत्यन्ये । तेन, आप-
 देवावधिस्तत्र न पञ्चगणनावधिरिति मङ्गच्छते । एकप्रयोजकत्व-
 प्रसङ्गादाह । मय्यमानोमथ्यतेऽसौ मय्यमानः । मन्वन्ममाना-
 धिकरणकालोद्धताग्रनोऽग्निः दृष्टमात्रः मन् अरणिस्थ एव यन्त्र-
 विमोके कृतेऽकृते वा चेदनुगच्छेत्, तत्र तस्मिन्निमित्ते तस्याग्ने-
 र्विनाशनम् अग्निनिष्ठसंस्कारनाशः, पुनराधेशमिति यावत् ।
 मतान्तरमाह । अन्यैराचार्यैः शतशोऽनुगमेऽपि अरणिस्थस्याग्नेरेव-
 प्रकृतत्वात् पुनर्निर्मथ्य जप्यते । यस्यां शाखायामग्निजननीत्तरमु-
 पावरोहणजपोऽभिहितोऽस्ति तज्जपः कार्य इत्यर्थः । पचान्तरमाह ।
 वेत्यथवा, मथितमात्रे, स्वरस्थापनात् पूर्वमेवेति मात्रशब्दार्थः ।
 नष्टे सति, समारोपयजुर्जपेत् । समारोपणमन्त्रजपं यत्राग्निरूप-
 ग्रान्तस्तत्स्थानमभिमृश्या जपेदित्यर्थः । पुनर्निर्मथ्य उपावरोहणं
 तत्सज्जकं यजुर्मन्त्रं जप्यं जपेदित्यर्थः । विध्यर्थं तथ्यत् । तथाच
 पुनराधेयं नेत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

जलेन हेतुना वह्निरुपशान्तो यदा भवेत् ।

कर्तव्यं पुनराधेयं * यत्रपार्श्वे निरूपितम् ॥ १०५ ॥

तदैव † पुनराधेयमग्नावनुगते सति ।

असमाधाय चेत् स्वामी सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ॥ १०६ ॥

* उपराधायं, - इति म० पुस्तके पाठ ।

† तदैव, - इति क० ख० पुस्तकयोः पाठ ।

जलेनेति । जलेन हेतुना जलरूपकारणेन वक्रिर्धदोपशान्तः
 सामर्थ्यैकदेशेन वा, तदा यज्ञपार्श्वान्तं पुनराधानं कर्तव्यम् । एत-
 त्त्वंमन्तम् । पुनराधेयनिमित्तमाह । अग्नाविति । अग्नौ अनुगते
 सति चेद्यदि अमभाधाय मन्यनेन अन्युत्पादनपूर्वकमुपसमा-
 धानमहत्वा स्वामी यथा पत्नी वा, उभयोरपि स्वामित्वात्साम्येन,
 धीमामुलङ्घ्य अग्रे किञ्चिदपि गच्छति । तदैव पुनराधेयं, भव-
 तीति शेषः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

उपघाते नैमित्तिकमाह ।

सूकररासभकाकशृगालैः

कुक्कुरकुक्कुटमर्कटशूद्रैः * ।

अन्धजपातकिभिः कुणपैर्वा

सूतिकयाऽपि रजस्वलयो वा ॥ १०७ ॥

रेतोमूत्रपुरीषैर्वा पूयाश्रुश्लेष्मशोणितैः ।

दूपास्थिमांसमज्जाभिरन्यैर्वाऽपि जुगुप्सितैः ॥ १०८ ॥

आरोपितारणीस्पर्शे कृतेऽग्नेः † स्पर्शनेऽपि वा ।

आत्मारूढेषु मज्जेद्वा वदेद्वा पतितादिभिः ॥ १०९ ॥

अथ वा योपितं गच्छेदन्तौ काममोहितः ।

वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् ॥ ११० ॥

* कुक्कुटमर्कटशूद्रैः, - इति द्वितीयधरण्यपाठः क० ख० पुनरुक्तयो ।
 टौकासम्मतोऽप्ययं पाठः ।

† कृतेऽग्नेः, - इति क० ख० पुनरुक्त पाठः ।

सूकरेति । सूकरोदिविधोऽपि वराहः । रामभकाकौ प्रसिद्धौ ।
शृगालः क्रोष्टा । कुक्कुटस्ताम्रचूडः । मर्कटोऽनेकजातीयो वानरः ।
उपलक्षणया श्वाऽपि सङ्गृह्यते । श्वसूकरेत्यपि पाठः । शूद्रः सञ्जूद्रो-
ऽमञ्जूद्रः तत्सदृशाश्च समानन्यायात् । अन्यजः सप्तविधः ।

“रजकथमंकथैव सटोबुरुड एव च* ।

कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च सप्तैते अन्यजाः स्मृताः” ॥

पातकिन उपपातकित्यतिरिक्ताः । सर्वेषामपि अतदिनाभावि-
त्वात् । कुणपं शवम् । सूतिकया दशरात्रादर्वाक् । तदुत्तरं
सूतिकाऽथ्यवहारात् । रजःखलया पुष्पवत्याऽऽप्ततुर्थाहः । तदुत्त-
रमतदथ्यवहारात् । रेतसा पुंसः स्त्रियो वा, रेतःसामान्यात् । सूत्र-
पुरीषमथुभयोः, सामान्यात् । पूयः मलविशेषः क्षतादिजन्यः ।
अशु आर्त्यनार्त्तिभेदाद्द्विविधमपि । श्लेष्मा नासिकामलः कफश्च ।
इदं श्लालाया उपलक्षणम् । अतएव, मुखविप्रुषपातभयाद्धमने
नलिकादिकं धार्यम् । शोणितं प्रसिद्धम् । एतज्जीवमात्रश्च ।
अस्थि जीवजातस्य, होमातिरिक्तम् । मांसमपि तथैव । मज्जा
धातुविशेषः शुभ्रं घनं जलम् । जीवमात्रस्यैतत् । एतैः सूकरादि-
भिक्षया अन्यैः उक्तेभ्योऽप्यतिरिक्तैर्जुगुप्सितैर्निन्द्यैर्वसाधर्मकर्णमलादि-
भिरारोपितारणीसर्गैः समारूढारणिसर्गैः । वेत्यथवा, अग्रेरसमारो-
पितखरस्थानैः स्पर्शने क्षते । तथा, आत्मारोपितेषु मज्जेद्गङ्गा-
दिषु मज्जनं कुर्यात् । तच्च सग्निरस्कम् । अग्निरस्कन्तु कार्यमेव,
स्नानस्याधिकारिविशेषणत्वात् । पतितादिभिः, आदिपदादन्य-

* बटोबुरुड एव च, -इति ग्रन्थान्तरदृष्टः पाठः ।

जादिभिश्च, सान्निध्यात् । तथा, काममोहितः सन् चतुर्व्यतिरि-
क्तकाले योपितं स्वस्तीमपि गच्छेत् * एषु पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु सखु
केचिर्दाधार्या अग्निविनाशनमिच्छन्ति । अग्रे पचान्तरस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् केचिदित्युक्तम् । तत्रात्मारोपणपचे मञ्चनादिकं निमित्तम् ।
असमारूढारणिसमारूढपचे तु जुगुप्सितान्तानि निमित्तानि ।
तत्रार्तवमैथुनस्य, षट्सुखातान्तु यो भार्यामित्यादिधर्मसंछिताभियो-
दितत्वाच्च दोषः ॥१०७॥१०८॥१०९॥११०॥

तत्र विशेषमाह ।

तचारणीगते वज्रौ नष्टे † स्यात् पुनराहितिः ।
इतरेषु निमित्तेषु त्वग्न्याधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

तत्रेति । तत्र तेषु निमित्तेषु अरण्यगते वज्रौ अर्थात् समा-
रोपितारण्योर्जातेषु सखु अग्नौ नष्टे पुनराहितिः पुनराधानम् ।
यदा, नष्टे इति वज्रविशेषणम् । इतरेषु प्रत्यक्षात्मारोपितेष्वग्निषु,
निमित्तेषु जातेषु अग्न्याधेयं पुनराधेयं प्रचक्षते ॥ १११ ॥

पचान्तरमाह ।

यदा सर्वापघातेषु पुनस्त्वेति समिन्धनम् ।
द्रव्यस्याग्न्युपघाते च ‡ द्रव्यशुद्धिसमिन्धने ॥ ११२ ॥

* सखीममिगच्छेत्, — इति घ० पुस्तके पाठः ।

† द्रष्टे, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्यस्याग्न्युपघातेषु, — इति ग० पुस्तके पाठः ।

यदेति । सर्वोपघातेषु पूर्वोक्तेषु, पुनस्वेति मन्त्रेण समिन्धनं समिदाधानम् । समृद्धस्याग्नेः पुनः समित्प्रचेपेण प्रदीप्ततरकरण-
मित्यापस्तम्बीयात् ।

प्रसङ्गादाह ।

द्रव्यस्येति । द्रव्यस्याग्न्युपघाते, द्रव्यस्यस्वरूपाचादिस्थोऽग्निस्तदुप-
घाते, यथोक्ता द्रव्यशुद्धिः पाचशुद्धिः समिन्धनं पूर्वोक्तं भवति ।
यथा तप्तचरूपाचे श्वादिस्पृष्टे सति अस्त्रादिना पाचशुद्धिः तद्-
वृत्त्यग्न्यवयवस्पर्शाः समिन्धनञ्च ॥ ११२ ॥

अरणीसमारोपप्रसङ्गादाह उपघात प्रसङ्गादाह ।

आरोपितारणी चोभे एका वा यदि नश्यति ।

तत्राग्न्याधेयमिच्छन्ति पुनराधानमेव वा ॥ ११३ ॥

आरोपितेति । आरोपितारणी कृतसमारोपारणी उभे द्वे वा
अथ वा एका यदि चेन्नश्यति । तस्मिन् निमित्ते पुनराधेयं पुन-
राधानमेव वा भवति । इच्छाविकल्पोऽयम् ॥ ११३ ॥

वौधायनमतेनाह ।

एकारण्यां विनष्टायामस्ति चेदितराऽरणिः ।

तां छित्वा मन्यनं प्रोक्तं भाष्ये वौधायनीयके ॥ ११४ ॥

एकेति । एकारण्यां एकस्यामधरोत्तरयोरन्यतरस्यामरण्यां वि-
नष्टायां सत्यामितराऽन्यतराऽरणिरस्ति वेत् । तामदुष्टामेकारणिमेव
छित्वा भागद्वयं कल्पयित्वा मन्यनं कार्यं यथोक्तम् । इति वौधाय-

नीयके, बौधायनेन प्रोक्तं बौधायनीयं तदेव बौधायनीकं, स्वार्थं
कप् । एवम्भूते भाष्ये भाष्यन्ते वेदार्थाद्येन तद्भाष्यं सूत्रं, तस्मिन्
प्रोक्तम् ॥११४॥

एतस्य बद्धवादिषम्यत्या प्रागख्यमाह ।

एतदङ्गीकरोतीह भवनागोऽपि बद्धचः ।

नष्टायाः प्रतिपत्तिः स्यादुभयारणिनाशवत् ॥ ११५ ॥

बद्धचः भवनागोऽपि इहास्मिन् एतत् पूर्वोक्तं बौधायनोक्तं
अङ्गीकरोति । नष्टाया अन्यतरारण्याः प्रतिपत्तिः उभयारणिनाशे-
वक्ष्यमाणा या प्रतिपत्तिः तद्वत् कार्यन्तिशेषः । भवतच्च इति
मन्त्रेण नष्टामेकामपु निमज्जयेदित्यर्थः ॥११५॥

प्रसङ्गादप्रकृतमप्याह ।

अरणी मन्यनाशक्ते जन्तुभिर्मन्यनेन वा ।

स्याताञ्चेदरणी त्रुभे ग्राह्ये शास्त्रोक्तलक्षणे ॥ ११६ ॥

अरणी इति । अरणी उभे अपि मन्यनाशक्ते जन्तुभिः कीटै-
र्मन्यनेन वा हेतुना लयवगान्मन्यनाशमे स्याताञ्चेत्, तदा तु पुनः
शास्त्रोक्तलक्षणे त्वत्वे नूतने ग्राह्ये । अत्र हेतुर्षकब्रतौषोपान्तकीटपदो-
पादानान् मन्यनेऽग्राह्यौ हेतुभूतकठिनत्वग्रन्थिमत्त्वसुपिरवत्त्वादीनाम-
प्युपलक्षण्या सामान्यप्रत्यासत्त्या मद्बद्धः । यथा काकेभ्योद्धिरच्छ्यता-
मित्यादिषु ॥११६॥

तद्विधिमाह ।

श्वोभूतेऽनुष्ठिते दर्शं तस्मिन् जीर्णारणिद्वयम् ।
 शकलीकृत्य पाश्चात्ये वह्नौ निःक्षिप्य दीपयेत् ॥ ११७ ॥
 ते उभे अरणी तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् जपेत् ।
 उद्बुध्यस्वाम्नइत्येतदयन्ते योनिरित्यपि ॥ ११८ ॥
 ततो दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिम् ।
 गृहीत्वा सव्यहस्तेन गृहीत्वा चाधरारणिम्* ॥ ११९ ॥

श्वोभूत इति । प्रातरनुष्ठेयमानदर्शयागात्पूर्वदिनेऽमाथा प्रा-
 तरग्निहोत्रं कृत्वा अश्वत्याहुव्यवाहेत्यादिमन्त्राभ्यामाहरणं पूर्ववद्बु-
 थोक्तायामविस्तारयोनिजारण्योरिति श्वोभूतपदेन व्यज्यते । अत्र
 दर्शग्रहणात्पूर्वमाह्वानं न भवति । दर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वादाह ।
 तस्मिन् प्रारभ्ये दर्शं अनुष्ठिते सति याग जीर्णारणिद्वयं मन्थ-
 नाशकं पूर्वारणिद्वयं शकलीकृत्य खण्डशं कृत्वा, श्वोभूततद्भागे ध्वि,
 पाश्चात्ये वह्नौ गार्हपत्ये निःक्षिप्य दीपयेत् ॥

ततस्तदनन्तरं दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं गृहीत्वा, परि-
 शेषाद्दामेनाधरारणिमित्यध्याहारः । ते नूतने उभे अरणी
 तस्मिन्निति तत्र दीप्तेऽग्नौ धारयन् मन् जपेत् ॥

किं जपेदित्याह । उद्बुध्येति । उद्बुध्यस्वाम्न इति प्रकारेण
 एतद्व्यजुः, अयन्ते योनिरित्यपि व्यजुः, जपेदित्यन्वयः । ११७ ॥
 ११८ ॥ ११९ ॥

सर्वेषामेकरूपत्वात्मन्वस्वरूपमाह ।

* एतदर्थं ग० पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति । नापि टीकासम्मतम् ।

परन्तु सङ्गतत्वात् ग० पुस्तकानुसारेण भिन्नेष्वितम् ।

इत्यनारोपितारण्योः क्षये ग्राह्ये नवे पुनः ।

तदलाभे यदोद्वायेत् तदा स्यात् पुनराहितिः ॥ १२२ ॥

इति अमुना प्रकारेण अनारोपितारण्योः क्षये नाग्रे अपहार-
गृहदाहादिजन्ये जन्वादिमथनाक्षमे वा, पुनः नवे नूतने ग्राह्ये
स्त्रीकार्यम् । यदि नूतने न लभ्येते, तदा किमित्यत आह ।
तदिति । तदलाभे नूतनारण्योरलाभे यदा उद्वायेदनुगच्छेत्, तदा
पुनराधानं स्यान्नतु पूर्वोक्तोविधिः । अरण्योरपहारादौ यावदग्नि-
रक्षणं तावन्न पुनराधानम्, मध्यएव नूतनारण्यस्त्रीकारे नाधानम्,
अक्षते च तस्मिन्नग्न्युपशमे आधानमिति ॥ १२२ ॥

प्रसङ्गादरणीनाग्ननिमित्तान्याह ।

शूद्रोद्वयान्त्यकाकश्चपतितामेधरासभैः ।

अनारूढारण्यस्पर्शं ते विहायान्ययोर्ग्रहः ॥ १२३ ॥

शूद्रेति । शूद्राश्चरमवर्णाः प्रतिलोमजाश्च । उदक्या रजस्वला ।
अन्या अन्यजाः पूर्वोक्ताः । काकश्चानौ प्रसिद्धौ । पतिताः पातित्य-
प्रसङ्गकर्मकारिणः । अमेधं मूत्रादि । रासभश्चक्रीवान् । एतैरना-
रूढारण्यस्पर्शं ते विहायान्ययोररण्योर्यथोक्तयोर्ग्रहः स्त्रीकारः
पूर्वोक्तः कार्यम् इति ॥ १२३ ॥

नष्टारण्यप्रतिपत्तिमाह ।

भवतन्नः समेत्यसु मज्जयेद् दूषितारणी ।

एकाऽरण्येव दुष्टा चेत्तामेवासु निमज्जयेत् ॥ १२४ ॥

भवतं न इति । भवतं नः समनसेति मन्त्रेण असु दूषिता-

अत्रास्मिन् निमित्ते सति क्षिप्रं नूतनारणिस्रीकार उचितः ।
यदि विलम्बयेत्, तदा अन्यारणेरुत्तमात् स्त्रीकारात् प्राक् पूर्वं
उदाते अग्नौ पुनराहितिः । तदुक्तम्,

नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेष्मनि ।

तावद्धोमादिकं कृत्वा तन्नाग्रे पुनराहरेत् ॥

इति देवयाज्ञिकग्रन्थे । स्वसूत्रानुरोधेनैव पचान्तरमाह ।
काष्ठशुद्धेति । पूर्वपचनिरामार्थो वा शब्दः । वेत्यथवा, काष्ठ-
शुद्ध्या विग्रोथे, न पुनराधानम् । काष्ठशुद्धिः सत्यन्तरादौ
प्रसिद्धा तक्षणादिः । इत्यञ्च शुद्धिः स्रष्टव्यविषया । अतिमन्तते
दोषे त्यजेदेव । सर्व्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । अन्य-
दोषे तु शुद्धिरेव । स्रष्टव्ये अरणी न त्यजेत्, मूले सन्त-
यहणात् ॥१९५॥

क्रियालोपस्वरूपान्तरमाह ।

प्रागादित्योदयादौमं सङ्कल्प्य न जुहोति चेत् ॥ १२६ ॥

अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वामिसन्निधौ ।

नयन्तु । इति मन्थनमन्त्र । प्रथोप पावकं तूष्णीं हादशोपात्तसर्पिंधा ।
तूष्णीं कृत्वा तत कुर्थात् प्रेते भाव्याऽतिक्रियाम् । गष्टेऽग्निव्यथा-
रह्योर्नाशे स्वामो म्रियेत चेत् । व्याहरेदरखीद्वन्द्वमाधानोक्तविधा-
नत । तदुपधा । तददेवाभिमन्त्र्याशु तन्मन्त्राभ्या विनिश्चिपेत् । निर्म-
न्थ्ये पावके यद्दोषासनार्थं तदस्ति चेत् । ततोऽग्निशून्यप्रेतोक्तमन्थनादि
प्रपद्यते । यत्तु यस्याप्तयो जुष्टेत्यादिमन्त्रकमौरितम् ।

अथमंशः पुस्तकान्तरेषु पूर्वमेव गतः ।

रणी युगपन्नञ्जयेत् । मिहावसोकनन्यायेन पूर्वोक्तमेवानुवदति ।
 एकारण्येव दुष्टा दोषयुक्ता चेत्, तामेव दुष्टामेव अप्सु निमज्जयेत्,
 न तु साहाय्यादुभे ॥१२४॥

अत्रान्यारणिलाभात् प्रागुदाने* पुनराहितिः ।
 काष्ठशुद्ध्या विशोधये वा त्यजेद्दोषेऽतिसन्तते ॥ १२५ ॥
 अल्पदोषे शुद्धिरेव त्यजेद्दोषेऽपि नारणी† ।

* तत्रान्यारणिलाभात् प्रागुदाने, - इति ग० पुस्तके पाठः ।

† इतस्मात् परं ग० पुस्तके योऽधिकं पाठोऽस्ति, स इह प्रदर्शितः, -

उदाने पुनराधानं कृन्दोगपरिशिष्टतः । आत्मारोपे शरीरस्य नाशे
 नश्यति पावकः । श्वदेहे विनष्टेऽपि दक्षिणं पाणिरस्ति चेत् ।
 लोकाग्रौ स्यापयित्वाऽस्य पाणिं पुत्रो जपेद्भुज्जु । उपावरोहं जातेति
 तूष्णीमपि नमेत्ततः । दादशोपात्तेनान्येन तूष्णीकं जुहुयात् सुधा । हस्त
 स्यातः प्रपद्येत प्रेते मात्याञ्जतिक्रियाम् । सकले कुण्डले लब्धे एव एव
 विधिर्भवेत् । अमावस्योराह्णे प्रमीयेत पतिर्यदि । प्रेतं स्पृष्ट्वा मघि
 त्वाऽपि जप्त्वा शोभावरोहणम् । घृतं च दादशोपात्तं तूष्णीं कृत्वा श्व
 क्रियाम् । उपारोहं जातवेद इमं स्वर्गाय लोकाय नय प्रजानम् ।
 व्यायुं प्रजा रयिमस्मासु घेहि प्रेताञ्जवीच्यास्य जुषस्य स्वाहा ।
 इत्युपावरोहमन्त्रपाठभेदः । विच्छिन्नवह्निमुत्सृष्टपावकं विधुरानजम् ।
 व्याहृताग्निं मृतं दग्धुं श्वेताऽग्न्युत्पत्तिसिद्धये । भरद्वाजादयः प्राञ्ज
 प्रेताधानविधिं एधकः । प्राचीनावीतवानुदृष्ट्वाशोच्यापतनान्यथ । प्रेत
 स्नाय्याजयेत् क्षिप्त्वा मग्नीयात् स्वाजयेद्दण्डे । सन्निधायाजलं मध्येद्
 यस्तेति यजुषाऽनकः । यस्याग्रयो जुह्वतो मासकामा सद्भस्वयन्ते
 यजमानमासम् । जायन्तु ते हविषस्तद्धिताय स्वर्गं लोकमिमं प्रेत

अघास्मिन् निमित्ते मति चिप्रं नूतनारणिस्वीकार उचितः ।
यदि विलम्बयेत्, तदा अन्यारणैर्लाभात् स्वीकारात् प्राक् पूर्वं
उदाते अग्नौ पुनराहितिः । तदुक्तम्,

नष्टायामरणौ यावदग्निस्तिष्ठति वेम्बनि ।

तावद्धोमादिकं कृत्वा तन्नाशे पुनराहरेत् ॥

इति देवयाज्ञिकग्रन्थे । स्वसूचानुरोधेनैव पक्षान्तरमाह ।
काष्ठशुद्धेति । पूर्वपक्षनिरासार्थं वा शब्दः । वेत्यथवा, काष्ठ-
शुद्ध्या विशोभे, न पुनराधानम् । काष्ठशुद्धिः सत्यन्तरादौ
प्रसिद्धा तद्विषयादिः । इयच्च शुद्धिः सहस्रोपविषया । अतिघन्तते
दोषे त्यजेदेव । सर्वं वाक्यं भावधारणमिति न्यायात् । अल्प-
दोषे तु शुद्धिरेव । सहस्रोपे अरणौ न त्यजेत्, मूले घन्तत-
यच्छणात् ॥ १२५ ॥

क्रियालोपस्वरूपान्तरमाह ।

प्रागादित्योदयाहोमं सङ्कल्प्य न जुहोति चेत् ॥ १२६ ॥

अग्न्याधिः पुनराधिर्वा नोभयं स्वामिसन्निधौ ।

नयन्तु । इति मन्त्रमन्तः । प्रथीय यावकं तूर्यां दादशोपात्तसर्पिषा ।
तूर्यां कृत्वा ततः कुर्यात् प्रेते मात्वाऽऽतिक्रियाम् । मयेष्वभिव्यथा-
रण्योर्नाशे स्वामौ म्रियेत चेत् । व्याहरेदरथीदन्वमाधानोक्तविधा-
नतः । तदथथा । तददेवाभिमग्न्याशु तन्मन्वाभ्यां विविक्षिपेत् । निर्म-
न्थे पावके यद्दोषासनाथं तदस्ति चेत् । ततोऽग्निगून्यप्रेतोक्तमग्न्यादि
प्रपद्यते । यस्तु यस्याग्रयो जुझेत्यादिमन्त्रकमोरितम् ।

अथमंशः एककान्तरेषु पूर्वमेव गतः ।

आदित्योदयात् प्राक् होमं मङ्गल्य चेत्, न, जुहोति । तदाऽऽधानमाधेयं वा भवति । स्वामिनो यजमानस्यामन्निधौ तु नोभयम् । अनुदितहोमपरिग्रहं कृत्वा यदि निमित्तं विना उदिते जुहोति तदा पुनराधानं न तु सति निमित्ते । दैवान् मानुषाद्वाऽपराधादनुदितहोमिनोऽपि गौणकाले होमाग्नानात् । स्वाम्यमन्निधौ तु वचनान्न भवति । यद्वा । निमित्तमङ्गावपरतया न व्याख्येयम् । अनुदिते होमपरिग्रहिणा उदयात् पूर्वमकृते होमे पुनराधानमेव । गौणकालकथनं तु यजमानामन्निधाने । स्वामिसन्निधाविति पाठे तु, यजमानामन्निधाने न गौणकालविधानम् । किन्तु स्वामिसन्निधाने गौणकाल इत्यर्थः समायाति ॥ १९६ ॥

क्रियालोपस्यैव स्वरूपान्तरमाह ।

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ १२७ ॥

प्रायश्चित्तमसौ स्मार्त्तं कृत्वाऽग्नीनादधीत च ।

यद्वरि प्रवभितरि अमृतं यद्वारं मृतमाकर्ण्य पुत्रादिना यस्य यद्वुरौर्ध्वदेहिकं पर्णगरविधिना कृतम् । पश्चात् क्रियता कालेनागतेन यद्वा किं कार्यमत आह ।

प्रायश्चित्तेति । अमौ स्मार्त्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा अग्नीन् पुनरादधीत च ॥ १२७ ॥

बौधायनोक्तं निमित्तान्तरमाह ।

नाशापहारावग्नीनां यद्वाऽऽरूढारण्येयदा ॥ १२८ ॥

तदात्मारोपमार्गेण* लोकाग्नाववरोहणम् ।

कुर्यान्न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ॥ १२६ ॥

अत्यन्तसङ्कटे क्वापि पक्षोऽयमुपयोऽध्यते ।

तत्रैतेषु निमित्तेषु नष्टानां पुनराहितिः ॥ १३० ॥

स्थितानुत्सृज्य चान्येषु पुनराधानमिष्यते ।

तत्रोत्सर्गनिमित्तेषु यदाऽग्नीनां विनाशनम् ॥ १३१ ॥

नष्टेषूत्सर्गहेतुघाथायोत्सृज्याहितिस्तदा ।

अग्नीनां यदा आरूढारणेः समारोपितारणेरित्यत्रैकत्वमविव-
चितम् । नाग्नापहारौ यदा स्यातां, तदा आत्मारोपणप्रकारेण लो-
काग्नी अवरोहणं कुर्यात् न पुनराधानमिति बौधायनोऽब्रवीत् ।
अयं पक्षः अत्यन्तसङ्कटे महापदि कदाचित् उपयोगाय भवति
न सर्वदा । उपसंहरति । तत्रेति । तत्र सर्वनिमित्तेषु मध्ये एतेषु
पूर्वाग्नेषु निमित्तेषु मत्सु नष्टानां पुनराहितिः । अन्येषु उत्सर्गपूर्वक-
पुनराधाननिमित्तेषु जातेषु, स्थितान् मरे विद्यमानान् अग्नीमुत्-
सृज्य पुनराधानमिष्यते । तत्रोत्तरार्द्धंभित्तमुत्सर्गनिमित्तोऽस्ति
पदमन्वेद्यित्यनेन विशेषणीयम् । तत्रेति । तथापि उत्सर्गहेतुषु
उत्सर्गपूर्वकपुनराधेयनिमित्तेषु तेषु चिज्जातेषु, नष्टेषु मत्सु अग्नि-
द्विति शेषः । तदा ऋ. धायोत्सृज्य पुनराधेयम् । यथा, पुनराधेय-
माधानाप्रतिज्ञास्य राज्ञ्यम्कामण्डिपशस्य चिराथावरमग्नीमुत्-
सृजेति उत्सर्गं आघ्रातः । तथाग्रयः स्थिताद्येत्तदा स्थिताभामेवाग्नी-

* तदात्मारोपमार्गेण, - इति मटीकपत्रकेषु पाठः ।

स यथा ।

विनाशस्याविधेयत्वाद्दत्त एवं* विवेचनम् ।

आद्राद्रक्ष्यमाणस्य सर्वेष्टैरेव नाशनम् ॥ १३४ ॥

न विगीतैरुपेक्षायां विगीतैरपि नाशनम् ।

विनाशस्येति । विनाशस्याविधेयत्वादिधेयभिन्नत्वाद्दत्त एवं विवेचनं विवेकः कार्यः । आद्रात्परमभक्त्वा रक्ष्यमाणस्य पुंसः सर्वेष्टैः सर्वसम्पत्तैरेव पुनराधाननिमित्तेर्नाशनमग्नौनामिति शेषः । विगीतैः सापवादकैर्निमित्तेर्न । उपेक्षायान्तु विगीतैरपि सापवादकैरपि निमित्तेर्नश्यति । यथाकाशक्रियं सावधानस्य परमश्रद्धावतः पुंसः सर्वसम्पत्तैरेव पुनराधाननिमित्तेः पुनराधानं, उपेक्षावतो ऽश्रद्धावतस्य येन केनापि निमित्तेन पुनराधानमिति भावः ॥ १ ३ ४ ॥

अथ यदहरेर्वैनं श्रद्धोपगमेदित्युदिना श्रद्धावत्त्वस्याधिकारिविशेषणत्वादममञ्जसामसुं व्यवस्थां मन्वान आह ।

यद्वा† ऽग्निरक्षणे मार्गो यादृशोऽङ्गीकृतः पुरा ॥ १३५ ॥

तदत्यये विनाशः स्यान्नान्यैः पाक्षिकहेतुभिः ।

यदेति । यदाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । अग्निरक्षणे मार्गः प्रकारः यादृशः पुराऽङ्गीकृतः, तदत्यये पूर्वाङ्गीकृतपक्षनाशे विनाशः स्यात् । अन्यैः पाक्षिकहेतुभिर्वैकल्पिकपक्षेन स्यात् । यथा नदीमीमात्ति-

* एवं, - इति क० ख० छ० पुस्तकेषु पाठ ।

† यदा, - इति पाठ म० उ० पुस्तकेषु ।

पवादकैरिति यावत् । अग्नीन् जनयेदेव पुनराधानं कुर्यादेव ।
पात्तिकैर्निमित्तैर्जने सति श्रेयः अधिकतमफलदातारोऽग्नयोभवेद्युः ।
अथ तेष्वेव जुक्तो यष्टुरेनो दोषो न । पात्तिकनिमित्तेन नैमि-
त्तिकेऽनुष्ठिते फलाधिक्यमिति भावः ॥ १३७ ॥

ननु पात्तिकानुष्ठानकथनं व्यर्थमित्यत आह ।

अनेकाचार्यसिद्धान्ताः सौकर्याय निरूपिताः ॥ १३८ ॥
देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदाद्यवस्थिताः ।

अनेकावहवोये आचार्याः कल्पहतस्तेषां सिद्धान्ताः, न तु पूर्व-
पचाः । तेषामनुष्ठानानर्हत्वात् सिद्धान्तग्रहणम् । सौकर्याय सुखेन
स्वकर्माचरणाय निरूपिता उक्ताः । ननु तर्हि खेच्छाविकम्पाः स्युः,
इत्यत आह देशेति । देशकालवयोऽवस्थाशक्तिभेदात् व्यस्थिताः
व्यवस्थां प्राप्ताः । तथा च नैतेषां खलीकपोतन्यायेन प्रवृत्तिः । किं
तु अधिकारिणमाम्नाश्चैवेति । यथा एकाकिणौ पत्नी अग्निभिः
सह न यायादित्येकाचार्यसिद्धान्तः । देशोपसर्गे तु तादृशं यान-
मदुष्टमित्यपराचार्यसिद्धान्तः । अथ देशकालवयोऽवस्था । कामपरत्वेन
व्यवस्था, काष्ठात्पते निमर्ष्यत्यादिव्यिव बोध्या ॥ १३८ ॥

पुनरुपमंहरति ।

पुनराधिप्रसङ्गेन किञ्चिद्दत्तं निरूपितम् ॥ १४० ॥

प्रायश्चित्तान्तरं वक्ष्ये स्वस्थाने बहुविस्तरम् ॥ १४१ ॥

पुनरिति । पुनराधिः पुनराधानं, तत्रमन्त्रेण प्रसङ्गमन्त्राद्या

अग्निं पुनराधाननिमित्तनिर्णयाधिकारे किञ्चिन्प्रायश्चित्तं ममि-
न्धनादिरूपं निरूपितम् । एतेनान्यप्रायश्चित्ताकथनाद्भूतं नाशङ्क-
नीयम् । स्वल्पाने प्रायश्चित्तनिर्णयाधिकारे बहुविस्तारोविस्तारोपस्य
एवधूतं प्रायश्चित्तान्तरं प्रणीतास्कन्दनादि वक्ष्ये वदिष्यामि ॥

इति श्रीवादिभट्टमुद्गरकुठार श्रीकुमारस्वामिसूरिसुत-
त्रिकाण्डमण्डनभास्करमिश्रसोमयाजिकृतापस्तम्ब-
सूत्रध्वनितार्थकारिकासु पुनराधेयनिमित्त-
निर्णयोनाम तृतीयकाण्डम् ॥

इतीत्यादि पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविवरणे पुनराधेयनिर्णयं नाम
तृतीय काण्डम् ॥

प्रकीर्णककाण्डम् ।

नौम्यद्विरिजाजानिं गिरिजामातरं परम् ।

यत्प्रासादाद्द्रुजोजालवस्तैर्विघ्नैः पलायते ॥

अथोक्तानामेव सर्वधर्माणां प्रायज्ञ आवसथ्येऽग्नौ सम्भवात्कि-
ञ्चिदवशिष्टं केवलावसथ्यविषयकमेव वक्तुमुपक्रमते ।

सकृत् करणमिच्छन्ति पाकयज्ञेषु केचन ।

आवृत्तिं केचिदिच्छन्ति तत्रावृत्तिसु सम्मता ॥ १ ॥

सकृदिति । पाकयज्ञेषु पाकसंख्यासु केचन सकृत् करणमि-
च्छन्ति । केचिदावृत्तिमिच्छन्ति । एतन्माह । तत्रोभयपक्षमध्ये
आवृत्तिः सम्मता ॥ १ ॥

तत्र हेतुमाह ।

यस्मात् विधिविशेषेण फलमप्यतिरिच्यते ।

अष्टकानान्तु नावृत्तिः संस्कारः स हि निश्चितम् ॥ २ ॥

यस्मादिति । यस्मात् कारणाद्विधिविशेषेण, विध्यते अनेनेति
विधिः सिद्धादिस्तद्विशेषेण विशेषानुष्ठानेन फलमप्यतिरिच्यते
अधिकं भवति । यथा, आधानं प्रकृत्य शाखान्तरेऽभिहितं, षट्
दक्षिणा प्रतिविभज्य ददाति द्वादश चतुर्विंशतिर्वा भूयसीत्य
यथाश्रद्धमित्यादिषु दक्षिणादिकल्पे विधिविशेषस्य चतुर्विंशति-
गोदानपक्षस्य दानेऽतिरिक्तं फलं, तथेहापीति भावः । एककर्मणि
गुणविशेषे फलविशेष इति कात्यायनाचार्यान्तेः । प्रकृतेऽपि सकृत्-

पचात् विधिविशेषरूपेऽसहदनुष्ठाने कृते फलातिशय इति न
दृष्टान्तदार्ढ्यान्तयोर्वैयधिकरणम् । पाकसंख्यास्तु चतुर्विधाऽङ्गतादि-
भेदात् । तदुक्तं पारस्कराचार्यैः । चत्वारः पाकयज्ञाङ्गतोऽङ्गतः
प्रङ्गतः प्राशित इति । एतल्लक्षणानि च विस्तरभीत्या नोच्यन्त इति
सङ्क्षेपः ।

अष्टकानामप्यावृत्तौ प्राप्तायामाह ।

अष्टकानामिति । अष्टकानान्तु एतत्संज्ञकानां कर्मणां
नावृत्तिः ।

हेतुमाह ।

हि यस्मात् कारणात् स अष्टकारूपकर्माविशेषोनिश्चितं सर्व-
सम्मतं संस्कारः । आत्मसंस्कार इत्यर्थः । एकदा संस्कृतः पुरुषः
सर्वोपयोगाय भवतीत्युक्तत्वात् । यथोपनयनादेः * आत्मसंस्काराणाम् ।
पार्वणादीनां तु नित्यत्वश्रवणादावृत्तिः ॥२॥

सकृत्करणेऽपि अधिकारिणमाह ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म यदि माता न जीवति ।

जीवत्पितृकविप्रस्य पिण्डयज्ञोभवेन्न वा ॥ ३ ॥

यदीति । यदि माता न जीवति तदैव भवतीत्यर्थः ।

प्रसङ्गादाह ।

जीवत्पितृकस्य तु पिण्डयज्ञो भवेन्न वा भवेत् । उभयस्या-
प्यायातत्वात् । तथाहि सूत्रम् । होमान्तमनारम्भोवेति ॥२॥

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । उपनयनादीनां, - इति तु भवितुमुचितम् ।

एवमाभ्युदयिकेऽपि विकल्पः स्यादत आह ।

पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात् पुनः पाणिग्रहं तदा ।

पितुर्नान्दीमुखं श्राद्धं न तु स्वस्य मनीषिभिः ॥ ४ ॥

पित्रोरिति । पित्रोर्जीवतोः पाणिग्रहं यदा कुर्यात् तदा स्वस्य पितुर्नान्दीमुखं नान्दीमुखदेवताकं पुनः श्राद्धं कुर्यान्न तु स्वस्य । इति मनीषिभिः प्रोक्तमिति शेषः ।

* नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति वचनात् ।

पाणिग्रहपदमात्मसंस्कारोपलक्षणम् । जीवत्पितुः सुतसंस्कारेषु तत्तद्वर्गपरित्यागेनोचितत्वाभिधानात् । जीवद्वर्गत्रयस्य तु लोपस्यैवाभिहितत्वाच्च । अथ वज्र वक्रथमस्ति, विस्तरमिथोपरम्यते ॥४॥

शाखान्तरविषयमाह ।

नोद्धरेदावसथ्याग्निमेकाग्नित्वाद्नाहितः ।

वैश्वदेवाद्यां कर्म तस्मात्तत्स्थे हविर्भुञ्जि ॥ ५ ॥

उद्धृतो भूरिपाकार्थं यदि किञ्चित् तनूनपात् ।

पूर्वेण योजयित्वा तु वैश्वदेवो विधीयते ॥ ६ ॥

अनाहितः नाग्निकः एकाग्नित्वादावसथ्याग्नि पाकार्थं नोद्धरेत् । यत एक एवास्यास्ति । आहिताग्निस्तु पाकार्थं उद्धरणं कुर्याद्वैश्वदेव । यदि नोद्धरेत्तदा लौकिकाग्निमिदृशपाकेभिरतृप्त्यै हविर्भुञ्जि शरस्याग्नौ, वैश्वदेवादिकं कर्म कार्यम् । आदिपदादर्शाकरणादिक-

मपि । यदि चोद्धरेत्तदा भूरिपाकार्यं यदि किञ्चिदेकदेशेन तनून-
पादुद्धृतत्तदोद्धृतैकदेशञ्चरस्याग्निना योजयित्वा वैश्वदेवः कार्य-
इति ॥५॥६॥

स्मार्तानुगमे स्थापनप्रकारमाह ।

प्रमादादग्निनाशश्चेन् मन्यनादरणेस्ततः ।

पञ्चभूसंस्कृतिं कृत्वा स्थापयेद्ग्नमेधितम् ॥ ७ ॥

प्रमादेति । प्रमादादग्निनाशश्चेत्, ततोऽरणेर्मन्यनादेधितं षष्ट-
द्वनग्निं पञ्चभूसंस्कृतिं परिसमूहनादिकां कृत्वा खरे स्थापयेत् । नात्र
प्रायश्चित्तमिति ॥७॥

प्रमादान्नित्याकरणे विशेषमाह ।

कालातिक्रमणे कृत्वा प्रायश्चित्तं विधानतः ।

ततो होमोदिकं कर्म कुर्यान्नित्यं विचक्षणः ॥ ८ ॥

कास्तेति । कालातिक्रमणे मुख्यकालातिक्रमणे विधानतः यथा-
विध्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा होमादिकं नित्यं कर्म गौणकालेऽपि
कुर्यात् । तदुत्तरं प्रायश्चित्तमात्रं न कर्म । वैश्वदेवस्य तु रात्रेः
प्रथमयामपर्यन्तं गौण एव ।

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् ।

रात्रेः प्रहरपर्यन्तं कर्तव्यान्वेव सर्वथा ।

प्रह्वयज्ञस्य सौरस्य वर्जयित्वाविशेषत इत्युक्तेः । ८॥

एवञ्च मति मायं होमात् प्रागेव भवति, न तदनन्तरमित्याह ।

अकृते वैश्वदेवे चेदस्तमेति गभस्तिमान् ।

वैश्वदेवं ततः कृत्वा सायं होमं समाचरेत् ॥ ६ ॥

अकृतेति । स्पष्टार्थम् ॥६॥

एवमेव सर्वत्र साधारणन्यायमाह ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च ।

कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥१०॥

कालातीतेष्विति । कालातीतं कर्म कृत्वोत्तरं कार्यम् । न तु मुख्यकाललोभेन कालातीतात् प्रागनुष्ठानम् । तच्च प्रायश्चित्तमकृत्वा कृत्वा वा कार्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥१०॥

प्रायश्चित्तं कृत्वैव कार्यमित्येवं पक्षोऽन्यायान्, अत आह ।

पक्षादिः पिण्डयज्ञश्च प्रमादादकृतं यदि ।

प्रायश्चित्तं ततोऽहुत्वा कर्तव्यं तद्दिनान्तरे ॥ ११ ॥

पक्षादिरिति । पक्षादिः स्थालीपाकः, पिण्डयज्ञश्च, यदि प्रमादादकृतः, तदा प्रायश्चित्तं ततोऽहुत्वा तत्पक्षादिकर्म दिनान्तरे कर्तव्यम् । आगामिपक्षादिकर्मणः प्राक् । प्रायश्चित्तस्य तु नानात्वान्नोक्तम् । तत्र गौणकाले पथिकत्पूर्वकं भवतीति केचित्, परे तु गौणातिक्रमे दार्शपौर्णमासिकोभयपक्षादिकर्मलोपे तत्स्थाने पथिकदित्यन्यत्र विस्तरः । पिण्डयज्ञस्य गौणकालोनास्तीति भाव्यकृतः । तन्नोपे वैश्वानरश्चररेव भवति । रामाण्डारभाष्ये तु स्वकालादुत्तरो-गौण इति वचनादागामिदोर्गोऽनुष्ठानं प्रायश्चित्तपूर्वकं पिण्डयज्ञस्ये-
ल्लुकम् ॥११॥

म्वित्वा मधीत । वै इति निश्चयेन । अग्निरुणयोर्मध्ये जवनिका-
रूपोऽध्वर्युर्भवतीति भावः ।

किञ्च । यः प्राङ्मुखोमन्थेत् योनेरनुलोमा भवति । पार्श्वभेदेन
भिद्यतेऽरणिरिति शेषः । अनुलोममन्थने फलमाह ।

अनुलोमेनेति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

योनिस्वरूपमाह ।

मूलादष्टाङ्गुलान् त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशाङ्गुलम् ।

मूलेति ।

अग्निविच्छेदे प्रायश्चित्तमाह ।

अग्निहोव्युपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारितः ॥ २० ॥
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्* ।

अग्निहोवीति । आहिताग्निर्ब्राह्मणः कामकारितो न तु
निमित्तेन । अग्नीनुपविध्य विच्छिन्नान् कृत्वा, मासे अतीते चान्द्रा-
यणधरेत् । हेतुः । हि यस्मात्तद्वीरहत्यासमं प्रोक्तम् । एतेनेच्छया-
ऽग्नित्यागे यावन्तोमासा अतीतास्मावन्ति चान्द्रायणानि कुर्यादित्युक्तं
भवति । ततश्च मासं प्रातश्च दिवसगणनया यावत्तीराङ्गतीः परि-
सङ्घाय तावत्पर्याप्तं धान्यं धनमन्यदा घृतादि दिजातिभ्यो दद्यात् ।
अथ दिजातिपदेन ब्राह्मण एवोच्यन्ते । वैवर्णिकयष्टे वाक्प-
भेदापत्तेः । शेषं यावन्त्यब्दान्यतीतानौद्युक्तं कृच्छ्रं प्रायश्चित्तमपि
आचरेत् ॥ २० ॥

* अथ क्रियानपि यस्याद्भटित इति टीकापर्यालोचनया सम्भाष्यते ।

श्रुतिगात्रा धनं जाया शुद्धं यस्य चतुष्टयमित्याद्युक्तस्यार्थ-
शौचस्य प्रागस्यमाह ।

सर्वेषामपि शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ २१ ॥

सर्वेषामिति । स्पष्टार्थम् ॥ २१ ॥

यष्टरि प्रवसिते गृहे श्रुतिगादिना होतव्यमित्याह ।

अग्निहोत्रं हुतं स्वामी प्रोषितो मन्यते यदा ॥

अपोऽग्नीयादिति कठैर्होमः स्पष्टमनूदितः ॥ २२ ॥

अग्निहोत्रमिति । प्रोषितोयष्टा अग्निहोत्रकाले मायंप्रातः अग्नि-
होत्रं हुतं यदा मन्यते, तदा ऽपोऽग्नीयात्, न तु तदानीमेव ।
कुतः । सर्वथैव नाव्युदकवर्जनमाश्नातमस्ति । तन्निरुक्तिः श्रुताव-
भिहिता । एषा वै नौ खर्गस्येति । कठैः कठशाखिभिर्होमः
स्पष्टमनूदितः प्रोक्तः ॥ २२ ॥

पक्षहोमे ह्यते गृहे सता प्रवसता वा द्रव्यत्यागः कार्य एवेत्याह ।
सर्वेषु पक्षहोमेषु द्रव्यत्यागोऽस्ति सर्वदा ॥

कर्मान्यदस्तु वा मा भू ज्जपोवा स्यान्न सोऽस्ति वा ॥ २३ ॥

सर्वेष्विति । सर्वेषु पक्षहोमेषु सर्वदा द्रव्यत्यागं कुर्यात् अन्यत्
कर्म सङ्करग्रहणादि अस्तु वा मा भूज्जपः उपस्थानादिः स्यात् ।
सोऽपि वा नास्ति ॥ २३ ॥

हेतुमाह ।

त्यागाभावाहुतं न स्यात् समक्षमपि केवलम् ।

अतोहीमानुवादेन त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ॥ २४ ॥

त्यागेति । केवलं त्यागहीनं प्रक्षिप्तमपि ज्ञत न स्यात् ।
अतो होमानुवादेन कथाद्युक्तेन सर्वदा त्यागोऽस्त्येवेति कल्प्यते ।
अमन्निधौ पत्न्यधिकारिणी ।

अमन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देश्यत्यागकरिका ।

इत्युक्तेः । प्रमवादिषु अध्वर्युरपि ॥ २४ ॥

आढ्यत्वस्य अधिकारितावच्छेदकत्वमित्याह ।

पुण्यान्धन्यानि कुर्वीत* अद्धानो जितेन्द्रियः ।
न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥ २५ ॥

पुण्यानीति । अद्धानः यज्ञादिषु अद्धानपि जितेन्द्रियः
शुद्धात्मा अन्यानि पुण्यानि तीर्थमेवनादिरूपाणि कुरुते कुर्यात् ।
सिद्धयं लट् । कुर्वीतिति वा पाठः । परन्तु इह अल्पदक्षिणैर्यज्ञैः
कदाचिदपि न यजेत ॥ २५ ॥

हेतुमाह ।

इन्द्रियाणि यज्ञः कीर्त्तिमायुः स्वर्ग प्रजां पश्यन् ।
इत्यल्पदक्षिणो यज्ञो तस्मान्नाल्पधनोयजेत् ॥ २६ ॥

इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि यज्ञः स्वर्ग आयुः कीर्त्तिं प्रजां
पश्यन् अल्पदक्षिणो ऽप्यथोक्तदक्षिणो यज्ञोऽस्ति । तस्मादाद्यप्यधिक-
कारोति । दानादिजन्यं यज्ञः । त्यागादिजन्या कीर्त्तिः ।

अयंहीनोदहेन्द्राद् मन्त्रहीननायत्विंशम् ।

आत्मानं दक्षिणाहीनोनाम्नि यज्ञमगोरिपुरिति ॥

मास्ये दोषम्भरणाय । इदञ्च काम्ययज्ञविषयम् ।

यस्य नित्यानि क्षुप्तानि तथैवागन्तुकानि च ।

विपद्यपि न म स्तुर्गं गच्छेत्तु पतितो हि म इति ॥

तस्मात् कन्दैः फलेर्मूलैर्मधुनाऽऽज्यरसेन वा ।

नित्यं नित्यानि क्षुर्वीत न तु नित्यानि लोपयेदिति च ।

पौधायनवचोभ्यां विज्ञायते । श्रूयते च । यदि ग्रीहोन्न विन्देरन्
केन जुहुयादित्यादि । माघ्णस्य प्रतिपद्यादिना राजन्यस्य जया-
दिनेत्याद्युपायेनार्जितधनेनाख्यत्वमपि काम्यपरमेव ।

अश्वोद्याघ्नो गजोद्याघ्नोद्याघ्ना घोभयतोमुखी ।

- कुरुचेवे प्रगृह्यापि यजेतावग्रकैर्मखैः ॥

इत्यादिम्भारणात् । नित्येषु यथाशक्तिन्यायस्य काम्येषु सर्वाङ्गो-
पसंहारन्यायस्य च पठाध्याये जागरूकत्वाच्चेति दिक् ॥ २६ ॥

धनाद्यर्जनमन्तरा प्रवासो न कार्य इत्याह ।

सर्वाणि तीर्थानि वसन्ति वेद्यां

सर्वे च देवायजतेऽग्निहोत्रे ।

उल्लङ्घ्य तानेकनिषेवणार्थं

व्यर्थं प्रयाणं दुरितञ्च यातुः ॥ २७ ॥

सर्वेति । यतः सर्वाणि तीर्थाणि वेद्यां वसन्ति, सर्वे च देवा-
विष्णादयोऽग्निहोत्रे यजते इज्यन्ते । छान्दसं साधुत्वम् । तथाच
आग्नावैष्णवपुरोडाशस्ताविका श्रुतिः । अग्निदेवानामवमोविष्णुः
परम इत्यादिः । अतस्तान् तीर्थानि देवांस्य उल्लङ्घ्य एकनिषेवणार्थं

एकस्य तीर्थस्य देवस्य वा निषेवणार्थं प्रयाणं प्रवासोव्यर्थम् ।
तत्तीर्थफलभाक् न भवतीत्यर्थं । न केवलं व्यर्थमपि तु यातु-
र्दुरितञ्चेति ॥२७॥

एतादृशमतिविशिष्टमग्निसेवनमिति ध्वनयितुमेतदुक्तम् ।

ब्रह्मव्याकरणं कृत्वा हुत्वा वै पावके हविः ।

शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा शूद्रोऽधोगतिम् ॥ २८ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मवेदः, व्याकरणमुच्चारणकृत्वा । तथा, पावके
हविर्कृत्वा । शालग्रामशिला स्पृष्ट्वा । शूद्रोऽधोगति गच्छति ।
तस्मादेतत्त्रये द्विजातिरेवाधिकारीति भावः ॥२८॥

इमे पञ्च आदौ प्रथमारम्भे ये पनाविष्टतास्ते सर्वदा यावज्जीवं
स्वस्वकाले अनुष्ठेयाः । तानेवाह ।

रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता अरण्यं तथा ।

आदौ ये विष्टताः पश्चास्त इमे सर्वदा स्मृताः ॥ २९ ॥

रूपमिति । एतेषामुदाहरणानि देवयाज्ञिकादिभिर्भाष्यादिषु
लिखितानि । तान्येवोच्यन्ते । रूपम्, टाचायणदर्गपुर्णमासस्वस्व-
पादि । काल उदितानुदितौ । अनुनिर्वाप, वेष्टधादित्ये-
ष्टादि । देवता, इन्द्रमण्डलादि । अरण्यं, गार्हपत्ये आहवनीये
वा । अत्र सर्वत्रादिपदेनातिमदृशमेवोपादेयम् । अन्यथा कालशब्देन
मघस्कामपञ्चाङ्गिकैकादिकादिनवचार्थो नामपि नियमः प्रपद्येत ।
एव, रूपमित्यनेन समदृशं तत्कार्यकारि पापघ्नम् । तथ पूर्णम् ।
किंचिद्रूपोदाहरणं यावाश्चित्रीयव्यैरुक्तपालमाश्रयिष्यात् । तच्च

न्यम् । कालादिमन्यत्तौ कृतप्रायश्चित्तेष्टेस्तदभावे पूर्णाङ्क्यमभवा-
पातात् । न चेष्टापत्तिः । व्यवस्थाशास्त्रमममञ्जसं स्यात् । किञ्च,
तत्रापि गव्यत्वादिकमपि परिगृहीतं सुदुस्वयं स्यात् । समिद्-
द्रव्यादिष्वपि पर्णमयत्वादीनां पूर्वपरिग्रहापत्तेश्च । तथाच सर्वमश-
क्यारभणीयञ्च स्यात् । देवतायाः पुनर्विधानाच्च । न्यायस्य त्वगति-
कगतिकत्वात् सर्वेभ्य इत्यत्रैव दध्ना तण्डुलैरचतैर्वेत्यादिपारस्करगृ-
ह्योक्तहोमद्रव्येषु गोभिलोक्तेषु च परिगृहीतलाभेऽपि कादाचित्कत्वं
व्याह्रयेत् । न च सिद्धमिष्टम् ।

मायंहोमेषु यद्द्रव्यं प्रातर्होमेषु तद्भवेदिति ।

यज्ञपार्श्वीयमण्डनादिष्टवचनानर्थक्यापाताच्चेति दिक् । अन्येतु
रूपमित्यनेन क्रियारूपम्, अग्निष्ट इत्यङ्गिरभिष्टगति मरुत्
त्रिवेत्यादि । कालरूपम्, उदितातुदितहोमिनोरपि अपूर्व-
क्षणरूपम् । मन्त्ररूपम्, प्रत्यष्टमित्यादि । देशरूपम्, प्राक्संख्य-
मुदकसंख्यादि । द्रव्यरूपम्, आज्यपुरोडाशादि । वर्हीरूपं, कुश-
काशादि । समिद्रूपम्, पलाशोदुम्बरादि । एवमन्यत्सर्वमाचमने
प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वादिकं वदन्ति । ते परास्ताः । कालादीनां
पृथगुपदेशवैयर्थ्यात् । अशक्यानुष्ठानप्रसङ्गाच्च ।

पूर्वैव धोनिः पूर्वावृत्त् पुनराधानकर्मणि ।

इत्यादि वचनवैयर्थ्याच्चेति सङ्क्षेपः ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनविवरणे प्रकीर्णकनिरूपणम् ॥

- नो दृष्टं न च वा श्रुतं न कथितं केशित् कदाचित् कश्चि-
 क्षो भूतं न भविष्यतीत्युपहतेनान्यत् परम्भावुकम् ।
 अचामौ मदनानलस्य विधुरा श्रोकण्ठवेकुण्ठकाः
 सूर्याचन्द्रमसौ दधीधिविटयाम्भोजाय ते भाविणः ॥
-